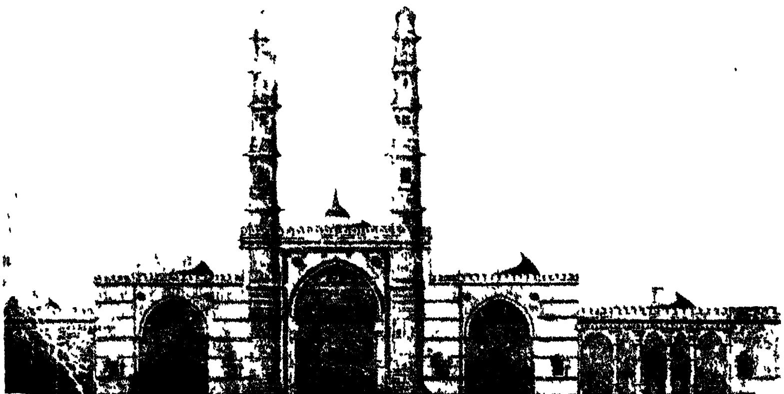
મદાવાદનું

(ભાગ ૧)

લેખક રત્નમણિરાવ ભીમરાવ બી. એ.

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

એનો ઇતિહાસ અને સામાન્ય રૂપરેખા

AN OUTLINE OF AHMEDABAD ARCHITECTURE

કુલ ૪૨ ચિત્રો સાથે.

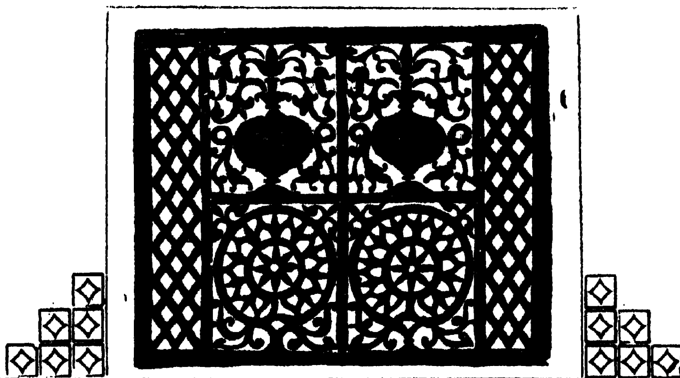
લેખક

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ. બી. એ.

વિ. સં. ૧૯૮૫ ઇ. સ. ૧૯૨૯.

કિંમત રૂપીઓ એક

પ્રકાશક
રત્નમણિરાવ ભીમરાવ બી. એ.

મુદ્રણુસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
□ □ □ મુદ્રક : ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક □ □ □

પ્રસ્તાવના

સ્થળનો કોઇ ખાસ લાભ ન હોવા છતાં હિંદુસ્તાનના વેપારના ઇતિહાસમાં અમદાવાદે જેમ પોતાનું વિશિષ્ઠ વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખ્યું છે, તેમ બાંધકામને માટે સારી સામગ્રી વગરના પાધર જેવા દેશમાં હોવા છતાં સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં પણ આ શહેરે પોતાનું ખાસ વ્યક્તિત્વ વ્યક્ત કર્યું છે. ઘણાં પ્રાચીન સ્થાપત્યવાળાં શહેરો જૂનાં નામમાત્ર-માં જ રહ્યાં. કોઇ જૂનાં ખેતરો થઈ નજીકમાં નવાં વસ્યાં. કોઇ ગામડાં થઇ ગયાં. કોઈ સમૂળગાં નાશ પામ્યાં. અનેક ચઢતી પડતી દેખીને પોતાની અસલ જગ્યાએ જ હાલ સારી સ્થિતિમાં ફરીથી આવ્યાં હોય એવાં શહેરોના દાખલામાં અમદાવાદ અગ્રસ્થાને છે. પરંતુ ખાસ અગત્યનું તો એ છે ભૂતકાળના ગૌરવનો બરોબર ખ્યાલ આપી શકે એટલી મોટી સંખ્યામાં અનેક વિવિધતાવાળું છતાં હિંદસ્થાપત્યનો કડીબંધ ઇતિહાસ બતાવતું છતાં અપૂર્વ મિશ્રણોથી ઉચ્ચું વ્યક્તિત્વ ધરાવતું સ્થાપત્ય અમદાવાદમાં જેવું અને જેટલું મળે છે તેટલું બીજાં શહેરોમાં મળતું નથી.

અમદાવાદ મુસલમાન બાદશાહે વસાવેલું શહેર છે. મુસલમાનો હિંદમાં આવ્યા ત્યારથી દરેક પ્રાંતમાં તે તે પ્રાંતના સ્થાપત્ય ઉપર પણ એમણે પોતાની માન્યતાઓની અસર ઓછી વધતી કરી છે. ગૂજરાતમાં એ સમયે સ્થાપત્ય ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલું હતું. એટલે મુસલમાનોએ પોતાનું કાંઇ ખાસ વ્યક્તિત્વ બતાવ્યું નહિ, પણ ચાલુ સ્થાપત્યને જ પોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે ફેરવી નાંખ્યું. એ માટે દેશી સ્થપતિઓની સહાય એમણે લીધી. ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ આ પરધર્મી રાજ્યકર્તાઓની જરૂરીઆતો ધ્યાનમાં રાખી પોતાના પરંપરાના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને એક અદ્દભૂત મિશ્રણવાળું સ્થાપત્ય ઉભું કર્યું. આ રીતે અમદાવાદનું સ્થાપત્ય બાહ્ય દષ્ટિએ મુસલમાન છતાં એનાં મૌલિક તત્વોમાં હિંદુ જ છે.

સ્થપતિ અને કારીગરે નવા સંજોગોમાં પોતાની કળા અદ્દભૂત રીતે બતાવી. બાદશાહો અને અમીરોએ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચીને પોતાનો શોખ વ્યક્ત કર્યો. પ્રજાવર્ગ પણ બાંધકામની પ્રવૃત્તિમાં પાછળ ન રહ્યો. મોગલ સમયમાં ઉત્તર હિંદનું સ્થાપત્ય થોડું ઘણું આવ્યું એણે વિવિધતામાં ઉમેરો કર્યો. જૈન કોમે મંદિરાદિમાં દ્રવ્ય ખર્ચી આપણા કારીગર વર્ગને આજ સુધી ઉભો રાખ્યા ઉપરાંત ગૂજરાતી પ્રજાને બાંધકામનો શોખ જન્મસિદ્ધ છે એમ પરદેશી વિવેચકો પાસે કબુલ કરાવ્યું.

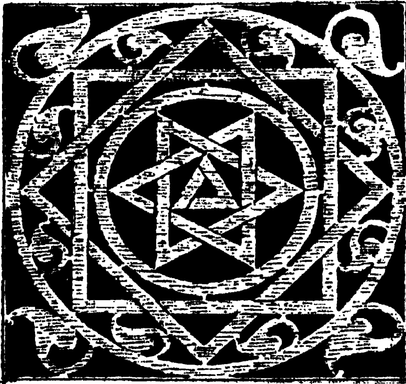
આવા અમદાવાદના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ ગૌરવથી ભરેલો છે. અમદાવાદ આજે વધતું ને ખીલતું શહેર છે. મરેઠા સમયના થાક પછી શ્વાસ ખાઈ બાંધકામની પ્રવૃત્તિ એણે આજે ચાલુ રાખી છે. એમાં નવા સિદ્ધાન્તો અને નવી રીતો આજે ઉમેરાતી જાય છે. પશ્ચિમના વિજ્ઞાનથી આગળ વધતા દેશો પાસેથી પણ ઘણું શીખવાનું છે. નવી પ્રવૃત્તિ અને પરિવર્તનના જમાનામાં ભૂતકાળના સ્થાપત્યનો ગૌરવ ભર્યો ઇતિહાસ બાંધનાર અને બંધાવનારને જરૂર પ્રેરક નીવડે. એકલું જૂનું કે એકલું નવું કદી યે સારૂં નથી. દેશકાળને અનુસરીને યોગ્ય સર્જન કરવું એ જીવતી પ્રજાનું કર્તવ્ય ગણાય છે. અમદાવાદમાં નવાં બાંધકામ ચાલી રહ્યાં છે અને ચાલશે. એ વખતે નવા સિદ્ધાન્તો સાથે પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ અને પ્રાચીન સિદ્ધાન્તો ઉપર જરા ધ્યાન આપવામાં આવે તો અનુકરણ માત્ર જ નહિ પણ કાંઇક વ્યક્તિત્વવાળું સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન થઇ શહેરને શોભાવે.

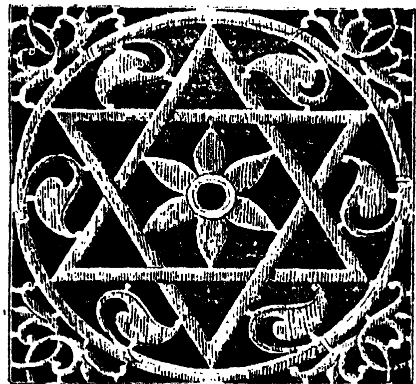
આવાં કારણોથી બાંધકામની બાબતમાં સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ ખરો રસ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર હવે ઉપસ્થિત થએલી છે. આ નિબંધ એવું કાંઇક ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કર્યો છે. અનુભવી સ્થાપતિને બાંધકામની રીતો બતાવવાનો આ નિબંધનો ઉદ્દેશ નથી, તેમ તેને કામ લાગે એ દૃષ્ટિએ આ લખાણ કર્યું નથી. પરંતુ બંધાવનારને પોતાના શહેરના પ્રાચીન સ્થાપત્યનું ગૌરવ જોઇ દેશનું વ્યક્તિત્વ જાળવે એવાં મકાન બંધાવવાનું મન થાય એ હેતુ છે. બાંધનાર સ્થપતિ હો કે ઇજનેર હો, સ્કુલ ઓફ આર્ટમાં નવીન રીતે ભણ્યો હોય કે જૂની રીત જાણનાર હો, પણ પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ નવાં સર્જનોમાં સંસ્કાર અને પ્રેરણા માટે જરૂરનો છે, એમ હાલનો જમાનો કહે છે.

આ નિબંધમાં પહેલાં ચાર પ્રકરણો સાહિત્ય સભાએ પ્રગટ કરેલા 'અમદાવાદ'ના પુસ્તકમાં છે તે જ લીધાં છે. સ્થાપત્ય અને હાલના જમાનાને લગતાં બે પ્રકરણો, અને અમદાવાદનાં જૂનાં મકાનોની સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ટુંકી નોંધનું એક પરિશિષ્ઠ એટલું આમાં ઉમેર્યું છે. એક ચિત્ર સિવાય બીજાં 'અમદાવાદ'ના પુસ્તકમાં આવેલાં છે. એ માટે સાહિત્યસભાનો અને કુમાર કાર્યાલયનો હું ઉપકાર માનું છું. અત્રેના જાણીતા સ્થપતિ અને પશ્ચિમની રીતે અભ્યાસ કરી સ્વદેશી રીતોને નવા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઘટાવવા માટે જેમણે આપણા સ્થાપત્યનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે એવા શ્રીયુત ગજાનન પાઠકે આ નિબંધમાં ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં છે એમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. અંતમાં અમદાવાદના બાંધકામના શોખીનો દેશી સ્થાપત્યમાંથી કાંઈક પ્રેરણા લઈ આ શહેરને શોભે એવાં મકાનો બંધાવે એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરૂં છું.

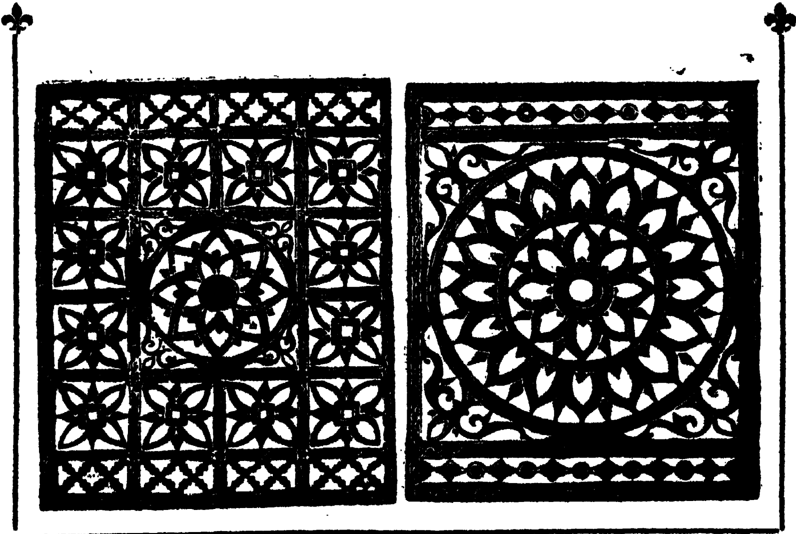
શાહીબાગ, અમદાવાદ.
તા. ૩૧–૩–૨૯.

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ.

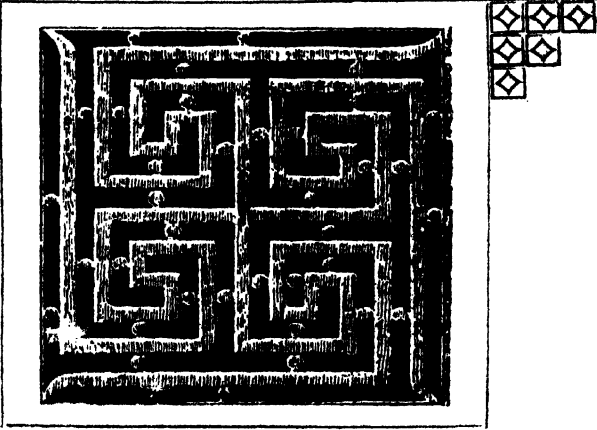

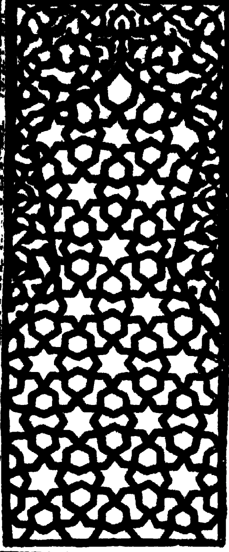

અનુક્રમણિકા

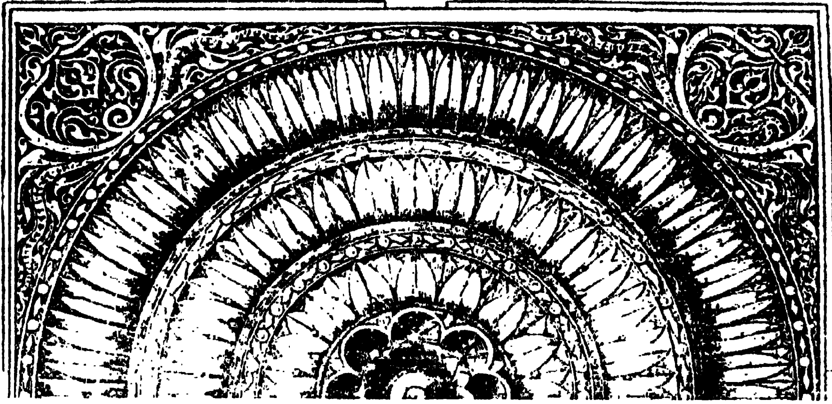
અમદાવાદનું સ્થાપત્ય.

શુદ્ધિપત્ર

પાનુ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૬	૧૨	વરચું	વરચું
૬૭	૬	મધ્યામ	મધ્યમ
૬૯	૮	અવરજ્વાર	અવરજવર
૭૦	૪	પેળો	પોળો
૭૧	૧૫	આકારો	આકરો
૭૨	૯	સુતરની	સુતારની
૭૨	૧૩	શિલ્પશસ્રો	શિલ્પશાસ્રો
૭૭	૯	ગાભિર્ય	ગાંભીર્ય
૭૮	૮	સમદ્ધિભાગના	સમદ્ધિવિભાગના
૯૧	૨૩	ગુરહાનીની	બુરહાનીની

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

૧ ઇતિહાસ અને સામાન્ય લક્ષણો

"Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was erected."

Morgan.

અમદાવાદના સ્થાપત્યના ઇતિહાસની ભૂમિકા સમગ્ર ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખી રહેલી છે; એનો વિસ્તાર કરવો અહીં ઠીક નથી. એટલે એ ટુંકામાં જોઇ અમદાવાદના મુસલમાની સ્થાપત્યને તપાસીએ. હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ સમયથી જે સ્થાપત્ય શરૂ થયું હતું એની વધતી ઓછી પ્રવૃત્તિ ચારે બાજુ હતી, પરંતુ ગૂજરાતમાં અગીઆરમી સદીની શરૂઆતથી સ્થાપત્યને ઘણો વેગ મળ્યો હતો. દેશ વેપારથી સમૃદ્ધ હતો. અગીઆરથી તેરમી સદી સુધી સોલંકી તથા વાઘેલા સમય સુધી ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય હિંદના બીજા ભાગનાં સ્થાપત્યમાં પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતું હતું. અગીઆરમી સદીમાં બંધાયલું દેલવાડાનું વિમળશાહનું મંદિર અને તેરમી સદીનું વસ્તુપાળનું મંદિર એ બન્ને ગૂજરાતી સ્થાપત્ય, કળા, અને વૈભવની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિઓ આજે પણ ઉભી છે. એટલે અગીઆરમી સદીથીયે પૂર્વે લાંબા સમયથી પત્થર, ઇંટચુનો તથા લાકડાંનાં ભવ્ય મંદિરો, પ્રાસાદો વગેરે થતું હશે. આખા દેશમાં નાનાં મોટાં અનેક સ્થળોમાં મંદિરો

ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય

વગેરે બંધાયાના અસંખ્ય લેખો આજે પણ ઘણુંયે નાશ પામ્યા છતાં મળી આવે છે. અમદાવાદ વસતા પહેલાં,ચાર સદીથી એક સારા શહેર તરીકે પ્રસિદ્ધ આશાવલ અગર કર્ણાવતીમાં આ ઉત્તમ સ્થાપત્ય સારી રીતે લખ્યું હતું એમ માનવાને કારણ છે.

આમ ઘણી સંભાળ અને શોખથી ઉછરેલા સ્થાપત્યના ઉત્તેજન આપનારાઓ સાથે એના ઘડનાર પણ ગુજરાતમાં હોય એમાં નવાઈ નથી.

ગૂજરાતી સ્થપતિ

ગુજરાતી સ્થપતિઓની એક ખાસ જાત સોમપુરા બ્રાહ્મણોને નામે જાણીતી હતી. મોટાં મોટાં બાંધકામ સોમપુરા સ્થપતિઓને હાથે અને એમની દેખરેખ નીચે તૈયાર થતાં. સ્થાપત્યને લગતું સાહિત્ય પણ ગૂજરાતમાં ઘણું હતું, અને એને ઉત્તેજન આપનાર જૈન કોમની છાયા નીચે એ આજ સુધી પણ જળવાઇ રહ્યું છે. જૈન લેખોમાં અમદાવાદના વતની કેટલાય સૂત્રધાર (સ્થપતિ)નાં નામ મળે છે. શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં પણ એવાં નામ મળે છે. દાદાહરીની વાવ તથા મસ્જીદ હિંદુ સલાટોએ બાંધી છે.

આવા સમૃદ્ધ અને સર્વોત્તમ સ્થાપત્યને માટેની દરેક સામગ્રીથી તૈયાર દેશમાં ચૌદમી સદીમાં મુસલમાનો આવ્યા. એમની એક સદી તો વ્યવસ્થામાં અને લઢવામાં ગઈ. પરંતુ બાંધકામની પ્રવૃત્તિ એ સમયમાં પણ બંધ પડી નથી. સારો રમનારો ખેલાડી થોડા સમયના મહાવરાથી વખત આવતાં પાછી સારી રમત બતાવી શકે છે એવી રીતે, પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવી વ્યવસ્થા કરી ત્યારે, જાણે બાંધકામની મોસમ આવી હોય એમ ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય ફરી ખીલી ઉઠયું. સ્થાપત્યના પાકને માટે કુદરતી જમીન, બીજ, અને ઉગાડનાર, દેશમાં તૈયાર જ હતા. કુવાના જળથી ખાનગી જમીનો ગમે તે મોસમમાં વવાય છે એમ હમેશ ખાનગી મકાનોથી પ્રવૃત્તિ ચાલુ તો હતી. પરંતુ સોલંકીઓ પછી મોટો રાજ્યાશ્રયનો વરસાદ અહમદશાહના સમયથી પાછો શરૂ થયો, એટલે ચારે બાજુ સ્થાપત્ય સુંદર અવનવી રીતે ખીલવા લાગ્યું.

આ નવા આવનાર રાજાઓ અસલ હિંદુ હતા, રજપુત હતા,[1] પરંતુ

[૧] Havel: History of Aryan Rule in India p. 341.

" Ahmad Shah, however, is more entitled to be remembered as a great Rajput City Builder than as a Musalman Sultan.

ધર્મે મુસલમાન હતા. એની અગાઉનું સ્થાપત્ય હિંદુસ્થાપત્યના નિયમો પ્રમાણે થતું હતું. હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોનાં તત્વોમાં જે દેખીતો ભેદ હતો તે જ એમના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોમાં પણ હતો. પરંતુ વિજેતા પરધર્મી રાજાઓ સ્થાપત્ય અને કલામાં એમનાથી ઘણા જ આગળ વધેલા દેશમાં આવ્યા હતા. સૌંદર્યની ભાવના અને બાંધકામનો શોખ તો એમનામાં પણ હતો જ. એટલે મકાનો બાંધનાર વિજેતાઓ અને બાંધનાર સ્થપતિઓને પરસ્પર સહકાર કર્યા સિવાય છુટકો નહોતો. વિજેતા પરધર્મી હોવા છતાં મકાનો બાંધવામાં નિમગ્ન થયેલી, બાંધકામને એક શોખ તરીકે કેળવવાના સ્વભાવવાળી, અને લાંબા કાળથી કલા તથા સાહિત્યના ઉંચા સંસ્કાર પામેલી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરવા આવ્યા હતા. એટલે કલા અને સ્થાપત્યની બાબત માં તો જીતવા જતાં જીતાઇ ગયા.[૨] મુસલમાન બાદશાહોએ બાંધકામનું કામ હિંદુ સ્થપતિઓને સોંપી દીધું. કેટલીકવાર દેખરેખ માટે મુસલમાન અધ્યક્ષ રહેતા. કેટલીકવાર સ્થપતિઓ કોઈ કારણથી વટલી મુસલમાન થતા. પરંતુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્ત વટલી શકતા નહિં. અને બાંધનાર મુસલમાન હોય કે ન હોય છતાં હિંદુ સિદ્ધાન્તથી જ મકાનો બનતાં હતાં. આ સંજોગોમાં બાંધનાર તથા બંધાવનારના સિદ્ધાન્ત અને ધર્મનાં તત્ત્વોમાં મોટો ફેર છતાં અદ્દભૂત સહકાર થયો. ગૂજરાતમાં સાધારણ રીતે જે હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય પ્રમાણમાં જળવાયું છે એની સ્થૂળ પ્રતિકૃતિજ હોય એવા આ અદ્દભૂત સ્થાપત્યથી, એ ઐક્ય, જોનારની આંખને આ મેળવણી

ગૂજરાતી સ્થાપત્ય અને મુસલમાનો

[૨] Sir T. C. Hope: Ahmedabad: p. 21. "As to style, it was the singular fortune of the Mahometans to find themselves among a people their equals in conception, their superiors in execution, and whose tastes had been refined by centuries of cultivation. While moulding them their were moulded by them; and, though insisting on the bold features of their own minarets and pointed arch, they were fain to borrow the pillered hall, the delicate traceries, and rich surface ornaments of their despised and prostrate foe." હોપ હિંદુમુસલમાન સ્થાપત્યની અમદાવાદમાં થયેલી મેળવણીને "The varied offspring of this strange union" કહે છે,

ખરાબ ન લાગે એવી રીતે બનવા માંડ્યું. બાંધનારાઓએ બંધાવનારાનાં મન બહારના દેખાવની–કમાન જેવી–કેટલીક સાદી બાબતોમાં જાળવી હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો મુજબ કામ કર્યું. આ રીતે અમદાવાદનું મુસલમાન સ્થાપત્ય એના મૌલિક તત્ત્વોમાં હિંદુ જ રહ્યું; અને મુસલમાની પહેરવેશમાં હિંદુ શરીર ઉભું હોય એમ, આખા હિંદુસ્તાનનાં મુસલમાન સ્થાપત્યનાં મકાનોમાં મૌલિક હિંદુ તત્ત્વ બતાવતું દૃષ્ટાંત તરીકે આજે પણ જોનારને એ આશ્ચર્યમાં નાંખે છે.[3]

અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ

જૈન અને હિંદુ સ્થાપત્ય જૂદાં નથી. જે મૂળ તત્વોમાંથી હિંદુ સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન થયું છે તેને પોતાના રસ પ્રમાણે જૈનોએ ઉપર ઉપરથી બદલી વધારે સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવ્યું. જૈન અને હિંદુ બન્ને મૂર્તિપૂજક છે. એટલે સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો એ જ રહ્યા, પણ હિંદુસ્તાનના બધા સંપ્રદાયોની સરખામણીમાં જૈન સિદ્ધાન્તોમાં જે કાંઈ સુંદર ઝીણવટ જણાય છે તેની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર પણ થઇ, અને મૂળ હિંદુસ્થાપત્યને પોતાના ઉપયોગમાં લેતાં જૈનોએ વધારે આકર્ષક બનાવ્યું. આ સાથે જૈનોની જન્મસિદ્ધ પ્રવૃત્તિઓને લીધે પૈસાની તંગી એ કોમને ભાગ્યે જ પડી છે. એટલે એમનાં મકાનો વધારે થયાં છે. એ કારણથી ગૂજરાતમાં જે સ્થાપત્ય આપણે મોટે ભાગે જોઈએ છીએ એ બધું જૈન સંસ્કાર પામેલું છે; એટલે મૂળે હિંદુ છતાં ગૂજરાતી સ્થાપત્યને જૈન સ્થાપત્ય કહીએ તો ખોટું નથી.[૪]

ગૂજરાતી સ્થાપત્ય એટલે જૈન સ્થાપત્ય

[૩] સરખાવો Havell: A Hand book of Indian Art: 70, 150. "The Muhammaden Architecture of Gujarat is "Saracenic" only in the sense that it is Indo Aryan architecture adapted to the rituals of Islam." "The Muhmmadan Architecture of Gujarat is in every detail even more distinctly than in other places derived from the local building traditions." "This purely Indian school of building, which originated some of the most beautiful mosques and tombs of India." [૪] Fergusson: Architecture of Ahmedabad: p. 69. "Their Architecture so far as we know it, was always singularly chaste and elegant." જૈન ધર્મ માટે ફરગ્યુસન લખે છે કે:–Of the Indian

મુસલમાનો મૂર્તિપૂજક નથી. એમના સિદ્ધાન્તોમાં કડક સાદાઈ બહુ છે. એ કારણથી એમના સ્વભાવમાં કોમળતા બહુ ખીલી શકતી નથી. મૂર્તિપૂજકો મનુષ્યના બધા ધર્મો અને ભાવોને પોતાની વિવિધ કલ્પના ઉમેરીને ઇશ્વરમાં આરોપે છે. એટલે એમની ધર્મભાવના, સ્વાભાવ, કૃત્યો વગેરે સર્વથા કોમળ બને છે. આ કોમળતા અને મૃદુતામાં અહિંસાના સિદ્ધાન્તે જૈન ધર્મને તો અસાધારણ કોમળ અને મૃદુ બનાવ્યો. મુસલમાનો એક અદૃષ્ય પરમાત્માની સર્વવ્યાપી ભવ્યતા માનતા હોવાથી, વિશાળતા, સખ્ત સાદાઈ, અને અદ્ભુત રસને વધારે જોર મળ્યું. અરબસ્તાનના નિર્જન રણમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું વૈવિધ્ય હોતું નથી. ચારે બાજુ એક જ સાદું પણ ભવ્ય દૃષ્ય દેખાય છે. પરમેશ્વરની મહાન ભવ્યતા, અનંતતા અને એકત્વનું ભાન ત્યાં સારૂં થાય છે. ત્યાંની કુદરત જ એકત્વને પ્રેરે છે. એ ભાન કોમળ સૌંદર્યથી થવાને બદલે કડક, શાંત, ગંભીર સાદાઈથી થાય છે. ઇશ્વરનું આવી રીતે ભાન કરાવે એવા દેશમાં મુસલમાન ધર્મ થયો છે. એટલે આ બધા ગુણ એમાં આવ્યા છે. એ ગુણોની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર થઇ. વિશાળતા અને સાદાઈ એમની મસ્જીદોમાં આવી. એ પછી મુસલમાનો જે જે દેશોમાં ગયા તે તે દેશોના રંગ આ ગુણોમાં ભળ્યા.* સ્વાનુભવરસિક

સ્થાપત્ય ઉપર હિંદુ, જૈન, અને મુસલમાની ધર્મની અસર

forms of religion it is, on the whole, perhaps the purest and the best. It is quite free from the gross and degrading superstition. It is not overlaid by a monstrous priestly asceticism as Budhism. It cannot, of course, compare with the Vedantic Brahmanism, but of indigenous growths there seems none other so elegant or so pure." "The Mahomedan architecture of Ahmedabad is so essentially derived from he the local jaina forms which it replaced...." ધર્મની બાબતોમાં ફરગ્યુસનનો મત ગાળીને જ લેવો પડે; પરંતુ જૈન મતની આ પરીક્ષા કલાના સંબંધમાં ખરી છે એમ કહેવું પડે.

* Banister Fletcher નામના લંડનના સ્થાપત્યના પ્રોફેસર એમના History of Architecture on Comparative Methodsના પુસ્તકમાં પૃ. ૬૫૬માં આ મતને ટેકો આપે છે.

(Lyric) મૃદુ લાલિત્યમય નાના કાવ્ય જેવું મનોહર, અને બીયા વગરની દ્રાક્ષ જેવું મધુર જૈન સ્થાપત્ય હતું; વીર, શ્રૃંગારાદિ અનેક રસથી ભરેલું પૌરાણિક કાવ્યના ગાંભિર્ય જેવું (epic) હિંદુ સ્થાપત્ય હતું; એક બાજુ સાદા વીરરસથી અને કાંઇક અદ્દભૂત રસથી ભરેલા, અને બીજી બાજુ કાંઇક અંશે લાંબા સમાસના ઓજસ્‌વાળા બાણભટ્ટના ગદ્ય જેવા, એક વિચિત્ર મેળવણીવાળા–સૂકા પણ અદ્દભૂત ગદ્યપ્રબંધ જેવું મુસલમાન સ્થાપત્ય હતું. આવા મુસલમાન સ્થાપત્યે અનેક દેશદેશાંતરોમાં તે તે દેશનાં સ્થાનિક સ્થાપત્યો સાથે વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સહકાર કર્યો છે. કોઇ જગાએ સ્થાનિકનું કાંઇક લીધું, કોઇ જગ્યાએ સ્થાનિકને દબાવી જ દીધું. પરંતુ અમદાવાદમાં પોતે દબાઈ ગયું. કોમળતાએ અદ્દભૂત વીરતાને જીતી લીધી. બહારથી ગદ્યની સાદાઇ સહેજ રાખી આખું મુસલમાન સ્થાપત્ય સુંદર રસિક કાવ્ય જેવું બની ગયું. કોમળ બની ગયું. આટલુંયે મસજીદો જેવાં ધર્મનાં સ્થળોમાં, જ્યાં કેટલાક ખાસ ધાર્મિક નિયમો જાળવવા પડતા ત્યાં રાખવું પડયું. પરંતુ મહેલો વગેરે નિત્યવ્યવહારનાં ખાનગી મકાનોમાં તો મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ સિદ્ધાન્તોનું જ રહ્યું.

ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યની વિશેષતા.

હિંદુસ્તાનમાં દિલ્હી આગ્રા વગેરેમાં જે સ્થાપત્ય ઉભું થયું હતું તેના કરતાં જુવાનપુરમાં સ્થાનિક તત્વ વધારે હતું. માળવાના માંડુગઢમાં વળી કાંઇક જૂદો જ પ્રકાર હતો. ગૌડમાં મિશ્રણ વિચિત્ર હતું. બીજાપુરમાં ત્યાંના લોકોનું પહેલાં કાંઈ ન હોવાથી તુર્કોની કાંઇક છાપ હતી. પરંતુ આ બધા પ્રાંતો કરતાં ગૂજરાતમાં કાંઇક જૂદું જ હતું. બધા પ્રાંતોના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય સર્વથી વધારે હિંદુત્વવાળું, સર્વથી વધારે સુંદર અને આદર્શવાળું હતું.[૫] સ્થાનિક તત્વોનો અંશ સર્વથા વિશેષ હતો; અને હોપ તથા ફરગ્યુસનના મત પ્રમાણે ગૂજરાતના સ્થાપત્યનો જોટો બંગાળના તો કોઈ પણ ભાગમાં મળતો નહોતો.[૬] ફરગ્યુસન અમદાવાદના

[૫] Fergusson: Architecture of Ahmedabad. p. 69. [૬] એ જ પૃ. ૬૯. "While the elements of which it is composed are of

સ્થાપત્યને અનુપમ લાવણ્યમય (perfectly elegant) કહે છે તે દરેક રીતે સત્ય છે.

પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો મેળ અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં એઠો.

આમ પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો મેળ પણ અમદાવાદમાં એવી અપૂર્વ રીતે મળ્યો કે જગતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં આવા ઉગ્ર વિરોધોની એકતા આવી મનોહર રીતે કદી ક્યાંયે સધાઈ જાણી નથી. છેક જૂદાં તત્વોનું મિશ્રણ કરવામાં ગૂજરાતના સ્થપતિઓએ અમદાવાદમાં અપૂર્વ બુદ્ધિ, કલા, અને વ્યવહારકુશલતા દેખાડી.[૭] આ મિશ્રણથી કલાની શોખીન આંખને બીલકુલ આંચકો લગાડ્યા વગર સર્વાંગ સુંદર ભૂલ્ય વગરનું સ્થાપત્ય અમદાવાદમાં ઉત્પન્ન થયું, અને આવાં મિશ્રણોમાં જે ગુંચવાડો સાધારણ રીતે થાય છે તે શરૂઆતના એક બે

even a better and a higher class than are to be found in any part of the Bengal presidency." [૭] જુઓ Fergusson: Architecture of Ahmedabad: p. 76–77. "The problem which the Mahomedan dynasty and its newly converted adherents set themselves to solve was extremely similar to that presented to the Christians in Italy some ten centuries earlier. In both cases the object was to convert a Pagan style of Architecture to the purposes of a religion abominating idolatry. × × × Perhaps the essential defferences between the Jain and Moslem forms were even greater than between those of Pagan and Christian Rome. × × Though, therefore, the Indian problem may in its conditions have been the more difficult of the two, it was far more satisfactorily solved in so far at least as Ahmedabad was concerned, and in a far shorter time. It was under taken in 1412 and completed before the death of Ahmed Shah in 1443."

જુઓ Tod: Travels in Western India. p. 338. "We must admire the perseverence and skill which have surmounted the difficulties of rearing Saracenic superstructures over a Hindu stylobate, without shocking the eye. A more powerful contrast

અપવાદ સીવાય અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ન રહ્યો. હિંદુઓના સ્થાપત્યમાં કલા અને શણગારનું જોર ધીમે ધીમે વધતું જઈ એટલી હદ સુધી પહોંચ્યું હતું કે આખુંયે મકાન અલંકારોથી ભરી દેવામાં આવતું હતું. એથી ઉલટું મુસલમાનોની સાદાઇ એટલી હદ સુધી હતી કે સાદી ભીંતો સીવાય કાંઇ અલંકાર દેખાતા નહિં. આ બન્ને વિરોધોની સુંદર પતાવટ અમદાવાદમાં થઈ. અને એ સાદી ભીંતોમાં વચ્ચે વચ્ચે અસાધારણ કારીગીરીની બારીઓ, જાળીઓ, ગોખ, કંદોરા વગેરે મુકાયું. મીનારાની સુંદરતા તો આખી મસ્જીદની ભીંતમાં અપૂર્વ ગૌરવ અને મનોહરતા ઉમેરતી. " કવિતાની જેમ સ્થાપત્યમાં અલંકારોને ચોક્કસ સ્થાન હોય છે, જે આપણે મુસલમાનોના સંબંધમાં આવ્યા પછી વધારે સમજ્યા. "[૮]

હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્ય માટે ખાસ આધાર જેવા ગણાતા ફરગ્યુસન હિંદના મુસલમાન સ્થાપત્યની જાતોમાં અમદાવાદના મુસલમાની (Saracenic) સ્થાપત્યને સર્વથી વધારે હિંદુ તત્વોવાળું ગણે છે.[૯] પરંતુ હિંદી સ્થાપત્યને હિંદીની જ નજરથી જોતા ઇ. બી. હાવેલને અમદાવાદના સ્થાપત્યને માટે ફરગ્યુસન ' મુસલમાન સ્થાપત્ય ' એવા શબ્દો વાપરે છે એ જ ખૂંચે છે.[૧૦] હાવેલના મત પ્રમાણે અમદાવાદનું મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ જ છે. બાંધનારા હિંદુ હતા. બંધાવનારા ત્રીજી પેઢીએ હિંદુ હતા. વટલેલા બાંધનારાઓના સંસ્કાર પણ હિંદુ હતા. અને બંધાવનારાઓને પરદેશી સ્થાપત્ય જોવાની જરૂર જ ન પડે એવું ઉત્તમ સ્થાપત્ય

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ જ છે એવો હાવેલનો મત.

could scarcely be furnished than exists between Moslem Architecture." [૮] અમદાવાદના જીવનવિકાસમાં રા. ગજાનન પાઠકનો લેખ.
[૯] Fergusson: History of Indian & Eastern Architecture p. 229. " Of the various forms which the Saracenic Architecture assumed in India, that of Ahmedabad may probably be considered as the most characteristic of all. No other form is so essentially Indian, and no one tells its tale with the same unmistakable distinctness."
[૧૦] Havell: Indian Architeeture: p. 69. & Aryan Rule in India p. 341-42.

નજર આગળ હતું. એટલે મંદિરમાં કવિતા દેખાયા છતાં મસ્જીદમાં જે ગાંભિર્ય દેખાય છે એ વધારે રસમય છે, એવી ફરગ્યુસનની માન્યતાને હાવેલ મિથ્યા આગ્રહ જ માને છે. હાવેલની ખેંચતાણ ખરી છતાં કાંઇક વધારે પડતી છે. ખરૂં જોતાં મસ્જીદોમાં કોમળ કવિતા અને ગાંભિર્ય બન્ને છે. અને ફરગ્યુસનના લખાણમાં એ તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે.

હિંદુસ્થાપત્યની રચનાને મુસલમાન જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવવાનું પણ મુશ્કેલ નહોતું. હિંદુ મંદિરનું દેવગૃહ, વચલો મંડપ અને આગલો મંડપ એ ત્રણેને પશ્ચિમ બાજુ ભીંત ભરી લે, અને પૂર્વ બાજુ ખુલ્લી રાખી આગલી પડાળી એ મસ્જીદનો આગલો ચોક બને. ત્રણે મંડપોનો ભેગો કરેલો ભાગ મસ્જીદનો મુખ્ય ભાગ-લિવાન-બને. આ પ્રમાણે બાર થાંભલા ઉપર અષ્ટકોણ ઘુમટ-વાળા મંડપોની મસ્જીદો બનેલી આજે પણ દેખાશે. મંદિરના મંડપમાં માણસો ભેગાં થતાં. મસ્જીદનું લિવાન આ મંડપોનું બનેલું છે અને તેમાં પણ પ્રાર્થના માટે માણસો ભેગાં થાય છે એ કાંઇક અંશે સરખું લાગે. પૂર્વમાં પડતી મસ્જીદની આગળની ભીંત ઘણુંખરૂં કમાનો કરીને ઢાંકતા. કેટલીક જગ્યાએ થાંભલાવાળો સાદો મ્હોરો પણ હોય છે. એ સાદા અને કમાનોવાળા મુખભાગ (મ્હોરા)વાળી મસ્જીદો જૂદી જૂદી રીતે સુંદર લાગે છે, અને કઇ રીત સારી એ જોનારના રસ ઉપર આધાર રાખે છે.

હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય

હિંદુ મંદિરમાં એક ઇષ્ટદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી એ દેવનાં પ્રતિમામાં ઇશ્વરનો ભાવ લાવવાનો હોય છે. એટલે એના ગર્ભદ્વાર આગળ બેચાર માણસો ઉભાં રહી શકે અને પ્રાર્થના કરી શકે એવી ગોઠવણ થાય છે. આ જગ્યાની સંકુચિતતાના પ્રમાણમાં મંદિરની ઉંચાઇ પણ બહુ રખાતી નથી. મુસલમાન મસ્જીદોમાં અદૃષ્ય નિરાકાર સર્વવ્યાપી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની હોય છે. સેંકડો માણસો એકી સાથે એકે વખતે પ્રાર્થના કરે છે. મસ્જીદની પશ્ચિમ દિશાની ભીંતમાં કરેલા મહેરાબનો હેતુ મક્કાની દિશા બતાવી 'મક્કા તમારી સામે છે' એમ કહેવાનો છે. એટલે મસ્જીદો પ્રમાણમાં વિશાળ અને એના મ્હોરા પણ ભવ્ય અને વિશાળ હોય છે. વિશાળતા સાથે પ્રમાણ જાળવવા માટે હિંદુ મંદિરોનાં થાંભલાને બેવડા જેટલા ઉંચા કરી મસ્જીદને હિંદુ મંદિર કરતાં કાંઇક ઉંચી કરવી પડે છે.

હિંદુસ્તાનના લોકોની ભાવના જ દરેક ચીજમાં જીવ કલ્પે એવી છે. કવિતા, ચિત્ર, સંગીત, અને એવી બીજી સુકુમાર કલાઓમાં હિંદુસ્તાનના લોકોએ સજીવતા આણેલી છે. એટલે એમના સ્થાપત્યમાં પણ સજીવતા આવે એમાં નવાઇ નથી. પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે અને એ બધે જુએ છે એવી ભાવનાથી એના સ્તવનની જગ્યા જેમ બને તેમ ઉત્તમ કલાથી ભરેલી, સૌંદર્યથી સજીવ દેખાતી કરવી એ જ હિંદુસ્તાનનું ધ્યેય હતું. જરૂરિયાત પુરતાં બાંધકામ ટકાઉ અને મજબુત થાય એટલે કામ પુરૂં થાય એ માન્યતા હિંદમાં નહોતી. એટલે હાલની નજરે જરૂર ન દેખાય એવી જગ્યાઓમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી થતી હતી. ઓટલાની નીચેના ભાગ અંધારા ઘુમટના ભાગ, વાવોના પાણીથી ઢંકાયલા ભાગ, તળાવોનાં ગરનાળાં વગેરે જગ્યાઓમાં પણ કારીગીરી છૂટથી થતી. એટલે એ મકાનો મજબુત રીતે બેસાડેલા પત્થર કે ઇંટોના ઢગલા જેવાં નહિ પણ માનવતાનું અદ્‌ભૂત દર્શન થાય એવાં થતાં. હાલ પશ્ચિમની અસરથી થતાં કેટલાંક જાડાં અને છેક સાદાં મકાનો, અને જૂના વખતનાં દરિયાખાંના ઘુમટ જેવાં મકાનો કેવળ મજબુતાઈ અને ઉપયોગ જાળવવા પુરતાં જ બંધાયાં હોય એમ જણાય છે, અને એથી જ એમાં માનવતા ન લાગવાથી જોવાનું મન થતું નથી. દરિયાખાંના ઘુમટમાં ભૂત વગેરે કલ્પવામાં અગર દરિયાખાંનું ચારિત્ર ભયંકર હશે એમ કલ્પવામાં કેટલું સત્ય હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ દરિયાખાંએ એ મકાનમાં સૌંદર્યનું કાંઇ ચિન્હ ન કરવાથી, અને જગતનાં સુંદર મકાનોની હારમાં ઉભાં રહે એવાં અમદાવાદનાં જથાબંધ મકાનોની સામે દરિયાખાંના ઘુમટના એકલા વિરોધથી, એ મકાનમાં માનવતાનો અંશ બીલકુલ લાગતો નથી; અને એથી જ એને માટે ભયંકર ખ્યાલ ચાલુ થયો હશે. અત્યારે ખૂણે ખંડેર થયેલી નિર્જન પણ અપૂર્વ કારીગીરી-વાળી મસ્જીદ કે રોઝો જોઇ જે લાગણી થાય અને કોમળતા ખીલે, તેવી દરિયાખાંના ઘુમટ આગળ રોજ સેંકડો માણસ બેસી રહે તો પણ કાંઇ અસર ન થાય. છતાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એના ઘુમટની બાંધણીમાં જે વિશેષતા છે તે આગળ જોઇશું.

હિંદુ સંસ્કારની મુસલમાન સ્થાપત્ય ઉપર અસર

આવી અપૂર્વ કારીગીરી અને અદ્‌ભૂત સ્થાપત્ય જોઇને જ પરદેશીઓ

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય અને પરદેશીઓ

અમદાવાદની ગણત્રી એક સુંદર શહેરમાં કરે છે.[૧૧] એને જોઇને જ જેમ્સ ફોર્બસને એરેબીયન નાઇટસની વાતોમાં વર્ણવેલા પૂર્વના વૈભવ ખરા હશે એમ સમજાયું.[૧૨] એને જોઇને જ એડવીન આરનોલ્ડ જેવા કવિને અમદાવાદનાં મકાનો દુનિયાનાં મકાનોમાં "સર્વથી સુંદર નાનકડાં મકાનો" લાગ્યાં.[૧૩] એનાં માત્ર ખંડેરો જ જોઇને બ્રીગ્સને લાગેલું કે આ ભૂમિ કવિની કલ્પના અને ચિત્રકારની પીંછીને માટે છે.[૧૪] એને જોઇને જ ફર્ગ્યુસન અને હાવેલ જેવા સ્થાપત્ય અને કલામાં મોટા પ્રમાણભૂત ગણાતા પુરુષો અમદા-

[૧૧] ફિરિશ્તા વગેરે મુસલમાન લેખકોના મત આગળ જોયા છે.

સરખાવો: Vincent A. Smith: Oxford History of India. p. 271. "Ahmedabad is particularly rich in noble buildings., and during the time of its glory, extending from its foundation to the eighteenth century–a period of about three centuries–undoubtedly was one of the handsomest cities in the world." વીનસેન્ટ સ્મીથના અભિપ્રાયમાં અતિશયોક્તિ ભાગ્યે જ આવે છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અને હાલના ઇતિહાસકારોમા એમનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. Elphinston: History of India p. 675:–" Ahmedabad is still one of the greatest cities in India both from the number of the inhabitants and the magnificence of the buildings." [૧૨] Forbes: Oriental Memoirs Vol. II. p. 199. [૧૩] Edvin Arnold: India Revisited: p. 117–124. "Loveliest little buildings in the world." Briefly, words fail to describe the dainty loveliness of many among these Mehomedon memorials, dusty and decayed as they are at present." (1886). [૧૪] Briggs: Cities of Gujarashtra: "The spirit which characterised the French lady who could not read her prayers unless the volume was handsomel bound was doubtless the spirit of the early Mehomedans, they too could not pray but in the temples worthy of the deity of their worship." "Here is the land for poets conjurations and painter's canvas; here too should the youthful student linger a while, and draw from such resources that contenplation which should leave him a wiser if not a better man."

વાદના અને ગૂજરાતના સ્થાપત્યને સર્વોત્તમ પંક્તિમાં મુકે છે;[૧૫] અને અનેક મુસાફરો એનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે.[૧૬]

દિલ્હી આગ્રાના સ્થાપત્યનાં બીજ અમદાવાદમાં

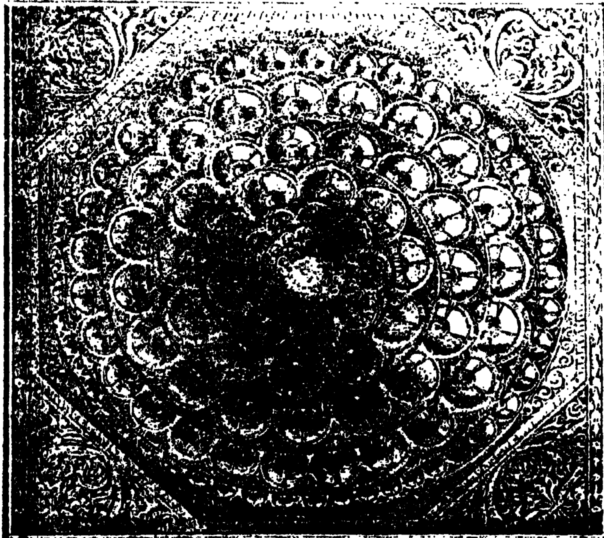
અત્યારે પરદેશી મુસાફરની રોજનીશીમાં આગ્રા અને દિલ્હીનું નામ પહેલું હોય છે. દિલ્હી તથા આગ્રાનું સ્થાપત્ય અને કલા શાહજહાંએ વધાર્યા તે અગાઉ બે સદીઓથી અમદાવાદ સ્થાપત્ય માટે પંકાતું હતું. સમયનો એ ભેદ બાજુએ રાખીએ તો અમદાવાદ અને દિલ્હીની કલામાં કયા ચઢે એ જોનારની આંખ ઉપર આધાર રાખે છે. દિલ્હી આગ્રાનાં કેટલાંક બાંધકામ તો આરસની સ્વચ્છ મનોહરતા અને એના જડિત કામથી જ સુંદર લાગે છે. દિલ્હી આગ્રાનાં લાલ પત્થરનાં કામને અમદાવાદ સાથે સરખાવીએ તો તો અમદાવાદ જ ચઢે તેમ છે. એમાં

[૧૫] જુઓ Fergusson: History of Indian and Eastern Architecture:— p. 527. "In Ahmedabad itself, however, the Hindu influence continued to be felt throught. Even the mosques are Hindu or Jaina in every detail; only here and there, an arch is inserted, not because it was wanted, constructively, but because it was a symbol of faith: *while in their Tombs and palaces even this is generally wanting.* The truth of the matter is, the Mehomadans had forced themselves *upon the most civilized and most essentially building race at that time in India,* and the chalukyas conquered their congnerors, and forced them to adopt forms and ornaments, which were superior to any the invader could have introduced. (The Italics are mine). [૧૬] G. W. Forrest: cities of India: p. 62. "To the traveller, Ahmedabad, the capital of Gujarat, will always be a city of interest as containing some of the most characteristic forms which Saracenic Architecture assumed in India." Journal of India Art: No. 46: John Griffiths: "Ahmedabad is one of the most interesting cities in India, and its architectural buildings both in stone, and in wood are as beautiful as they are picturesque."

અમદાવાદની વિશેષતા આગળ જોઇશું. પરંતુ દિલ્હી આગ્રાને સ્થાપત્ય અને કલામાં અમર કરનાર એ રસિક બાદશાહની સૌંદર્યની ભાવનાને પોષણ ક્યાં મળ્યું હતું એ સવાલ વિચારવા જેવો છે. સૌંદર્યનાં બીજ શાહજહાંમાં જન્મસિદ્ધ તો હતાં; પરંતુ અમદાવાદમાં એના ઉપર જલસિંચન થયું.[૧૭] ઉગતી યુવાન અવસ્થામાં એ અમદાવાદનો સુબો હતો. એણે અમદાવાદની કલાનું

[૧૭] James Dauglas:Western India p. 508–313. આ વિચારો જેમ્સ ડગલાસના છે. અમદાવાદના સ્થાપત્યથી મોહિત થઈ એમણે એમ લખ્યું છે. શાહજહાંએ અમદાવાદના સ્થાપત્ય ઉપરથી પ્રેરાઇ આગ્રા દિલ્હી શણગાર્યું હશે કે કેમ એ માટે ઐતિહાસિક પુરાવો નથી. પરંતુ શાહજહાંના પહેલાં અમદાવાદ હિંદમાં સર્વથી સુંદર શહેર હતું એ ઐતિહાસિક સત્ય છે, અને શાહજહાંને પ્રેરણા અમદાવાદમાં મળી હોય તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. સરખાવો:–Shah Jahan! It is not for nothing thou art in Ahmedabad···Thy God is Architecture, and thy light the seven lamps there of. For, as sure, as people say, the Devil is to be seen in Darya's Tomb, Shah Jahan is up, at each rising of the sun,–golden glory, fretted window, tracery and arabesque–watching the flecked light as it fall on panement of marble or alabaster; alone and silent, observing, measuring, comparing, digesting, perhaps copying, drinking in all wisdom, deftness of hand, cunning craft and workmanship, beauty of colour, harmony of form. For the city had already a history and a long line of stout kings for a hundered and fifty years. Ten of her mosques which we can see even today, were built before Columbus discovered America. They existed before one stone had been laid upon another of Ibrahim's·Rouza, or Mahmud's vast dome at Bijapur, long before Baber swam the Ganges, or beheld canopus for the first time from the slopes of the Hindu Kush. Is it too much to suppose, that it was here the master builder drank in the elements of his taste which was to display such glorious results elsewere–the bud was here: the blossom and fruit to be in Agra? Every thing has a beginning, Greece before Rome, Damascus before Cairo, Agra follows Ahmedabad."

ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કર્યું. અમદાવાદના ઉસ્તાદ સ્થપતિઓને ધ્યાનમાં રાખ્યા. અમદાવાદની અપૂર્વ, મનોહર, માનવતાભરી, કાવ્યમય કલાએ શાહજાદાના મનમાં કલાનો શોખ બલવત્તર કર્યો. એના પિતાને ન ગમેલા અમદાવાદમાંથી એને ભવિષ્યનાં સુંદર આગ્રા અને શાહજહાનાબાદ–દિલ્હીનાં સુંદર ભવ્ય મકાનો દેખાયાં. અને એ પ્રેરણાથી ભરેલો શાહજહાં અમદાવાદમાંથી ગયો. અમદાવાદમાં જે કળી હતી તે આગ્રામાં ખીલી, ફૂલી અને ફળ આવ્યાં. આ પ્રમાણે જેમ રોમ પહેલાં ગ્રીસ હતું, કેરો પહેલાં ડમસકસ હતું, અમદાવાદ પહેલાં પાટણ અને દેલવાડા જેવાં ગૂજરાતમાં અનેક સ્થળો હતાં, તેમ આગ્રા પહેલાં અમદાવાદ હતું. એની શરૂઆત શાહજહાંએ અમદાવાદમાં શાહીબાગનો સુંદર મહેલ તથા બગીચો બાંધીને કરી હતી.

જુમામસ્જીદના મલુક ખાતાના ઘુમટનાં અંદરની નકશી.

૨ અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિશેષતાઓ

"શાહઆલમ સરખેજની શોભા શી રીતે વર્ણાય રે
અસલી ઈમારત હુન્નર આગળ ઈજનેરી લજવાય"—**નવલરામ**

એ કેવળ વિરોધી તત્વોને એક કરી સુંદર અને અદ્ભુત સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે અમદાવાદ જેમ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દુનીયામાં પણ અનેરૂં સ્થાન ભોગવે છે, તેમ અમદાવાદના એ સ્થાપત્યની કેટલીક વિશેષતાઓ પણ છે. એ વિશેષતાઓ હિંદના બીજા હિંદુ તથા મુસલમાન કોઈ સ્થાપત્યમાં નથી. અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતી કલામાં પણ વિશેષતા છે. એ બધી વિશેષતાઓને લીધે સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર પાંચ સૈકાના કાળનો કરાળ હાથ લાગ્યા છતાંયે અમદાવાદનું સ્થાપત્ય સૌંદર્યના રસિકોનું આજે ધ્યાન ખેંચે છે.

અમદાવાદની વિશેષતાઓમાં પહેલું તો મકાનમાં પ્રકાશ દાખલ કરવાની અપૂર્વ કરામત; બીજું ગોખ તથા જાળીઓની અસાધારણ કોમળતા ભરેલી કોતરણી; ત્રીજું મીનારાની રચના, ગોઠવણી, ને શણગાર; અને ચોથું હાલતા મીનારાની અજાયબી છે.

૧: મસ્જીદની અંદરનો ભાગ ઘણે ભાગે ઘણો વિશાળ હોય છે. એમાં હવા તથા અજવાળું લાવવાનો પ્રયત્ન ન થાય તો અંદરનો ભાગ અંધારો અને બંધ જેવો લાગે. આ કારણથી અમદાવાદની મસ્જીદોના કારીગરોએ મસ્જીદના વચલા ઘુમટને બીજા આસપાસના ઘુમટ કરતાં જરા ઉંચો કર્યો, અને એની નીચેના થાંભલાને બીજા થાંભલાથી બેવડા ઉંચા કર્યા. એ રીતે કરીને ઉપર

એક માળ જેવું કર્યું, અને એની આસપાસ ઉપરની બાજુમાં નાના થાંભલા મુકી બાકીની અગાશીની બાજુમાંથી હવા અજવાળું આવી શકે એવી ગોઠવણ કરી.

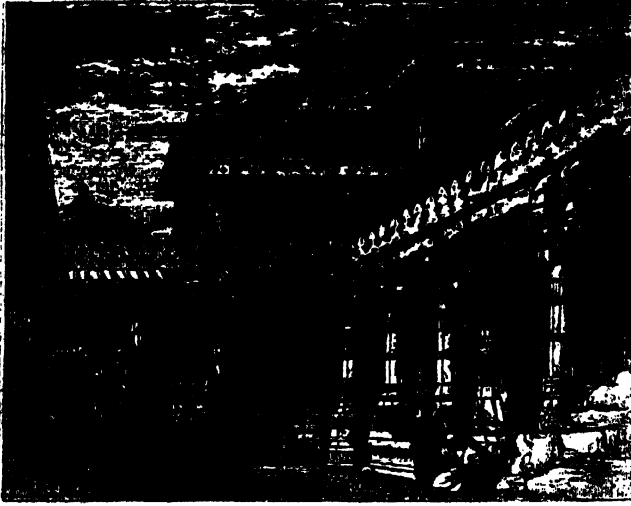
પ્રકાશ લાવવાની રીત

ખ્રીસ્તી દેવળોમાં ઉપલી બાજુ ઉંચે બારીઓ(clerestory windows) હોય છે એવી જાતની આ કાંઈક ગોઠવણ હતી. પણ ખ્રીસ્તી દેવળોમાં ભીંતની ટોચે નાનાં ગવાક્ષ (વેન્ટીલેટર) જેવી એ બારીઓ હોય છે. એવું મસ્જીદમાં નહોતું. મસ્જીદમાં ઉપરની બાજુ નાના થાંભલાની વચ્ચે કેટલીકવાર સુંદર કઠેરો, જરૂખો, કે થાંભલાની વચ્ચે સુંદર નકશીની જાળી કરવામાં આવતી હતી. આવી રીતે વચલા ઘુમટને કેટલીક વખત એકથી વધારે માળ પણ કરતા, અને મીનારાની નીસરણીમાંથી એમાં જવાતું. બહારનું તેજ થાંભલા વચ્ચેની જાળીમાંથી ઘુમટપર આવીને નીચે પડતું.[1] એ સાથે હવા પણ મંદ મંદ ગળાઇને આવતી. સૂર્યનો તડકો કદી અંદર આવી શકતો નહિ પણ એઠું અજવાળું આવ્યા કરતું. આમ કરવાથી હવા અજવાળાની સગવડ ઉપરાંત મસ્જીદના ઘુમટો અગર અગાશી એક સરખી સીધી થવાથી જે સાદાઇ લાગતી, તેના કરતાં વચ્ચેથી આટલો ભાગ ભાગીને ઉંચો કરવાથી મકાનની ભવ્યતામાં ઘણો વધારો થતો.[2]

હિંદી સ્થાપત્યમાં પ્રમાણ ગણાતા બધાયે અભ્યાસીઓ અમદાવાદની મસ્જીદોની પ્રકાશ આણવાની આ રીતની નવીનતાની તારીફ કરે છે.[3] આવી રીતે પ્રકાશ લાવવાની ગોઠવણ ફક્ત અમદાવાદમાં જ છે, અને કોઈપણ જગ્યાએ ખાસ કરીને ગરમ દેશોમાં–હવા અજવાળા માટે જે સગવડો હોય છે તેના કરતાં આ તદ્દન નવીન, સુંદર, અને અક્કલવાળી છે. આ રીત જૈન મકાનોમાંથી આવી હશે એમ મનાય છે. પરંતુ એમાં હાલ એ બહુ દેખાતી નથી. મેવાડના સાદડીના દેવાલયમાં એ જાતની રીત છે.[4]

[૧] Fergusson: Architecture of Ahmedabad. p. 79–80- [૨] એ જ p. 80. "A most pleasing variety of design is obtained without any undue effort." [૩] એ જ પૃ. ૭૯. "One of the most pleasing piculiarities of these mosques, and so far as is known, it is found only at Ahmedabad." [૪] Fergusson: Ahmedabad Architecture p. 79 & 81 Havell Indian Architecture: p. 72.

ફરગ્યુસન લખે છે કે આ જાતની પ્રકાશ લાવવાની સગવડ અમદાવાદમાં અમલથી શરૂ થઈ હતી અને છેવટ સુધી કાંઈ ફેરફાર થયા સીવાય એવી રીતે ચાલુ રહી હતી કે પ્રકાશ વગેરે હેતુને માટે એને ઉભી કરી હોય એમ મનાતું

સાદડીનું મંદિર (મેવાડ)

નથી; અને સુંદર કલાની કોઈપણ વસ્તુની પેઠે એ લાંબા અનુભવનું જ ફળ હોઈ શકે. પરંતુ ફરગ્યુસન આગળ લખે છે કે જે કામને માટે આ રીતની સગવડ કરી છે તેનો હેતુ ભાગ્યે જ સરે છે. સૌંદર્યમાં તો એ અવશ્ય વધારો કરે છે. ચઢતા પહોરનો અમદાવાદનો તાપ એનાથી રોકાતો નથી, કારણકે મસ્જીદો પૂર્વાભિમુખી છે. સીરિયામાં મસ્જીદો દક્ષિણ તરફની હોય છે; ત્યાં હોય તો આ પ્રકાશની સગવડ સંપૂર્ણ કહી શકાય. ગૂજરાતથી મક્કા બરોબર પશ્ચિમે છે, એટલે એ અર્થ સરતો નથી. દક્ષિણાયન કે ઉત્તરાયણના સૂર્ય વખતે તાપ, પ્રકાશ વગેરે માટે સરખું જ રક્ષણ મળે છે. પૂર્વનો આખો ભાગ ખુલ્લો હોય છે, અને પશ્ચિમ તદ્દન બંધ હોય છે. આ રીતે પ્રકાશ વગેરે જે ઉદ્દેશથી આ સગવડ કરેલી તે ઉદ્દેશ બરોબર સરતો નથી. આમાં જે વિરોધો જણાય છે તે જો મસ્જીદોને અનુસરીને પ્રકાશની સગવડ શોધાઇ હોત તો ભાગ્યે જ જણાત.

ફરગ્યુસનનો મત

હાલ તો આ સગવડ ફક્ત મસ્જીદોમાં જ છે. ફરગ્યુસનની ધારણા એવી છે કે સાદડી સીવાય કોઇ જૈન મંદિરમાં આવી સગવડ દેખાતી નથી, અને એમાં પણ કાંઇક ફેર છે. એટલે અસલ મહેલોમાં આવી ગોઠવણ હશે, અને એ ઉપરથી મસ્જીદમાં દાખલ કરી હશે.

ફરગ્યુસનની આ ધારણા છેક કાઢી નાંખવા જેવી નથી. ઇજીપ્તથી જાવા અને હિંદી ચીન સુધીના અને ખાસ કરીને હિંદી સ્થાપત્યના આ મોટામાં મોટા પ્રમાણભૂત વિદ્વાનના મતમાં સાધારણ નિર્બળ ફેરફાર સૂચવનાર આજ સુધીમાં એકલા ઈ. બી. હાવેલ થયા છે. પરંતુ અમદાવાદની મસ્જીદોમાં પ્રકાશની આ રીત માટે લખતાં એમણે નવો પ્રકાશ પાડ્યો હોય એમ જણાતું નથી. પ્રકાશની આ મનોહર રીતનાં ફરગ્યુસનના શબ્દોમાં જ વખાણ કરી હાવેલ લખે છે કે આ રીત મૂળ હિંદુ હતી એવું ફરગ્યુસને ઉમેરવું જોઇએ.[૫] હાવેલ પણ એનું હિંદુ મૂળ સિદ્ધ કરવા માટે ફરગ્યુસન કરતાં જૂદી રીતે છબીમાં લીધેલું સાદડીના જ દેવાલયનું ચિત્ર આપે છે. પરંતુ ફરગ્યુસન સ્પષ્ટ લખે છે કે આ રીતની બાંધણીનું મૂળ જૈન સ્થાપત્યમાં હશે એ હાવેલ પોતાના ઉત્સાહમાં ભૂલી જાય છે.[૬]

આ હવા અજવાળાના પ્રબંધની અપૂર્વ રીત ખાસ કરીને અમદાવાદ અને એ ઉપરથી પછી થયેલી ગૂજરાતની બીજી મસ્જીદોમાં જ છે એટલે એ બાંધણી ક્યાંથી કેવી રીતે અને કયા સમયમાં પૂર્ણ દશાએ પહોંચી હશે એ ચોક્કસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે. પરંતુ મસ્જીદોમાં કેવળ હવા અજવાળા માટે જ એનો ઉપયોગ નહિં હોય એ માટે ફરગ્યુસનનું ધારવું પણ ખરૂં છે. આ બાબતમાં એક જ અનુમાન થઈ શકે એવું છે. મૌલિક દષ્ટિએ

મસ્જીદનું ઊંચનણીઉ અને બાંધણી

[૫] Havell: Indian Architecture p. 72· "He might have added that the arrangement was not a Saracenic invention but a long standing tradion in Indian temple-building in that part of India."

[૬] જુઓ ફરગ્યુસન: Ahmedabad Architecture p. 79. "...Is probably borrowed from some Jain form of which no examples have yet been found."

મસ્જીદની બાંધણી તદ્દન સાદી હોય છે. એક મોટા ચોરસ કે લંબચોરસ ભાગમાં પશ્ચિમની બાજુએ મોટો વિશાળ ઓરડો (લિવાન) રાખે છે. અને એને થાંભલા કે કમાનોથી ટેકવેલા ઘુમટોથી ઢાંકી પુર્વ બાજુ કમાનો કરીને ખુલ્લો રાખે છે. આગળના બાકી રહેલા ખુલ્લા ચોકમાં કોઇ કોઈ મસ્જીદમાં ઉત્તર દક્ષિણ પડાળીઓ કરે છે. કોઇ મસ્જીદની પડખે કે સામે રોજો પણ હોય છે. આમ મસ્જીદની સાધારણ રીતે બાંધણી છે. એટલે ખરી રીતે આ બાંધણીમાં વૈવિધ્ય, કે એના ભોંયતળીઆની રચનામાં કોઈ જાતની વિચિત્રતા આવી શકતી નથી. જે નાના શણગાર, ભીંતો કે મીનારામાં આજુબાજુ કરે તેનાથી આખા મકાનના સાધારણ આકારમાં ફેર પડતો નથી. હિંદુ મંદિરોમાં એથી ઉલટું છે. આગળના બે મંડપો અને ગભારાનો ભાગ એ બધાના ઘુમટો અને શિખરોની ઉંચાઇમાં ફેર રાખી, આખાયે મંદિરનો આકાર ચઢતા ઉતરતી કરી, દૂરથી પર્વતનાં શૃંગો દેખાતાં હોય એવો રાખે છે. હિંદુ મંદિરનો આકાર કૈલાસ પર્વતના આકારમાંથી નીકળ્યો હશે એમ કહેવું તો મુશ્કેલ છે. પરંતુ કેટલાંક મંદિરોના આકાર કૈલાસ શિખરને મળતા છે એટલી બાબતમાં હાવેલનું ધારવું ખરૂં જણાય છે.[૭] ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં હિંદુ સ્થાપત્યનો જે અપૂર્વ સહયોગ થયો છે એમાં આ તત્વ બહુ અગત્યનું હોય એમ જણાય છે. મસ્જીદોના સાદા વિશાળ લિવાનમાં અગર લંબચોરસ મંડપમાં હિંદુ મંદિરની પર્વત શૃંગ જેવી ચઢતા ઉતરતી કલા શી રીતે આણવી એની મેળવણીમાં ગૂજરાતી સ્થપતિનું મન ગુંચવાયું હશે. અને પરિણામે મસ્જીદમાં વચલો ભાગ આસપાસના ભાગથી ઉંચો કરી, વચલા ભાગ ઉપર માળ જેવું કરી વચલો ઘુમટ બીજા ઘુમટોથી ઉંચો લઇ જઈ, એ દેખાવ મંદિરથી કાંઇક જૂદી રીતે સિદ્ધ કર્યો હોય એમ જણાય છે. આમ આ મસ્જીદોમાં માળની ઉત્પત્તિ બે સ્થાપત્યનું ઐક્ય કરી સૌંદર્યને જાળવી રાખવાના નવા પણ અપૂર્વ પ્રયત્નથી થઇ હશે એમ માની શકાય. એ થયા પછી આસપાસથી બેહું અજવાળું ને મંદ હવા આવે, અને સૌંદર્ય સંપૂર્ણ બને એ ખાતર જાળીઓ, જરૂખા વગેરે મુકી આ રચનાને સંપૂર્ણ બનાવી હશે. અમદાવાદની મસ્જીદોને દિલ્હી આગ્રાની પેઠે ચોકની આગળના બહાર રસ્તા ઉપર પડતા દરવાજા મોટા કરવામાં આવતા નથી, પણ

[૭] જુઓ Havell Himalayas in Indian art: plates VII-VIII.

પડાળીની સરખી જ ઉંચાઇના અને હિંદુ આકારના નાના દરવાજા કરવામાં આવે છે. એટલે છેક બહારથી જોતાં મસ્જીદોનો દેખાવ આગળથી ગિરિશૃંગો જેવો ચઢતા ઉતરતી લાગે છે, અને બાજુમાંથી પણ તેમ જ લાગે છે. જુમા મસ્જીદ, ઇસિનપુરની મસ્જીદ, ચાંપાનેરની મસ્જીદ વગેરે જોતાં આ સમજાશે.[૮] જે મસ્જીદોની અગાશીઓ સરખી કરી વચલો ભાગ ઉંચો નથી કર્યો તેમાં આવું નહિં જણાય. સરખેજની મસ્જીદમાં એવું છે.

આ સાથે બીજો પણ એક વિચાર આવે છે. માળ અને પ્રકાશની આ રચના ગોઠવણીમાં ચઢતા ઉતરતી ઘાટ લાવીને સૌંદર્ય વધારવાના ઇરાદા ઉપરાંત એ રચનામાં વાવનાઅષ્ટ કોણ કુવાની રચના ગોઠવવાનો ખ્યાલ પણ એ સ્થપતિઓએ કર્યો હોય એમ જણાય છે. મોટી મસ્જીદોમાં, તથા જેમાં એવા માળ એક કરતાં વધારે હોય ત્યાં આ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. વાવ પણ ગૂજરાતની જ એક વિશિષ્ટતા છે, અને આ પ્રકાશની રીતની પેઠે એ પણ બીજે કાંઇ દેખાતી નથી. સૌંદર્યની બધી

બાંધણીમાં વૈવિધ્ય લાવવા માટે આ રચના હોય

[૮] ચઢતા ઉતરતી અને ખૂણા પાડી ભાગતા આકારમાં સૌંદર્યનો વધારો થાય છે એ આપણા કડીઆ હાલ પણ માને છે. દમોઈના કડીઆ હાલ પણ વખણાય છે. એવા કેટલાક મુસલમાન કડીઆના પ્રસંગમાં હું આવ્યો છું. અને એમને ચઢતા ઉતરતી તથા ભાગતા દેખાવનાં મકાનોનો એટલો શોખ માલુમ પડયો છે કે એવા દેખાવ વગરનું સાદું મકાન બનાવવું એ લોકને પસંદ પડતું નથી. ધર્મે મુસલમાન હોવા છતાં હિંદુ સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તો પરંપરા ગત એમને મળેલા છે અને અમદાવાદમાં ઘણાં મકાનો તથા એક હિંદુ મંદિર પણ એમણે બાંધેલું છે. વંશપરંપરાથી સ્થાપત્યનાં કામ કરનારાઓની તપાસ કરતાં જૂના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો ઉપર કાંઇક વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. આ મુસલમાન કડીઆ જૂદા જૂદા આકાર મેળવી નવા આકારનાં મકાનો પણ ઇજનેરી પ્લેન ન હોય તો પણ બનાવી શકે છે.

સરખાવો "The elevations of the mosques have usually been studiously arranged with a view to express at once the structural arrangements, and to avoid monotony of outline by varied elevation of each division." Encyclopaedia Britanica 13th Edition Vol. 14 p. 433. એન્સાઇક્લોપીડીઆના લેખકનું આ માનવું ખરૂં જણાય છે.

વસ્તુઓને નવા સંજોગો પ્રમાણે મેળવીને ગોઠવવાની આપણા સ્થપતિઓની અદ્ભૂત કળા જાણીતી જ હતી. મસ્જીદમાં છેક ઉપલા માળમાંથી નીચે મસ્જીદમાં નજર કરી શકાય છે. અને એ આખો યે દેખાવ સુંદર વાવ જેવોજ લાગે છે. જેમ માળ વધારે એમ આ રચના વધારે સુંદર દેખાય છે. જેને પ્રકાશની રીત તરીકે આપણે ઉપર ઓળખી ગયા, અને બધા લેખકો એમ કહે છે તે અમદાવાદમાં શરૂ થઈ ચાંપાનેરમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચી હતી. એ ચાંપાનેરની મસ્જીદનો ઉપરનો ભાગ જોવાથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. એ ઉપરથી વાવ જેવો લાગે છે. આ બધો વિચાર કરતાં મંદિરનો ચઢતા ઉતરતી ઘાટ અને વાવની રચના એ બન્નેના સૌંદર્યની અજબ મેળવણી કરી એકલા પ્રકાશ માટે નહિં, પણ આકર્ષક દેખાવ અને વૈવિધ્ય લાવવા માટે એ રચના મસ્જીદોમાં થઈ હોય એમ અનુમાન થઈ શકે. અને એ અનુમાન માનીએ તો ફરગ્યુસનની શંકાનો પણ કાંઈક ખુલાસો થાય. પ્રકાશને માટે આ જાતની ગોઠવણની જરૂર ન છતાં એ પણ કાંઈક અંશે સધાય છે એ વળી વધારે ખુશીની વાત છે. અમદાવાદની મસ્જીદોમાં આ રચના સાથે મીનારા ઝરૂખા વગેરે મળવાથી, એક સરખી બાંધણીની નીરસતા (monotony of outline) લાગતી નથી.

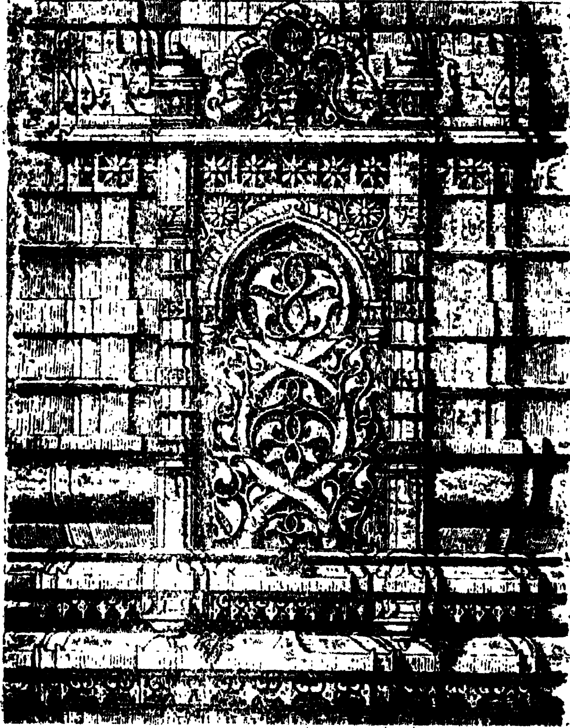
૨: **જાળીઓ**: અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં બીજી વિશેષતા એની જાળીઓ તથા ગોખની કોતરણીની છે. હિંદુ મંદિરોને અંદર અને બહાર શણગારથી ભરી દેવામાં આવતાં. જૈન મંદિરોમાં એ શણગારને કાંઈક જૈનોના સંસ્કાર ચઢયા; અને મંદિરની બહારની બાજુએ મૂર્તિઓ તથા આકૃતિઓની વિપુલતા કાંઈક ઓછી થવા માંડી. મુસલમાની મકાનોમાં મૂર્તિઓને સ્થાન જ નહોતું. એટલે એમના કારીગરોને વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી શણગાર કરવાની ટેવ ઉપર કાબુ લાવવો મુશ્કેલ હતો. આનું સમાધાન ઉત્તમ રીતે થયું, અને પૌરાણિક મૂર્તિઓને બદલે ભૂમિતીની આકૃતિઓ તથા વનસ્પતિની આકૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ થયો. આ ઉપયોગ અસલ હતો તો ખરો, પરંતુ હવે એના જ ઉપર સલાટોનું લક્ષ હોવાથી એ કળા સંપૂર્ણ બની, અને પરિણામે અમદાવાદની જાળીઓ તથા ગોખ એવા બન્યા કે એનો જોટો હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ દુનિયામાં પણ મળવો મુશ્કેલ પડે. યૂરોપીય લેખકો પણ આ બાબતમાં એક મત છે કે ખ્રીસ્તી દેવળમાં રંગીત કાચની બારીઓ સુંદર તેજ આપવા સાથે ચિત્રામણથી અત્યન્ત મનોહર લાગે છે. પરંતુ બેહું ધીમું તેજ આપવામાં, અને

સૌંદર્યમાં, કોતરેલા પત્થરની અમદાવાદની જાળીઓ કોઇ રીતે ઉતરતી નથી. સાથે મંદ મંદ હવા પણ આવે છે એ એની વિશેષતા છે. કેટલીક વખત અસાધારણ સૌંદર્યની અમદાવાદી જાળી પાછળ ખુલ્લા આકાશમાં જોઇએ તો વિલાયતી રંગીત કાચની જાળીઓ કરતાં પણ એ ઘણી સુંદર લાગે છે. અમદાવાદ જેવી સુંદર જાળીઓ હિંદુસ્તાનના હિંદુ કે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં બીજે કાંઈ છે જ નહિં. એટલે સરખામણી ફક્ત દિલ્હી આગ્રા સાથેજ કરી શકાય. દિલ્હી આગ્રામાં જાળી કરતાં ભીંતનું જડિત કામ વધારે છે. અને જાળીઓ જે છે તે અમદાવાદ જેટલી ઝીણી કોતરણીવાળી, અને આકૃતિઓ વિવિધતાવાળી નથી. આગ્રામાં ઇતિમાદ્દૌલાની જાળીનું કામ સુંદર છે પરંતુ એ અમદાવાદની શાહઆલમની જાળી કે વટવાની ભાગી તુટી જાળી જેટલું બારીક નથી. દિલ્હી આગ્રાના આરસના કામમાં જાળી કરવી સહેલી છે છતાં કામ જાડું છે. અમદાવાદના રેતીઆ પત્થર (sand stone)માં જાળી મુશ્કેલ છે. અમદાવાદમાં આવી જાળીઓ ઠેર ઠેર છે. સરખેજના રોજાની જાળીઓ માટે લખતાં ફરગ્યુસન લખે છે કે આપણે યૂરોપમાં જે રંગીત કાચની બારીઓનો ગર્વ કરીએ છીએ તે શું આના કરતાં વધારે સુંદર છે? ભૌમિતિક આકૃતિઓની વિપુલતા અને તેનાથી એછું તેજ પડે છે તે બધું ધ્યાનમાં લેતાં આખા દુનિયામાં આવું કામ ભાગ્યે જ જડશે.[૯] ભીંતમાં નાની જાળીઓથી આરંભી રોજાઓની આસપાસ

[૯] Fergusson: Ahmedabad Architecture p. 88.

"We in Europe are proud of the walls of glass that enclose the naves of our Cathedrals. Are they more beautiful than the wall of trellis-work which encloses the tomb of the Saint? Considering the enormous variety of design involved in such a screen as this, the beauty of the patterns, and the effect of the subdued light which they shed interually, there is something in all this which it would not be easy to match in any part of the world-" આ ઉપરાંત સીદી શહીદની મસ્જીદની જાળી માટે જે પ્રશંસાનો ઉભરો લગભગ દરેક મુસાફર અને કલાના શોખીને કાઢેલો છે તે ઉપરથી અમદાવાદના કારીગરોની જાળીઓ કરવાની હુશિયારી માટે બહારના લોકોએ આપેલી સાબીતીનો પાર રહેતો નથી. અને પત્થરની આરપાર કોતરેલી જાળીઓનું કામ એક વખત અમદાવાદમાં

આખીને આખી ભીંતો ફક્ત ઝીણી સુંદર જાળીઓની કરેલી છે. શાહેઆલમ

સૈયદ ઉસમાનની મસ્જીદના મીનારાનો ગોખ.

ને સરખેજ, બાદશાહ ને રાણીના હજીરા, શાહપુર અને મુહાફીઝખાં જેવી મસ્જીદોની ભીંતોમાં મુકેલી નાની જાળીઓ, અમદાવાદની જાળીઓના અદ્ભુત

એવું થતું હતું કે આખી દુનિયામાં એને સર્વોપરી માનીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. અને આવી જાળીઓ હાલ પણ કોઈ જગ્યાએ દેખાતી નથી. સીદી શહીદની જાળીઓનું વર્ણન આગળ તેની જગ્યાએ કરીશું. જુઓ Havell: Indian Architecture: p. 140. " In this class of window tracery India stands alone, it is purely Indian development of sculptor's craft having its origine in the Hindu temple tradition. It owned nothing to Persian Art."

વળી જુઓઃ Douglas: Western India. p. 309. " For, as Michael

નમુના છે.[૯] બીજા અસંખ્ય રોજાઓમાં અને મસ્જીદોમાં જાળીઓ કરેલી છે. પણ આ બધાંમાં અમદાવાદના નામને, અને જાળીઓ કરવાની અમદાવાદી-ગૂજરાતી કલાકારોની અપૂર્વ કલાને અમેરીકા સુધી પ્રસિદ્ધ કરનાર લાલદરવાજે સીદી શહીદની મસ્જીદની જાળીઓ તો એ માટે અમદાવાદ દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ છે એ અતિશયોક્તિ નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. વનસ્પતિના આકારોની ગુંથણી ઉપરાંત અમદાવાદની જાળીઓમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ વધારે છે. એમાં પણ અસાધારણ બારીકતા અને વૈવિધ્ય છે. અમદાવાદની જાળીઓની આ આકૃતિઓ જોઈ એક લેખક લખે છે કે અમદાવાદમાં ભૂમિતિ એવી ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ છે છે કે ઉન્મત બની નૃત્ય કરે છે. અમદાવાદની જાળીઓ જોઇ આ કથન સત્ય લાગે છે.

જાળીઓ ઉપરાંત ભીંતો અને મીનારામાં ગોખ કરી એમાં ચિરાગ વગેરે આકારો કરી, અગર તે ગોખમાં ફળફુલ વેલની અપૂર્વ ગુંથણી કરી જે મનોહર દેખાવ કર્યો છે એ પણ એક વિશેષતા છે,

ઝરૂખા

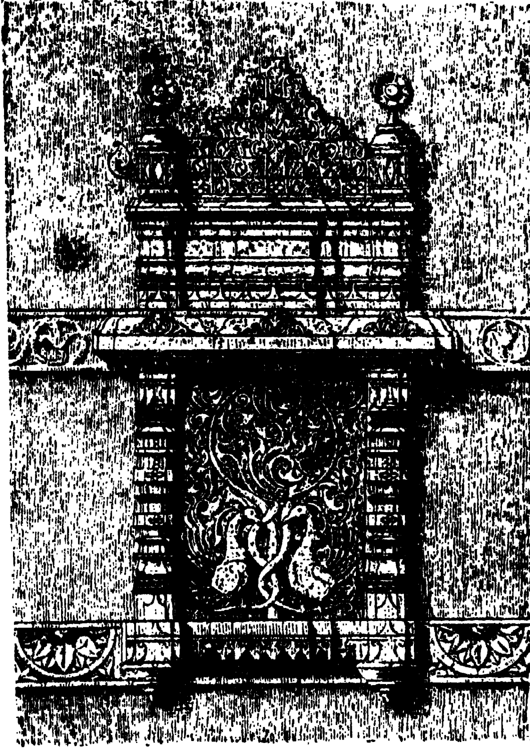
જાળીઓની પેઠે એ કોતરણી આરપાર નથી એટલે એનો વિચાર મીનારા. સાથે કરીશું. પરંતુ ઝરૂખાની બારીઓનો ઉપયોગ પણ મસ્જીદોમાં થવા માંડયો હતો; અને મસ્જીદના મ્હોરા (facade)ની કમાનોની વચ્ચે અને ઉત્તર દક્ષિણના પડખાંમાં એવી બારીઓ જાળીઓને બદલે મુકવામાં આવતી. આ રચના શુદ્ધ હિંદુ છે, અને હિંદુ મકાનોમાથી આખીયે લીધેલી છે. એ બારીઓ, એના ટેકા તથા છાપરૂં મસ્જીદની આખીયે રચનામાં અપૂર્વ મનોહરતા ઉમેરે છે. રાણી સીપ્રી, રાણી રૂપમતી અને મુહાફિઝખાંની મસ્જીદોમાં એના ઉત્તમ નમુના છે.

૩ મીનારા: એ અમદાવાદની મસ્જીદોની ત્રીજી વિશેષતા છે. મીનારા

Angleo said of Ghibertis' Gates some of the screens and windows of Ahmedabad were worthy to adorn the Gates of Paradise."

વળી જુઓ: Forrest. Cities of India: p. 72. "The windows and tracery of the niches of the minarets show how the Hindu sculptor could use his chisel with as free and delicate hand as Raphaeal could his pencil."

તો હિંદુસ્તાન અને પરદેશોની ઘણી યે મસ્જીદોમાં છે. મીનારાનો સાધારણ ઉપયોગ પ્રાર્થનાના વખતે લોકોને બોલાવવા માટે એના ઉપર ચઢીને થાય છે.

દાદા હરીની વાવનો ગોખ.

અમદાવાદના કારીગરોએ આ ઉપયોગી મીનારા-જે મસ્જીદોનું ખાસ લક્ષણ હતું-એને સૌંદર્યના એક ખાસ સાધન તરીકે ફેરવી નાંખ્યા. મસ્જીદના મ્હોરાની સાદાઇમાં બારીઓ, જાળીઓ, તથા ગોખ, અને ભીંતમાં આંતરીઓ સીવાય બીજા અલંકાર મુકાય એમ નહોતા, અને આ બધું હદ કરતાં વધારે આવી શકે નહિ. મીનારા મુસલમાની રીત પ્રમાણે ખાસ અગત્યના હોવાથી મસ્જીદની બાંધણીમાં એનું સ્થાન ખાસ હતું. એટણે અમદાવાદના કારીગરોએ પોતાની બધી કળા તથા હુશિયારી મીનારા બનાવવામાં દાલવી. મીનારાનો આકાર પણ અદ્ભૂત મિશ્રણ કરીને બનાવ્યો. કારીગરોના મન આગળ ચીતોડના કીર્તિસ્તંભ

જેવા આકારો હતા. હિંદુ મંદિરોનાં ભાગતી ભીંતનાં ખૂણાઓવાળાં મડખાં, તથા ગભારાની પછીત પણ નજર આગળ હતાં. ભાગતો ખૂણાવાળો દેખાવ સૌંદર્યમાં ઉમેરો કરે છે એ ગૂજરાતી સ્થપતિઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. મંદિરો નીચેથી ઉપર સુધી અનેક ખૂણા પાડી ભાગતા આકારનાં, અને આખુંયે સાથે જોતાં ચઢતા ઉતરતી ઘાટનાં હતાં. એટલે મસ્જીદની સીધી ભીંતમાં મીનારા આગળ ઉપસી આવે એવા કરવા એ નવીનતા હતી. એ મીનારાના ઘાટમાં કીર્તિસ્તંભ અને મંદિરની બહારની ભીંતોનું અપૂર્વ મિશ્રણ કરીને એક નવો સુંદર ઘાટ કારીગરોએ ઉપજાવી કાઢ્યો.[૧૦]

મીનારાની બાંધણી

મીનારા મસ્જીદની વચલી કમાનની આસપાસ છેક જમીનથી શરૂ કર્યા, અને મસ્જીદની ઉંચાઇ સુધી એમાં અનેક ખૂણા તથા વચ્ચે વચ્ચે ગોખ કરી કારીગીરીથી આખાયે ભરી દીધા. ગોખમાં હિંદુ મંદિરોના ગોખનાં મૂર્તિઓને બદલે અસાધારણ બારીક કારીગીરી વાળી ફુલ વેલાની આકૃતિઓ કરી. મસ્જીદની ભીંતની ઉપરથી મીનારા ગોળ બનાવ્યા. તેમાં થોડે થોડે અંતરે પત્થરનાં ગોળ છજાં કાઢીને તેની નીચે કોતરણીથી ભરેલા ટેકા મુકયા. એના ઉપર એવો જ નકશીદાર કઠેરો બનાવ્યો. છેક ઉપર એ પ્રમાણે વધતો મીનારો અણીદાર શંકુ જેવો બન્યો. અને નીચેથી ઉપર સુધી જવા માટે ગોળ સીડી એની અંદર બનાવવામાં આવી.[૧૧]

મીનારાની આ રચનાનાં બીજ ગૂજરાતી કારીગરોમાં હતાં જ. પરંતુ એની ગોઠવણી બરોબર બેસાડતાં એમને સહેજ મંથન થયું જણાય છે. મુસલમાનોની મસ્જીદમાં મીનારાની જરૂર હતી. કારીગરોએ કીર્તિસ્તંભો સીવાય એવું કાંઇ જોયું નહોતું. અમદાવાદના મીનારામાં કીર્તિસ્તંભ કરતાં કાંઇક જૂદી જ વિશેષતા

[૧૦] જુઓ. Havell: Indian Architecture p. 70. "The beautiful minarets which are so characteristic of this and other mosques in Gujarat have none of the Saracenic feeling of the Qutb Minar at Delhi, but are entirely Hindu in style, being only adaptations of the splendid Rajput Towers of Victory at Chitor. [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૫-૨૬૬.

છે તે ક્યાંથી આવી? શરૂઆતની મસ્જીદોમાં એવું કાંઈ નથી. સરખેજ અને વટવાની મસ્જીદમાં મીનારા કર્યા જ નથી. ભદ્રની અહમદશાહની મસ્જીદમાં પહેલો મીનારાનો પ્રયત્ન થયો છે. પરંતુ તે દેખાવના જ છે. અને ઉલટા શોભા બગાડે છે. હૈબતખાંની મસ્જીદ શહેરના મકાનોમાં બીજી બંધાઇ છે. એમાં પણ ધૂમાડીઆ જેવા નાના મીનારા દેખાવ માટે જ કર્યા છે. સૈયદ આલમની મસ્જીદમાં મીનારા સુધર્યા. એટલે અમદાવાદમાં ત્રણેક મસ્જીદો બંધાઈ એટલામાં તો જુમા મસ્જીદ જેવા ભવ્ય મીનારા બાંધવા જેટલી અને તેને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવવા જેટલી કળા આવી ગઇ. કયી કયી ચીજોના આકારનું મિશ્રણ કરવાથી મીનારા સારા દેખાશે એ ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ ઘણા જ ટુંકા સમયમાં જાણી લીધું અહમદશાહના જ રાજ્યકાળમાં મીનારા સુધારી નાંખ્યા, અને એ કળા સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં શિખરે પહોંચી. વચલી કમાનની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જીદને છેડે મીનારા કરવા માંડયા. છેવટે અંદરની સીડી પણ કાઢી નાંખી રાણી સીપ્રીની મસ્જીદની પેઠે જરૂર તથા શોભા બન્ને માટે નહિ પણ કેવળ શોભાને જ માટે મીનારા કરવાની રીત દાખલ થઇ. એ રીત પણ મસ્જીદ બંધાવનારની ઇચ્છા ઉપર હતી. કારણ કે ગૂજરાતી બાદશાહીના અંત સુધી જૂદી જૂદી વખતે બંધાયલી મસ્જીદોમાં જૂદા જૂદા આકાર અને બાંધણીના મીનારા દેખાય છે.

મીનારાની બાંધણીની વૃદ્ધિ

આ મીનારા, એની બાંધણી, આકાર, અને કારીગીરી અમદાવાદની જ એક ખાસ વિશેષતા છે. બીજી કેટલીક જગ્યાની પેઠે મીનારા અહીં જૂદા નથી, પણ મસ્જીદનો જ એક ભાગ છે. નકશીની સમૃદ્ધિમાં, અને આકારની સુંદરતામાં કેરોના મીનારાથી ચઢે એવા મીનારા અમદાવાદમાં જ છે. અને પશ્ચિમે કેરો (ઇજીપ્ત)-થી પૂર્વમાં મુસલમાન ધર્મ જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી કોઇ જગ્યાએ અમદાવાદ જેટલા સુંદર મીનારા નથી એ માટે સ્થાપત્ય અને કલાના સઘળા વિવેચકો એકમત છે.[૧૨]

[૧૨] Douglas: Western India p. 309. "Had he wandered to Cairo he would have seen no more graceful minarets." ફરગ્યુસનનો ઉતારો અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં આપેલો છે.:—"Their minarets the only minarets that in beauty of outline and richness of detail surpass those of Cairo are the chief glory of the Ahmedabad mosques.

ફરગ્યુસન લખે છે કે ઇજીપ્તની મસ્જીદોમાં અમદાવાદ કરતાં ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં મીનારા કલાની ઉંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા. પરંતુ મસ્જીદના જ ભાગ તરીકે મીનારા મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પહેલવહેલા અમદાવાદે જ વાપર્યા છે. ગીજનીની સત્તા નીચે (ઈ. સ. ૯૭૫–૧૧૩૯), અને દિલ્હીના પઠાણુ રાજ્યમાં (ઇ. સ. ૧૧૯૨ થી ૧૫૫૮) મીનારા કીર્તિસ્તંભ તરીકે જૂદા થતા પણ મસ્જીદના મીનારા તરીકે નહિં. જુવાનપુરના સ્થાપત્યમાં (૧૩૯૭–૧૪૭૮) દિલ્હીની પેઠે તે સમયે મીનારા ભાગ્યે જ હતા; અને બંગાળના ગૌડના સ્થાપત્યમાં (૧૨૦૩–૧૫૭૩), માંળવાના માંડુમાં (૧૪૦૧–૧૫૬૮) અને ગુલબર્ગામાં (૧૩૪૭–૧૬૦૯) મસ્જીદોને મીનારા નહોતા. અમદાવાદના બાદશાહોને કોઇ પશ્ચિમ એશિયાના ઉસ્તાદોએ એ સૂચન કર્યું હોય. પરંતુ અમદાવાદના મીનારાની રચના બધી યે હિંદુ ધાટની છે; ચીતોડના બીજા કીર્તિસ્તંભ જેવી કાંઈક જણાય છે, અને ગૂજરાતનાં મંદિરોની બહારની નીચેની બાંધણીને કાંઇક મળે છે."[13]

ફરગ્યુસનનું અને અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખકનું આ માનવું ખરૂં છે. પરંતુ મીનારાના ધાટ માટે એ લેખક હિંદુ મંદિરોના બહારના ધાટના છે એમ છેવટે લખે છે તે જ ઉઘાડું સત્ય છે.[14] પશ્ચિમ એશિયાના કોઇ ઉસ્તાદે સૂચના કરી હશે એવો તર્ક પણ કરવાનું સ્થાન નથી. અમદાવાદની મસ્જીદોના મીનારા નજરે જોવાથી, તથા ચિત્રોથી પણ આપોઆપ સમજણ પડે તેમ છે. આ બધું જોતાં જણાશે કે મીનારા અમદાવાદના સ્થાપત્યની એક ખાસ વિશેષતા છે.

[૧૩] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૬. [૧૪] સરખાવો અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૬. નોંધ ૬, ફરગ્યુસન અને ફોર્બ્સમાંથી ઉતારા:—"The bases of the Ahmedabad minarets are, except for the change from images to tracery, elongated copies of the perpendicular parts of the basements of Hindu Temples (Ferg. His. Arch. III 532). So also, Forbes: The minarets of Ahmedabad mosques, if, for their arched foliated panels, idol-sculptured alto-reliefs are substituted, are on a small scale perfect representations of the two stories of a shrine tower to which the imagination can easily add a curvilinear spire."

... ...

અને એની કારીગીરી, રચના, મસ્જીદ સાથેનો સંબંધ[૧૫] વગેરે જોતાં દુનિયાની કોઇ પણ મસ્જીદના મીનારા કરતાં ચઢે તેમ છે, અને કોઇ પણ કીર્તિસ્તંભ કે હાલના ઘડીયાળોના ટાવરો કરતાં વધારે સુંદર છે. હેનરી કઝીન્સ લખે છે કે 'સાધારણ રીતે લોકની માન્યતાની વિરૂદ્ધ હીંમત કરવા જેવું લાગે પણ મને તો તાજ-મહાલના બોડા મીનારા કરતાં અમદાવાદના મીનારા વધારે સુંદર લાગે છે અને ઘણું કરીને આખા હિંદમાં એ સર્વથી સુંદર છે.'

૪ હાલતા મીનારા: આ અમદાવાદની વળી એક નવી જ વિશેષતા છે. અમદાવાદની મસ્જીદોના મીનારા હાલે છે! મીનારાના ઉપલા માળની બારી આગળથી જરા હલાવીએ એટલે મીનારા સારી રીતે ધ્રુજતા હોય એમ માલુમ પડે છે. પરંતુ તેથી પણ વધારે નવું એ છે કે એક મીનારો હલાવીએ એટલે એની જોડેનો બીજો પોતાની મેળે ગતિવાળો થઇ હાલે છે. એક ઉપરથી ગતિ બીજા ઉપર શી રીતે જાય છે તે સમજાતું નથી. બન્ને મીનારાની વચ્ચેની મસ્જીદની અગાશીમાં કાંઇ કરામત હોય તો એકના હાલવાના તરંગ બીજામાં જાય તે ખબર પડે. પરંતુ એવી કાંઇ ખબર અગાશીમાં એ વખતે ઉભા રહી તપાસીએ તો જાણીતી નથી.

આ વિચિત્રતા સ્થાપત્યના જ કોઇ સિદ્ધાન્તની અજાયબી છે, કે બીજું કાંઇ છે એનો પાર કોઇ પામી શક્યું નથી. હાલના ઇજિનેરી જ્ઞાનવાળા પણ

[૧૫] મસ્જીદોમાં મીનારા છુટા કરવામાં આવતા પણ મસ્જીદના એક ભાગ તરીકે મીનારા અમદાવાદમાં પહેલવહેલા થયા. જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૬. ફરગ્યુસનની આ માન્યતા ઉપર ગેઝેટીઅરનો લેખક નોંધમાં લખે છે કે ખંભાત અને પાટણમાં મીનારા થતા હતા એવા ઉલ્લેખો છે. પરંતુ ગૂજરાતી કારીગરોની જ એ રચના કહેવાય એટલે મીનારા પહેલા કરવા માટે અમદાવાદને યશ ન મળે તો પણ વાંધા જેવું નથી. જુઓ. Henry Cousens Architectural Antiquities of Western India p. 67. હેનરી કઝીન્સ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના મોટા અમલદાર છે. એમને પણ લોકમત વિરૂદ્ધ તાજમહાલ સામે ટીકા કરતાં શબ્દોની પાળ બાંધવી પડે છે. દેલવાડાનાં મંદિરો વિગતમાં તાજ કરતાં વધારે સુંદર છે. પણ એ ઢીલા ગૂજરાતને એક ખૂણે પડયાં છે. તાજની જડિત નકશી ખાસ અપૂર્વ સુંદરતાવાળી છે. તે સીવાય તાજ એની આસપાસના દેખાવ અને મકાનોની સમગ્રતામાં જ રમ્ય છે. ગૂજરાતની કલાની પેઠે એનો એકે કકડો છુટો જોવો ન ગમે. પરંતુ તાજ માટે ખરી ટીકા હાલ લોકને રૂચતી નથી.

આ બાબત કાંઈ સમજી શકયા નથી. તેમ જ કોઇપણ જગ્યાએ એનો ખુલાસો મળતો નથી. આ બાબતની સૌથી પહેલી નોંધ મીરાતે અહમદીમાંથી મળે છે. યુરોપીયન જોનારાઓમાંથી સર્વથી પહેલી નજર કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સની ખેંચાઇ છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર લખાતા પહેલાં ફોર્બ્સ, બ્રીગ્ઝ વગેરેનું ધ્યાન આ તરફ નથી ગયું. તેમજ ફરગ્યુસન જેવા પ્રમાણ ભૂત પુરુષે આ બીના લક્ષમાં જ નથી લીધી. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં નીચે નોંધમાં મોનિયર વિલિયમ્સનો મત ફક્ત ટાંકયો છે. અને આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં ડૉ. બર્જેસે પણ આ હકીકતની સાધારણ નોંધ લીધી છે, પણ ખુલાસો કર્યો નથી.

કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધ લીધી તેને પણ આજે ૧૨૦ વર્ષ થયાં છે. મોનિયર વિલિયમ્સ સરકારના સર્વેયર જનરલ હતા. એ તા. ૩૧ મે ૧૮૦૯ને રોજ પોતાની રોજનીશીમાં અમદાવાદના મીનારાની બીના લખે છે. અમદાવાદમાં રાજપુરવાળી મસ્જીદના મીનારા પણ હાલે છે એ પ્રસિદ્ધ વાત હતી અને આજે પણ છે. પરંતુ ગમે તે કારણથી એ હકીકતની નોંધ કોઇએ લીધી નથી. ઇ. સ. ૧૮૦૯માં કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે અમદાવાદની જુમા મસ્જીદના પ્રસિદ્ધ મીનારા પડી ગયા નહોતા; એ ૧૮૧૯ના ધરતીકંપમાં પડી ગયા. શહેરના ઘણાખરા મીનારા એ વખતે ઉભા જ હતા. ઈ. સ. ૧૮૧૯ પછી ઘણાખરા મીનારા પડી જવાથી, તથા બાકી રહેલા ઘણે ભાગે શહેર બહાર હોવાથી કોઈના ધ્યાનમાં નહિં આવ્યા હોય. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર, અને હોપ–ફરગ્યુસનના સ્થાપત્યના પુસ્તકમાં તો, તે વખતે ખાસ પ્રસિદ્ધ રાજપુરવાળી મસ્જીદના જ હાલતા મીનારા જાણવામાં હતા તેથી, અને એ મસ્જીદની નોંધ જ લેવી રહી ગઇ છે તેથી, એ આખી યે બીના રહી ગઇ હશે. પરંતુ ડૉ. બર્જેસે રાજપુરવાળી મસ્જીદની નોંધ લીધી છે એમાં આ બીના જણાવેલી નથી. વળી મીરાતે અહમદીની પુરવણીમાં હાલતા મીનારાની વાત જણાવેલી છે, અને એ પુરવણી ફોર્બ્સ, હોપ, ફરગ્યુસન વગેરેના સમયમાં બહાર પડી નહોતી. હાલતા મીનારા સંબંધી પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મીરાતે અહમદીમાં કરેલો છે. એટલે આજથી પોણાબસો વર્ષ પહેલાં એ વાત અમદાવાદમાં જાણીતી હશે. એ પછી ૧૮૦૮માં કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉલ્લેખ છે, અને ગેઝેટીઅરે

હાલતા મીનારાની વાત જૂના સમયથી જાણીતી છે

એની લીધેલી નોંધ સીવાય એ વાત વીસારે પડેલી છે. પશ્ચિમ હિંદનું સ્થાપત્ય પહેરવેશ અને સૃષ્ટિ સૌંદર્ય વિશે પુસ્તક લખતાં ગ્રીન્ડલેએ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉતારો ટાંક્યો છે. એ પછી છેક ૧૯૨૬માં આર્કીઓલોજીકલ સર્વેવાળા હેનરી કઝીન્સે પોતાના પુસ્તકમાં આ ઉતારો ટાંકી પોતાનો અનુભવ પણ સાથે ઉમેર્યો છે. એ આખોયે ઉતારો અત્રે જાણવા જેવો છેઃ—

"પરંતુ આ મકાનમાં (જુમા–મસ્જીદમાં) ખાસ નવાઇની બીના એ છે કે મકાનની વચમાં ઉભેલાં મીનારાના ઉપલા છજામાં જરા હલાવતાં ગતિ પેદા થાય છે. સ્થાપત્યની આ ચમત્કારિક બીના (architectural phenomenon) સમજાવવા માટે અનેક સિદ્ધાન્તો કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એકેથી મનનું સમાધાન થતું નથી; અને એક મીનારાને હલાવતાં બીજો એની મેળે ગતિવાળો થાય છે અને એની કાંઈ પણ અસર વચ્ચેની અગાશી ઉપર જણાતી નથી. તેથી શંકામાં વધારે ઉમેરો થાય છે. સર્વેયર જનરલ કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ લખે છે કે જુમા મસ્જીદના મીનારા તપાસતાં અમને લાગ્યું કે એ મીનારા બીજી મસ્જીદોના મીનારા કરતાં પણ વધારે હાલે છે; અને બીબીજી (રાજપુર)ની મસ્જીદની પેઠે એક મીનારામાંથી બીજામાં ગતિ જાય છે. ખરેખર અમે શહેરમાં અને બહાર બધા આખા મીનારાની જોડીઓમાં આ અખતરો કર્યો અને એ જ પરિણામ આવ્યું. એકના હાલવાની ગતિ બીજામાં જાય છે તે વચ્ચેની અગાશીમાંથી જતી હોય એમ ધારી હું બન્ને મીનારાની વચ્ચે સુઈ રહ્યો અને બીજાં માણસોએ મીનારા હલાવ્યા, પણ મને કાંઇ પણ ગતિ માલુમ પડી નહિ અને મારી નીચેનો અગાશીનો ભાગ ગતિ વગેરેનો જ હતો."[૧૬]

મોનિયર વિલિયમ્સનો અનુભવ

આમાં હેનરી કઝીન્સ પોતે નીચે મુજબ ઉમેરે છેઃ—

[૧૬] Supplement to Mirate Ahmedi: Navab Ali & Seddon p. 10–11. મીરાતે અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં પણ એ પ્રમાણે હકીકત છે. કર્નલ મોનીઅર વીલીયમ્સની ડાયરીનો ઉતારો ગ્રીન્ડલેએ લીધો છે, અને એમાંથી ડોસાભાઈ એદલજીએ પોતાના ગૂજરાતના અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પણ લીધો છે. બર્જેસ તથા હેનરી કઝિન્સે પણ એ જ ઉતારાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

"હું જ્યારે છેલ્લી તા. ૩૧ મી મે ને દીવસે (ઈ. સ. ૧૯૦૪–૫) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે મોનિયમ વિલિયમ્સની ઉપરની નોંધને આશરે એક સૈકો થઈ ગયો હતો. એ વખતે મને કહેવામાં આવ્યું રેલ્વે સ્ટેશન પાસે સીદી બશીરની મસ્જીદમાં (સારંગપુર દરવાજાની સામે) પણ એ જ વિશેષતા છે. હું એક મીનારાના છેક ઉપલા માળમાં ચઢયો, અને બીજા બે ત્રણ માણસો બીજા ઉપર ચઢયા. એ લોકોએ એ બીજા મીનારા ઉપર પોતાનું વજન નાંખીને હલાવવા મંડયા. થોડી (સેકન્ડ) ક્ષણ સુધી મને મારા મીનારા ઉપર કાંઈ લાગ્યું નહિં. હું આ બધી વાત કેવળ કલ્પનાની છે એમ માનવા જતો હતો એવામાં મ્હારાવાળો મીનારો ધીમી, નરમ, (resilient) ગતિથી લાગ્યો, અને એ ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઇ. છેવટે ન છુટકે મારે ગતિ ડોલવા બંધ કરવા માટે કહેવું પડયું."[૧૭]

હેનરી કઝીન્સનો અનુભવ

હેનરી કઝીન્સ આ વિચિત્ર બીનાના છેલ્લા પ્રમાણભૂત નોંધનારા છે. પરંતુ એમણે પણ કાંઈ ખુલાસો કર્યો નથી, હાલની આગળ વધેલી પાશ્ચાત્ય ઇજિનેરી આ બાબતનો ખુલાસો આપી શકતી નથી. મુસલમાનોને પુછીએ છીએ ત્યારે એ લોકો કરામત અને ઇલમ છે એમ કહે છે. કોઈ સારા યોગમાં કોઇ સંતને હાથે પાયો નંખાયો હશે તેથી મીનારા હાલે છે એમ કેટલાક મુસલમાનો કહે છે. કેટલાક કહે છે કે મસ્જીદો જૂની થઇ એટલે જીર્ણ થવાથી મીનારા હાલતા હશે. પરંતુ એમ કહેનારા એક મીનારાની ગતિ આપોઆપ બીજામાં શી રીતે જાય છે તેનો ખુલાસો કરી શકતા નથી. વળી આજે મસ્જીદો જૂની થઈ ગણીએ તોપણ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં પણ મીનારા હાલતા હતા અને ગતિ આ પ્રમાણે જ એકમાંથી બીજામાં જતી હતી. એટલે એ દલીલ નકામી છે. મીરાતે અહમદી મસ્જીદોના વર્ણનમાં ત્રણ જ મસ્જીદોનાં નામ ઉત્તમ કારીગીરી માટે લખે છે. તે ત્રણેમાં મીનારા હાલતા, અને એક હલાવતાં બીજો પણ હાલતો એમ લખે છે. એનું કારણ તો પ્રભુ જાણે એમ

બધી મસ્જીદોના મીનારા હાલતા હતા

[૧૭] જુઓ Henry Cousens: Artchitectural Antiquities of Western India p. 63–64.

પણ લખે છે. મોનિયમ વિલિયમ્સ શહેરમાં આખા મીનારાવાળી બધીયે પત્થરની મસ્જીદોના મીનારા હાલે છે એમ લખે છે, એ ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. અહમદી ત્રણનાં નામ લખે છે, પણ એના લખાણ ઉપરથી અને મોનિયર વિલિયમ્સના કહેવા ઉપરથી પણ અમદાવાદની બધી પત્થરની મસ્જીદોની આ વિશેષતા હોય એમ સમજાય છે. પરંતુ દીલગીરી એટલી જ છે કે કોઇએ પણ કાંઈ ખુલાસો કર્યો નથી.

આ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે હાલતા મીનારાની અદ્દભુત કરામત તે કેવળ ચમત્કાર તો ન હોય. એમ હોય તો એક બે મસ્જીદોમાં જ એવું બને. મીનારાનો વચ્ચેની અગાશીમાં પણ કાંઈ હોય નહિ. કારણ કે હેનરી કઝીન્સે નોંધેલી સીદી બશીરની મસ્જીદને તે વખતે અગાશી નહોતી પણ કમાન અને મીનારા જ રહ્યા હતા. એટલે આ કોઈ હાલ અગમ્ય એવી સ્થાપત્યની વિચિત્ર કૃતિ છે. બધી મસ્જીદોમાં એમ હતું એટલે સ્થાપત્યની કોઇ કૃતિ સીવાય બીજું મનાય નહિં. ફરગ્યુસન લખે છે કે 'અમદાવાદની જગ્યાએ કર્ણાવતી મોટું શહેર હતું, અને સ્થાનિક આબોહવાને લાયક બાંધકામનો અનુભવ અહમદશાહને ત્યાંથી જ મળ્યો હોય."[૧૮] હવે એક વાત અહીં ખાસ વિચારવા જેવી છે કે ગૂજરાતમાં ધરતિકંપ અસલ બહુ થતા. બ્રીગ્સે એ વાત ખાસ નોંધી છે.[૧૯] અમદાવાદમાં પાણીના નળની યોજના કરવા માટે વિચાર થયા

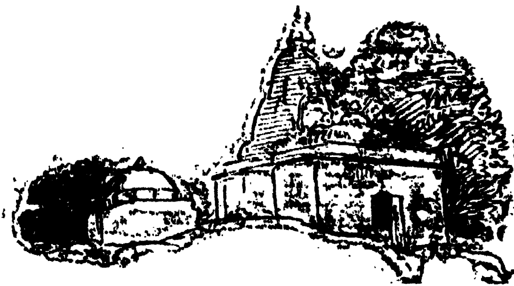
[૧૮] Architecture of Ahmedabad p. 75-76. "At the time when Ahmad Shah undertook to convert Kutuawatee into the new capital of his dominious, that city no doubt possessed many structures in the Jain style of Architecture. and their destruction afforded not only materials for his new buildings, *but hints as to what was most suited to the climate*" (The italics are mine) આ ઉપરથી ગૂજરાતી કારીગરો સ્થળની આબોહવાને અનુસરીને મકાનો કરતા હશે એમ સમજાય છે. પરંતુ કર્ણાવતી કે એવી જગ્યાનાં પ્રચીન મકાનો સંબંધી હાલ જાણવાનું સાધન મળતું નથી. [૧૯] Briggs cities of Gujarashtra: ખંભાતના અખાત વિશે લખે છે કે:–*that successive earthquakes to which Gujarat is susceptible* allowed the wathers of the Indian Ocean etc." આ ઉપરથી ગૂજરાતનો આ બધો ભાગ ધરતિકંપ વારંવાર થાય તેવો હશે એમ

હતા ત્યારે સર ટી. સી. હોપે અમદાવાદમાં ધરતીકંપ બહુ થાય છે તેને અનુસરીને બાંધણી વગેરે બધો વિચાર ગોઠવવા માટે ખાસ સૂચન કર્યું હતું.[૨૦] આગળ જોયું એમ અમદાવાદની સ્થાપના વખતે ગૂજરાતી સ્થાપત્ય ઉંચામાં ઉંચા શિખરે પહોંચેલું હતું. એટલે જાહેર મકાનોમાં ધરતિકંપની ઓછામાં ઓછી અસર થાય એવું કાંઇ શોધી કાઢવા માટે એ સમયના સ્થપતિઓએ ભારે પ્રયત્નો કર્યા હોય એમાં નવાઇ નથી. ફરગ્યુસન સૂચન કરે છે તેમ એ સમયે અમદાવાદની ભૂમિ ઉપર કેવાં બાંધકામ કરવાં જોઇએ એ સમજનારા માણસો હોઈ શકે. આ બધું વિચાર કરતાં અમદાવાદની મસ્જીદો ધરતીકંપના આંચકા ખમી શકે એવી બનાવવા એ સમયના ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ મીનારા હાલે એવી કરામત કરી હોય એમ મનાય.[૨૧] કેટલાયે ધરતિકંપ ખમી એ મીનારા ૧૮૧૯ સુધી ઉભા હતા; અને એ વર્ષના ભારે ધરતિકંપમાં પડતાં પડતાંયે હાલ થોડા ઉભા છે. ધરતિકંપ સામે ટકવાની કળા આપણા સ્થપતિઓ જાણતા હોય. આપણા લોકની રીત પ્રમાણે થોડાના જાણવામાં એ રીત હોય અને એ કોઇને શીખવતા ન હોય, તેથી છેવટે કળા નાશ પામી હોય, અને ભૂલાઈ પણ હોય. પરંતુ આ કેવળ નિરાધાર અનુમાન છે. અને એથી હાલતા મીનારાના કારણનો કાંઈ ખુલાસો બરોબર થતો નથી. વળી આ અનુમાન ખરૂં હોય તો પણ મોટા ધરતિકંપે જ છેવટે એ મીનારા પાડયા છે. એટલે એને વિરોધ આવે છે. પરંતુ બહુ મોટા ધરતિકંપને મીનારા ન ખમી શકયા હોય એમ મન વાળી શકાય.

સમજાય છે. [૨૦] જુઓ રણછોડલાલ છોટાલાલના જીવન ચરિત્રમાં સર ટી. સી. હોપનો પત્ર પૃ. ૬૩. "Which-ever scheme be adopted, however, the *liability to earthquakes of which the city abounds in evidences,* and I remember one which rent a massive bastion tower from top to bottom...etc. [૨૧] હિંદુ મંદિરો બહુ ઉંચાં થતાં નથી એટલે હિંદુ મંદિરોમાં એ કરામતની જરૂર ન પડે. મીનારા ઘણા ઉંચા થતા હોવાથી ધરતિકંપથી રક્ષણ કરવું પડે. સ્થાપત્યમાં રસ લેનાર એક ગૃહસ્થે મને કહેલું કે ધરતિકંપ માટેજ મીનારા હાલતા કરેલા. એ કરામત અસલ કોઈ કોઈ સ્થપતિઓને આવડતી. વલભીપુરમાં આવી કરામત હતી, અને એવા મશાલાવાળી ઇંટો જડે છે. આ વાત મને તો માનવા જેવી લાગતી નથી. વલભીપુરની ભૂમિનું સંશોધન થશે ત્યારે કોઈ પ્રકાશ આપણાં બાંધકામ (છઠ્ઠી અને સપ્તમી સદી) ઉપર પડશે ખરો.

આપણા સ્થાપત્યનાં પ્રાચીન પુસ્તકો હજી પુરાં શોધાયાં નથી; અને શોધાયાં છે તેના પારિભાષિક શબ્દો પુરા સમજાતા નથી. આપણા પ્રાચીન સ્થાપત્યના સાહિત્યની વધારે શોધ થશે ત્યારે આ સંબંધી જરૂર કાંઇ પ્રકાશ થશે. ધરતિકંપને લીધે મીનારા હાલતા કર્યા હશે એમ માનીએ તોપણ એકમાંથી ગતિ શી રીતે જતી હશે એ શંકા ઉભી જ રહે છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદના સ્થાપત્યની આ ચાર વિશેષતાઓ એમનાં સ્વરૂપ તથા રચનામાં સર્વથા અદ્ભૂત છે. એવું બીજે કાંઇ જોવામાં આવતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં નહિં પણ હિંદ બહાર પણ બીજે કાંઇ આ વસ્તુઓના જોટા નથી. છતાં નિર્માલ્ય થયેલા પરતંત્ર હિંદુસ્તાનના પણ એક ખૂણામાં પડેલા ઢીલા ગણાતા ગૂજરાતના પાટનગરની આ અપૂર્વ વિશેષતાઓને જગતના ' નવ ચમત્કારો 'માં કોઇ ગણતું નથી. એ નવ ચમત્કારો કરતાં અમદાવાદની આ ખૂબીઓ કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી. છતાં ગરીબ હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંય રત્નો આજ એમજ અણઓળખ્યાં પડયાં છે.

૩ મકાનોની રચના—બાંધણીનો ઇતિહાસ

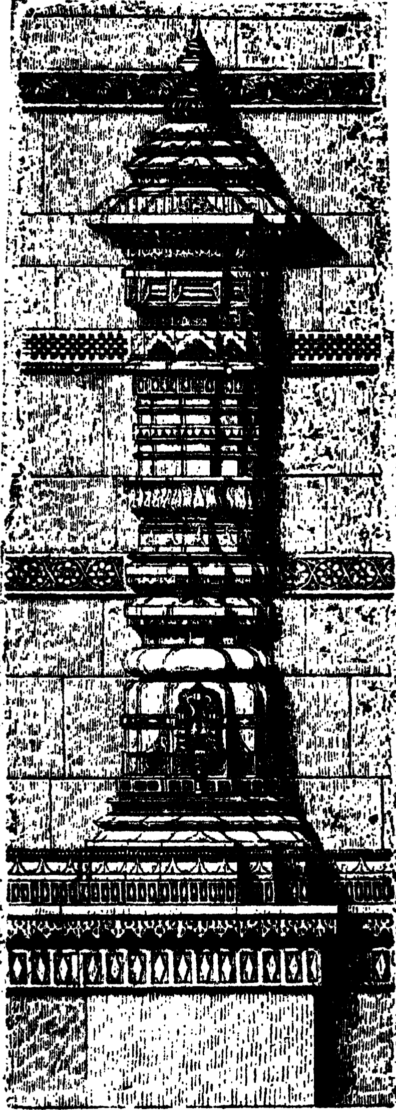
આગળ જોયું તેમ અમદાવાદ વસ્યું એ વખતે તો આખોયે ગૂજરાત સ્થાપત્ય અને કલામાં ઉંચા શિખરે પહોંચેલો હતો, અમદાવાદની પાસે જ આશાવલમાં અનેક હિંદુ મકાનો હતાં. એમાંથી જોઇએ એટલો સામાન અને નવા શહેરની રચનાનાં સાધન મળી રહે એમ હતું. મંદિરોમાંથી મસ્જીદો બનાવવાનું પણ બહુ મુશ્કેલ નહોતું; એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૧માં શહેર વસ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૪૩ સુધી અહમદશાહના મરણ સુધીનો બાદશાહીનો સમય ઘણે ભાગે અમદાવાદ બહાર લઢાઇઓ લઢવામાં ગયો છે છતાં પણ અમદાવાદમાં એક પછી એક ઉત્તમ સ્થાપત્યવાળી મસ્જીદો ઉભી થતી ગઇ.

અમદાવાદની મસ્જીદોનાં બાંધકામની પ્રગતિ

આ શરૂઆતના બાંધકામમાં એકાએક તો સંપૂર્ણતા ન આવી. સૌથી પહેલી મસ્જીદ અહમદશાહે ભદ્રમાં પોતાના મહેલના પાસે બંધાવી હતી. એમાં હિંદુ મંદિરોનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મીનારાની શરૂઆત સાધારણ જ રહે છે, અને વચલી કમાનની ભીંતનો ભાગ સહેજ ઉંચો કરી ચઢતા ઉતરતી ધાટનો પ્રયત્ન થયો છે પણ પ્રકાશ વગેરે માટે પાછળ બંધાયલી મસ્જીદોની પેઠે, માળ નથી—એ પછી તુરત બંધાયલી હેબતખાંની મસ્જીદ પણ હિંદુ મંદિરની જ બનાવેલી છે. એના મીનારા તો નીચે જમીનથી ન લેતાં ભીંત ઉપર ધૂમાડીઆની પેઠે જ લીધા છે. મસ્જીદોના

સ્થાપત્યની આ ઘટના જુમા મસ્જીદથી બદલાય છે.[૧] એ મસ્જીદમાં ચઢતા ઉતરતા ભાગ પાડી માળ પણ કર્યા છે. મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ કર્યા છે, અને કોતરણી કાંઇક વધતી જાય છે. જુમા મસ્જીદનું સ્થાપત્ય એને શોભે એવું છે. જુમા મસ્જીદ પછી અહમદશાહ તથા કુતુબુદ્દીનશાહના સમયમાં બંધાયલી મસ્જીદોમાં રચનામાં કાંઇ ખાસ ફેર પડતો નથી. અહમદશાહે ને એના અમીરોએ થઇને શહેરમાં સારી સંખ્યામાં મસ્જીદો બંધાવી હતી. એના પુત્ર મુહમ્મદશાહે સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષનો રોજો વગેરે મકાનો બંધાવવાં શરૂ કર્યાં હતાં: એ સરખેજની મસ્જીદમાં પણ થાંભલાવાળું સાદું કામ, ઉઘાડો મ્હોરો, અને સીધી અગાશી જ છે. સાદાઇ હદ ઉપરાંત જાળવી છે. મીનારા પણ નથી. એ મસ્જીદ પણ અમદાવાદના સ્થાપત્યના કેટલાક અપવાદોમાં છે. પરંતુ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઉસમાનપુરમાં સૈયદ ઉસમાન શમે બુરહાનીની મસ્જીદ બંધાતા સુધી, વચ્ચે મુખ્ય કમાન, એની ઉપરનો ઘુમટ જરા બીજાથી ઉંચો અને એમાં માળની સગવડ, તથા મુખ્ય કમાનની આજુબાજુ મીનારા એ અમદાવાદની સાધારણ રીત જ ચાલુ રહી હતી. કુતુબુદ્દીનશાહના સમયની મસ્જીદોમાં કોતરણીની ઝીણવટ સાથે જાડાપણું પણ બહુ હતું એટલે દેખાવ સુંદર છતાં જાડો લાગતો. એના દાખલા સારંગપુરની મસ્જીદમાં અને કુતુબુદ્દીન-શાહની મસ્જીદમાં ખાસ દેખાય છે. સૈયદઉસમાન શમે બુરહાનીની મસ્જીદમાં કમાન કાઢી નાંખી સીપ્રીની પેઠ ખુલ્લા થાંભલાનો મ્હોરો રાખ્યો, અને મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જીદને બન્ને છેડે ખસેડયા. આ ફેર પહેલવહેલો એ મસ્જીદમાં થયા છતાં, એ પછી પણ થોડો સમય મીનારા કમાનની આસપાસ થવા ચાલુ રહ્યા હતા.

[૧] ચઢતા ઉતરતી ધાટ કરી વચલો ઘુમટ બીજા કરતાં ઉંચો કરી પ્રકાશ લાવ-વાની રીતની શરૂઆત અલીમ પુરવાળી મલીક અલીમ (આલમ)ની મસ્જીદથી થઈ એમ એને લગતા દરેક ગ્રંથોમાં લખ્યું છે. અને એ મસ્જીદને જુમા મસ્જીદ કરતાં પ્હેલી મુકવામાં આવે છે. આમ પહેલી મુકવા માટે કાંઈ ખાસ આધાર જણાયો નથી, તેમજ અહમદશાહથી મલીક અલીમ સુધીની મસ્જીદો બાંધતી વખતે એ રીતની કોઇને ખબર નહોતી એમ પણ કહી શકાય નહિં. ગુજરાતના સ્થપતિઓને એ રીત ખબર હતી પણ શરૂઆતની મસ્જીદોમાં વાપરેલી નહિં અને પછી નીરાંત મળ્યે વાપરી હશે એમ માનવું ઠીક છે.

મુહાફિઝખાંની મસ્જીદનો પાછલો ટેકો

મસ્જીદોની રચના બહુ સાદી હોવાથી કોઈપણ મસ્જીદના ભોંયતળિયાની રચનામાં બનતા સુધી કાંઈ નવીનતા આવી શકતી નથી. પ્રાર્થના કરવાના મુખ્ય મોટા ઓરડામાં પણ હારબંધ થાંભલા સીવાય બીજું કાંઇ હોતું નથી. હેનરી કઝીન્સ આ પ્રમાણે ભોંયતળિયાંમાં (પ્લેન) વિવિધતા ન આવવાથી જોનારને કંટાળો ઉપજે છે એમ લખે છે.[૨] પરંતુ એ માટે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે મસ્જીદના ભોંયતળિયામાં વિવિધતા લાવી શકાય તેમજ નથી. એટલા માટે બાંધનારા ઉપરદળ તથા મ્હોરાના દેખાવમાં (Elevation) નવીનતા કરે છે. ઉપરદળના દેખાવમાં નવીનતા લાવવામાં અમદાવાદના કારીગરો સર્વથી વધારે સફળ થયા છે, અને જાળી, બારી, ગોખ, મીનારા ઉપરાંત મકાનના દેખાવમાં પણ મનોહરતા લાવી શકયા છે. આ ઉપરાંત અંદરના ભાગમાં થાંભલાની રચનામાં પણ નવીનતા અમદાવાદમાં આવી શકી છે. મુખ્ય ઘુમટો નીચે થાંભલા અષ્ટ કોણથી ગોઠવાયલા હોવાથી થાંભલાની હાર એક સરખી કંટાળો આપે એવી લાગતી નથી. મ્હોરામાં પણ એ જ પ્રમાણે વિવિધતા જાળવી છે.

*કંદોરા. [૨] Architectural Antiquities of Western India Henry

કેટલાક મ્હોરા કમાનોવાળા કર્યા છે. રાણી સીપ્રી, તથા ઉસમાનપુરની મસ્જીદમાં થાંભલા જ ફક્ત રાખેલા છે. મીયાંખાં ચીસ્તીની અને એના જેવા બીજી મસ્જીદોમાં વચ્ચે કમાનો અને છેડાની પાંખોમાં થાંભલા રાખ્યા છે. અને એ થાંભલાની વચ્ચે દેખાવ પુરતી ટોચ ઉપર કમાનો વાળેલી છે. હસનપુરની મસ્જીદમાં મ્હોરાનો આકાર અમદાવાદની બધી મસ્જીદોથી જૂદો જ બનાવ્યો છે. આ બધી રચનાઓમાં અપવાદ પણ છે. સરખેજ તથા વટવાની મસ્જીદો કેવળ સાદી છે. ભદ્રમાં મલીક શાબાંની મસ્જીદ હિંદુ મંડપની જ બનાવી હોય એવી છેક જૂદી પડે છે.

મસ્જીદોનું ભોંયતળિયું ઘણે ભાગે સરખું છતાં દેખાવમાં વિવિધતા

સીદી શહીદની સુપ્રસિદ્ધ મસ્જીદમાં થાંભલાની ગોઠવણ જૂદી જ જાતની છે. મીનારા છેડે છે, અને અષ્ટકોણ ઘુમટને બદલે એક થાંભલામાંથી ચાર કમાનો નીકળે છે અને એ રીતે ઉપર અગાશી કરવામાં આવી છે. મુહમ્મદ ગોસ ગ્વાલિયરીની મસ્જીદનો આકાર જુવાનપુરી છે, અને અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં એ અલગ પડી જાય છે. રાણી સીપ્રી તથા એને અનુસરીને થયેલી બીજી નાની મસ્જીદોમાં આકાર અને રચના હિંદુ જ રાખવામાં આવી, અને મીનારા છેડે લીધા હતા તે અંદર ચઢી શકાય તેવા ન કરતાં ફક્ત શોભાને માટે જ કરવામાં આવ્યા. આમ મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમાં મસ્જીદોની બાંધણીમાં ઘણા ફેરફાર કર્યા હતા. અંદરના ભોંયતળિયામાં (પ્લેન) ફેરફાર ન છતાં અનેક રીતે વિવિધતા જાળવી હતી. અર્ધ મુસલમાન અર્ધ હિંદુ એવું સ્થાપત્ય શુદ્ધ હિંદુ સ્થાપત્યની સાથે સાથે જ અમદાવાદની મસ્જીદોમાં ખીલતું હતું.

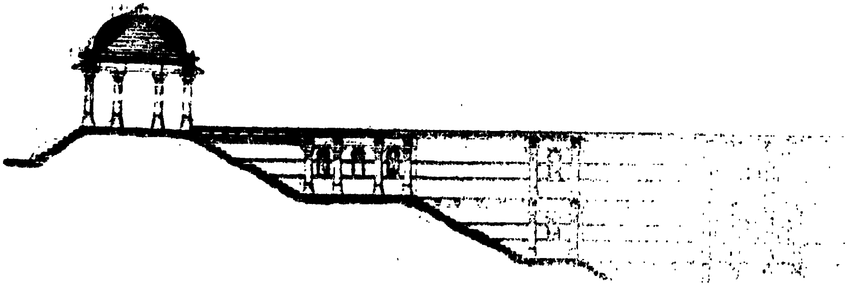
સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમાં (૧૫૧૧) ગુજરાતી કારીગરોએ મસ્જીદો બાંધવાની કળામાં ભારે નિપુણતા મેળવી હતી; શરૂઆતનાં

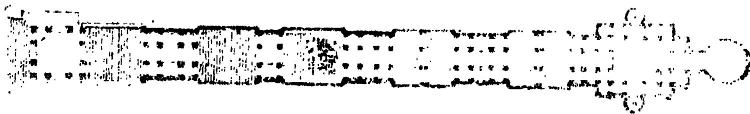
Cousens. p. 67. "Not with standing the elaborate work lavished upon these buildings, and the great variety of detail, they begin, to some extent, to weary the eye by their sameness of design. A mosque with its rigid requirements, does not lent itself well to any originality of design, so that we get few stock plans. × × × This is because they were built once for all, and did not grew gradually like the great Cathedrals of Christendom."

અહમદશાહ અને હૈબતખાંની મસ્જીદોમાં જે શુદ્ધ હિંદુ લીવાનની સાથે (અંદરના ભાગ) બહાર સખ્ત રીતે મુસલમાની દેખાવની સાદાઇ દેખાય છે, તેમજ રાણી સીપ્રી જેવી મસ્જીદોમાં જે કેવળ હિંદુ આકાર દેખાય છે, તેને બદલે રાણી રૂપમતી અને અચુતકુકીની મસ્જીદ જેવાં મકાનોમાં એવી ખૂબીવાળી મેળવણી કરી કે આંખને મહાવરો ન હોય તો હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય જુદું પાડવું મુશ્કેલ પડે. અલંકારોની ગોઠવણ પણ સારામાં સારી રીતે કરવાનું એ કારીગરો હવે બરોબર શીખી ગયા હતા.

વાવ અને તળાવ

ગુજરાતી કારીગરોની આ દક્ષતા કેવળ મસ્જીદોમાં જ ન રહી. બાંધકામનો શોખ પ્રજાના જીવનમાં ઘણા જમાનાઓથી ઓતપ્રોત થયેલો હતો. બાંધવા ખાતર મકાન બાંધવું કે કેવળ મજુરી ખાતર જ બાંધવું એવો હાલનો જરૂરવાદ એ વખતે આવ્યો નહોતો. ઉત્તમ મકાન બાંધવું અને એને શણગારવું એ ગૂજરાતી પ્રજાનો સ્વભાવ થઇ ગયો હતો. એટલે સાધારણ જરૂરિયાતવાળાં

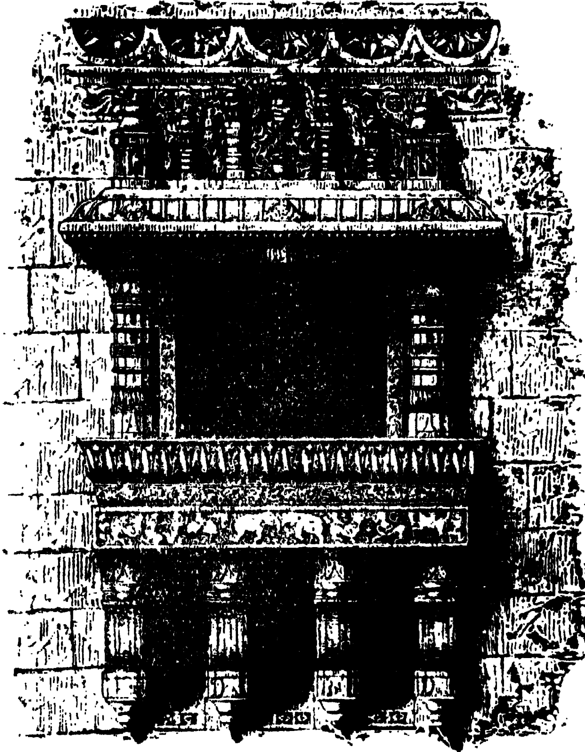

૧. દાદાહરીની વાવનો છેદ. ૨. દાદાહરીની વાવનું તળ.

(છેદનો સ્કેલ તળના કરતાં બમણો મોટો રાખ્યો છે.)

સ્થળો—કુવા તથા તળાવોની બાંધણીમાં પણ બેડોળપણું કે જાડપણ આવે એમ હતું જ નહિ. કુવા—(વાવ) પાણી સુધી પગથીઆં કરી પહોંચી શકાય તેવા કરી

તેને અલંકારથી શણગારવાની રીત ગૂજરાતમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલતી હતી, અને મુસલમાનોએ આ વાવોનાં બાંધકામમાં કાંઈ ફેર કર્યો નહિ.

અડાલજની વાવનો ઝરૂખો

અમદાવાદમાં એના વસ્યા પહેલાંનું બધું નાશ પામ્યું પણ માતરભવાનીની વાવ રહી:* અને મુસલમાની સમયમાં બીજી ઘણી બંધાઈ. પરંતુ પાટણની રાણીવાવના નાશ પછી ગૂજરાતની એક ખાસ વિશિષ્ટતાને તાજી રાખનાર બે

* જો માતરભવાનીની વાવ શહેર વસ્યા પહેલાંની છે એમ હોપ વગેરેનું કહેવું માનીએ તો.

સર્વોત્તમ વાવો અમદાવાદમાં મહમૂદ બેગડાનાં સમયમાં બંધાઇ છે. અડાલજ અને દાદાહરીની વાવ અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં એક નવીન રમણીય વિવિધતા ઉમેરે છે. તળાવના કીનારા તથા તેના ઉપરના મંડપોમાં અને તળાવમાં પાણી લાવવાના ધરનાળામાં પણ કારીગીરી કરેલી છે. વાવ, અને તળાવનાં ધરનાળાંમાં બાંધકામની મજબુતાઇ સીવાય કાંઇ ખાસ અલંકારની જરૂર હોતી નથી. છતાં એમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી ભરેલી છે; એ લોકોમાં કલાની દૃષ્ટિ કેવી ખીલેલી અને ઓતપ્રોત થયેલી હશે તે સિદ્ધ કરે છે.[૩] ઈ. બી. હાવેલ લખે છે કે રોજ પાણી ભરવા આવનારને માટે સંસ્કારોનો આ કેવો ખજાનો કરેલો છે! આવા કારીગરો અને બાંધનારાઓને યૂરોપીય બાંધણીનું હલકાપણું શીખવવું એ મૂર્ખાઇ નથી?[૪] બીજા દેશ જ્યાં સાદી મજબુતાઈ જ ધ્યાનમાં રાખી કલા અને કારીગીરી બીલકુલ નથી વાપરતા, એવી જગ્યાઓ પણ અલંકારથી ભરી દેનાર અમદાવાદ-ગૂજરાત-નીપ્રજામાં કલા નહોતી એમ કહેવું એ આપણી જાતને સારા કહેવાની અતિશયોક્તિ કરતાં વધારે ખરાબ છે; અસત્ય છે. પરંતુ હાલ કલાની એ ભાવના ઉપર આચ્છાદન આવી ગયું છે. વાવ અને તળાવના આવા નમુના સારી સ્થિતિમાં હાલ અમદાવાદમાં જ રહેલા છે. વાવની પેઠે કેટલાક કુવાઓમાં પણ તાપના વખતમાં અંદર ઉતરીને બેસાય એવી ગોઠવણ હોય છે. એવા કુવા અમદાવાદમાં અસલ થતા હતા. મહેમદાવાદના ભમરિયા કુવા જેવા કુવા અમદાવાદમાં હતા. દુધેશ્વર ચીનાબાગમાં અને શાહીબાગમાં સર રૂસ્તમજીના બંગલામાં એવા કુવા હાલ પણ છે.

[૩] Furgusson: History of Indian & Eastern Architecture p. 537. " No where did the inhabitants of Ahmedabad show how essentially they were an atchitectural people as in these utilitarian works. It was a necessity of their nature that every object should be made ornamental and their success was as great in these as in their mosques or palace. [૪] E. B. Havell: Indian Architecture: p. 144. "What a profanity and impertinence for Europeans to transport their modern secular vulgarity to India under the pretence of teaching principles of design to a school of craftmanship inheriting such traditions!"

રાજવલ્લભ નામના સ્થાપત્યના ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે, એક મુખની ત્રણ કૂટની વાવ 'નંદા' કહેવાય છે; બે મુખની છ કૂટ વાળી વાવ 'ભદ્રા' કહેવાય છે, અને ત્રણ મુખની નવ કૂટવાળી વાવ 'જયા' કહેવાય છે. ચાર મુખની વાવ તે 'વિજયા' કહે છે. અમદાવાદમાં નંદા જાતની માતર-ભવાનીની વાવ જેવી સાધારણ વાવ કેટલીક છે. દાદાહરીની વાવ ભદ્રા જાતની છે. અડાલજની વાવ જયા જાતની છે પણ તેને નવ કૂટ નથી. ચોથી જાતની વાવ અમદાવાદમાં નથી. વાવના બંધ ઉપરના થાંભલા ઉપરની દેહરીને કૂટ કહે છે.

મહમૂદ બેગડા પછી અમદાવાદની બાદશાહીમાં થયેલાં મકાનો

મહમૂદ બેગડા પછી મુઝફ્ફરશાહ બીજાનો અને બહાદુરશાહનો ટુંકો રાજ્યનો સમય ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ જાહોજલાલીનો હતો. એ બન્ને બાદશાહો બે દશકાથી વધારે રાજ્ય કર્યું નથી. પરંતુ દેશની આબાદી અને શાંતિ એવી છેક અકબરના સમયમાં જ આવી. એવા સમૃદ્ધ વખતમાં સ્થાપત્ય પણ તદનુરૂપ ખીલ્યું જ હશે. પરંતુ એ સમયનાં મકાનો હાલ મોટી સંખ્યામાં નથી. રાણી સીપ્રીની, અને એના જેવી બંધાયલી નાના કદની મસ્જીદો ઘણે ભાગે મુઝફ્ફર-શાહના સમયમાં અને તે પછી બંધાયલી છે. સુલતાન બહાદુરશાહના સમયનાં મકાનો તો નહિ જેવાં જ છે. એટલે તે સમયનો ખ્યાલ પણ બાંધવો મુશ્કેલ છે. બહાદુરશાહ પછીની અવ્યવસ્થામાં અમદાવાદમાં ત્રણ મસ્જીદો બંધાઇ છે તે હાલ પણ છે. અશાંતિના સમયમાં બંધાયલી એ ત્રણે મસ્જીદો અધુરી રહેલી છે. એક શાહપુરમાં હુસેન મુહમ્મદ ચીસ્તીની અને બીજી જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કિનારે બાવા લુલુઈની. એ બન્ને મસ્જીદ અમદાવાદની જૂની મસ્જીદો કરતાં દેખાવમાં જૂદી પડે છે. બાંધણી પણ જૂદી છે અને અલંકાર ઉત્તમ જાતના છે. ગૂજરાત સલ્તનતમાં બંધાયલી એ છેલ્લી મસ્જીદો ગણી શકાય. સીદી શહીદની, શાહઆલમની, અને મુહમ્મદ ગૌસની મસ્જીદો પણ આ સમયમાં બંધાઈ છે, એ એમાં થાંભલાને બદલે કમાનો ઉપર અગાસી ટેકવી છે એથી નક્કી થઈ શકે છે. એટલે મહમૂદ બેગડા પછી બંધાયલી રાણી સીપ્રીની મસ્જીદથી શાહપુરની મસ્જીદ સુધીમાં અમદાવાદનાં સ્થાપત્યમાં બાંધણીનું વૈવિધ્ય તો ચાલુ જ હતું. મકાનોનાં કદ કાંઈક નાનાં થતાં જણાય છે, પરંતુ તે સાથે અલંકારની સમૃદ્ધિ વધારે મનોહર બનતી જાય છે. બહાદુરશાહના

સમયમાં બંધાયલો એક રોજો હાલ હાલોલમાં જીર્ણ દશામાં પડયો છે. તે પછી અડધી સદીમાં મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકનો, અને અકબરના રાજ્ય વખતે બંધાયલો મીર અબુતુરાબનો રોજો છે, આ રોજાઓમાં અમદાવાદના હિંદુ બાંધણીના રોજા કરતાં જૂદો જ ઘાટ છે; અને ભોંયતળિયાં તથા મ્હોરા (plan & elevation)ની વિવિધતા માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. એટલે એ સમયના સ્થાપત્યના બીજા વધારે નમુના અમદાવાદમાં હાલ હોત તો અમદાવાદના સ્થાપત્યની પ્રગતિનો ખ્યાલ બરોબર આવત.

ઈ. સ. ૧૫૭૨થી અકબરનો સમય અને મોગલાઇ શરૂ થાય છે. મોગલાઈમાં રાજધાની આગ્રા તથા દિલ્હીમાં હોવાથી એ બે શહેરો શણગારવામાં આખા હિંદી મહારાજ્યનો પૈસો વપરાય છે. એટલે પ્રાંતોનાં શહેરોનો હીસાબ આજની પેઠેજ રહેતો નથી. કોઈ પ્રતાપી સુબો આવી જાય, અને તેને બંધાવવાનો શોખ હોય તો કાંઇ બંધાવે. તે શીવાય ખાનગી લોકોદ્વારા જ સ્થાપત્યને ઉત્તેજન મળતું. મોગલાઇના સમયમાં ઓરંગઝેબના સમય સીવાય ધર્મઝનુન પણ પ્રમાણમાં નરમ હોવાથી હિંદુ મંદિરોને પણ ભોંયરાંમાંથી બહાર નીકળવાનો સમય મળે છે. અને એ સમયમાં સરસપુરમાં શાંતિદાસ શેઠે ચિંતામણનું દેવળ બંધાવ્યું હતું તેમ બીજાં દેવાલયો પણ થયાં હશે. આશરે દોઢસો વર્ષની મોગલાઈમાં અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીના પ્રમાણમાં નહિ જેવાં જ મકાનો બનેલાં જણાય છે. જૂની મસ્જીદો આગળ મોગલાઇની સુજાતખાંની મસ્જીદ તથા સરદારખાંની મસ્જીદો તદ્દન ઝાંખી પડે છે. એનાં ભોંયતળિયાંની રચના કે મ્હોરામાં કાંઈ પણ વૈવિધ્ય નથી. ફક્ત ઘુમટ સારા છે. આ સમયના બે મહેલો આજ સુધી કાયમ રહ્યા છે એ ખાસ આનંદની વાત છે. એક ભદ્રમાં આઝમશાહનો મહેલ શાહજહાંના સમયમાં (૧૬૩૮) બંધાયલો, અને બીજો જહાંગીરના સમયમાં શાહજહાંના હુકમથી બંધાયલો મહેલ. આ બન્ને મકાનો તથા ઉપરની મસ્જીદો અમદાવાદના જૂના સ્થાપત્યથી આકાર બાંધણી વગેરેમાં અલગ પડે છે, અને કમાનો, ઘુમટો વગેરે મોગલાઇનાં મકાનોના આકારનાં બંધાય છે. એમ કરવા જતાં દિલ્હી આગ્રાની નકલ અમદાવાદમાં છેક ઝાંખી પડે તેવી જ થાય છે, અને મોગલાઈનું સ્થાપત્ય અમદાવાદમાં રોઇ પડે એવું જ રહે છે. મોગલાઈમાં અમદાવાદની આબાદી તો વધી હતી પરંતુ એ શાંતિ અને આબાદીના સમયમાં

મોગલાઇનું સ્થાપત્ય

સ્થાપત્યને કાંઇ જોર મળ્યું હોય એમ હાલનાં અવશેષો ઉપરથી જણાતું નથી. રહેવાના ઉપયોગનાં (secular) મકાનોના નમુના જે હાલ મોગલાઇના જોઇએ છીએ તેવા બાદશાહી સમયના નથી એ ખેદની વાત છે. સરખેજનો મહેલ છેક પડતી દશામાં છે. એટલે સુલતાની સમયના મહેલોનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

અમદાવાદની દરગાહો સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં હિંદુ મંડપોના ઘાટ ઉપરથી જ કરવામાં આવતી, અને એની આસપાસ કોતરેલી જાળીથી એની મનોહરતા વધતી. કેટલીક દરગાહોમાં જાળીઓ ન કરતાં સાદા થાંભલા જ રાખવામાં આવતા. થાંભલાની ગોઠવણી એકંદરે હિંદુ મંડપના આકાર પ્રમાણે જ રહેતી, છતાં રોજાની જગ્યાના મસ્જીદ સાથેના સંબંધ ઉપર એનો ખાસ આધાર રહેતો. રોજો મસ્જીદની સામે હોય તો મસ્જીદના થાંભલા સાથે વેધ ન આવે તેમ રોજાના થાંભલા ગોઠવવામાં આવતા; ઉસમાનપુરની મસ્જીદમાં તથા રાણી સીપ્રીની મસ્જીદમાં એવું થયેલું છે. રોજાઓમાં પણ કાંઇક વૈવિધ્ય અમદાવાદમાં દેખાય છે. અમદાવાદી બાદશાહીના વખતમાં જ દરિયાખાંના ઘુમટે અમદાવાદના બીજા રોજાઓ કરતાં કેવળ જૂદો જ આકાર કર્યો; અને આજમ-માજમખાંના રોજામાં તેથી પણ જૂદો આકાર દેખાયો. આ બન્ને રોજાઓનાં ભોંયતળિયાંની રચના તથા મ્હોરા બાંધણીની દૃષ્ટિએ અગત્યના છે. મોગલાઇની શરૂઆતમાં બનેલા શાહ વજી-ઉદ્દીનના રોજામાં અમદાવાદના રોજાઓ કરતાં સહેજ જ ફેર પડયો અને મીર અબુ તુરાબે વળી જૂદી જ ઢબ પસંદ કરી. થાંભલાથી ઘુમટ ટેકાવીને આસપાસ જાળી ભરી લેવાની જુની રીતને સિકંદર શાહના હાલોલના રોજાથી ફેરવી એમ લાગે છે. કમાનો ઉપર ઘુમટ કરવાની એ રીત મહેમદાવાદના સૈયદ મુબારકના રોજામાં ખીલી. અબુ તુરાબનો રોજો નાનો તથા સાદો પણ એ રીતની બાંધણીને કાંઇક મળતો છે. સત્તરમી સદી પછી બંગાળી વાંસની ઝુંપડીના ગોળ છાપરાંના આકારના ઘુમટ આખાય રોજા ઉપર વાળી, નવી જાતનું ઇંટ ચુના કે પત્થરનું છાપરૂં કરવાનો રીવાજ કાનપુર-દિલ્હી-આગ્રા વગેરે જગ્યાએ થઇ અમદાવાદમાં દાખલ થયો હતો; શહેર બહાર નાની દરગાહો એ ઘાટની થવા લાગી હતી. અગાશી અને તેના ઉપર અર્ધગોળ ઘુમટને બદલે આ આકાર પણ સારો દેખાવ આપતો હતો, પરંતુ તે નાનાં મકાનાં જ ઠીક શોભતો.

અમદાવાદના રોજા

આમ મોગલાઇમાં સરકારી મકાન તરીકે તો ખાનપુરમાં શાહજહાંએ

બંધાવેલો મહેલ અને શાહીબાગનો મહેલ જ હતો. આજમખાં જેવા સુબાઓએ બંધાવેલા મહેલો અને બગીચાના બંગલા જુદા હતા. આસપાસનાં પરાંમાં જૈનોની પણ મોટી વસ્તી હતી, એટલે સરસપુર પાસેના ચિંતામણના મંદિર ઉપરાંત બીજાં જૈન મંદિરો પણ હશે જ. ચિંતામણનું દેવળ હાલ હઠીસિંહનું મંદિર છે તે જ બાંધણીનું હતું. પણ એમાં અલંકાર વધારે હતા. એટલે ફરગ્યુસન લખે છે તેમ સ્વતંત્ર બાદશાહીનો નાશ થયા પછી દરેક જાતનાં મકાનો સંખ્યા, કદ, તથા સુંદરતામાં ઓછાં થતાં જાય છે, પણ લોકમાં કલાની ભાવના નૈસર્ગિક હોવાથી જ્યારે જ્યારે તક મળતી ત્યારે એ ભાવના ખીલી નીકળતી.[૫]

ઇ. સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબનું અવસાન થાય છે, અને એ પછી અડધી સદી મોગલાઈ લંબાય છે. એ આખોયે સમય ટંટા બખેડાનો છે. એટલે એ સમયમાં અમદાવાદનાં પરાં, એનાં સુંદર મકાનો, બગીચાઓ, વગેરેનો ધીમે ધીમે નાશ થાય છે. એ સમયમાં મરેઠા લશ્કરના વારંવાર હુમલાથી લોકમાં અસાધારણ ત્રાસ હતો. ઘણી નાશભાગ પણ એ સમયમાં થઈ છે. અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ પુરો થતામાં તો મરેઠા સત્તા અમદાવાદમાં કાયમ થવાનાં ચિન્હો થઇ ગયાં હતાં, અને મરેઠાઓએ અસ્ત પામતી મોગલાઇની સાથેના બખેડામાં જે નાશ શરૂ કર્યો તે પોતે આવ્યા પછી સાઠ વર્ષ રાજ્ય કરી પૂરો કર્યો. એટલે આવા સમયમાં સ્થાપત્યને ઉત્તેજન તો ન જ મળે. જૂનું ભાંગતું જાય તેની મરામત ન થાય ત્યાં નવું થવાની આશા ક્યાંથી રહે. મોગલાઇનો અંત અને મરેઠાના રાજ્યનો સમય મળીને એ સદીમાં અમદાવાદમાં જે હતું, તે જ લગભગ નાશ પામ્યું. એટલે એ સમયનું નવું સ્થાપત્ય કાંઈ પણ નથી. મરેઠા હિંદુ હતા. એમના સમયમાં બહુ નહિ

મોગલાઇનો અંત અને મરેઠાનું રાજ્ય

[૫] Fergusson: Architecture of Ahmedabad: p. 93. "After the destruction of national independence by Akber (1572), the monuments of every class became fewer and less pleasing than those of the earlier epoch; but the spirit of Art was inherent in the people, and whenever it had an opportunity it still cropped out, but more in their tombs and smaller buildings than in their mosques and palaces."

તો એકાદ સારૂં હિંદુ મંદિર થાય એવી આશા રાખી શકાય. પરંતુ એ સમયમાં મહાદેવ, રામ, અને હનુમાનનાં જે થોડાં મંદિર થયાં છે તેમાં એકપણ મંદિર કદ કે દેખાવ માટે સ્થાપત્યના નામને લાયક નથી. ભીમનાથ મહાદેવનું મંદિર કદમાં કાંઈક ઠીક છે, પરંતુ દેખાવમાં હિંદુ સામ્રાજ્યને પૈસા પુરા પાડનાર પ્રાંતના પાટનારને શોભે તેવું નથી. કર્ણદેવ વાઘેલા પછી સાડાચારસો વર્ષે ગૂજરાતે અને અમદાવાદે હિંદુ બાદશાહી ફરીથી દેખી, અને એ ૬૩ વર્ષ રહી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ બાદશાહી સમૃદ્ધિ વધારવાને બદલે ઓછી કરનારી થઇ પડી. એટલે રાજ્યે કાંઇ ન કર્યાં છતાં લોકોનો બાંધકામ માટે જે નૈસર્ગિક ગુણ હતો તે પણ દબાઇ રહ્યો, અને મરેઠા કાળમાં ખાનગી દ્રવ્યથી પણ કોઇ ઉત્તમ મકાન કે મંદિર ન થયું. જો એવું કોઈ મકાન થતું તો એના ઉપર રાજ તરફથી રક્ષણને બદલે ત્રાસ મળતો. એટલે લોક જેમ બને તેમ પોતાની સમૃદ્ધિ છુપાવવા પ્રયત્ન કરતા. જૈન જેવી ધનવાન કોમે મુસલમાનની રાજ્યના ધર્મ માટે કેવળ વિરોધી વાતાવરણમાં પણ મંદિરાદિ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ખાસ બંધ પાડી નથી. મુસલમાની સમયમાં એક બે બાદશાહની રાજનીતિને લીધે થોડો સમય જૈન અને હિંદુ મંદિરોને ભોંયરાંમાં પેસી જવું પડયું હતું એ ખરી વાત છે. પરંતુ એવા અપવાદો સીવાયના બીજા બાદશાહોના સમયમાં ઉત્તમ સ્થાપત્ય થયું છે, અને લોકની સાધારણ આબાદી ચાલુ હોવાથી જીવનનો ત્રાસ કોઇને બહુ પડયો નથી. મરેઠા સમયમાં ભોંયરાનાં મંદિરોને બહાર ડોકાઉં કરવાનો વખત મળ્યો એ પણ ખરી વાત છે. પરંતુ બાંધકામ માટે રાજ્યની હોંસ અને રસ તો નહોતો જ. રાજનીતિ પણ કેવળ લૂંટવાની જ હોવાથી લોકને જીવનનો ત્રાસ બહુ પડયો. એટલે કેટલાંક મંદિરોએ તો ભોંયરામાં જ રહીને બહાર માત્ર ધજા જ કાઢી, અને કેટલાંકે સાધારણ દેખાવનાં મંદિરો કર્યાં. મરેઠા સમયનું એવું કાંઈપણ આકર્ષક હાલ છે નહિ એ ઉપરથી એ સમયમાં જાનમાલની સલામતી કેવી હશે, અને તેથી રાજ્યે તો નહિ પણ લોકોએ પણ ઉત્તમ બાંધણી કરી નથી, એ ખાસ જણાઈ આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ થી મરેઠા રાજ્યનો અંત આવ્યો અને અંગ્રેજનો અમલ શરૂ થયો. એ રાજ્ય પરદેશી હતું. આખા મહારાજ્યનું કેન્દ્ર કલકત્તામાં થયું હતું. પ્રાંતોની રાજ્યધાનીઓ પણ મુંબાઇ મદ્રાસ આદિ જગ્યાએ હતી. એટલે ગૂજરાત તથા એના પાટનગરને માટે બહુ કાળજી ન હોય એ સ્વાભાવિક

છે. હવે કોઇ બાદશાહ કે એનો સુબો પોતાનું માનીને રહેવા આવનાર નહોતો. બાદશાહી અને મોગલાઇની સરખામણીમાં તો સાધારણ પાયરીના અમલદાર આ રાજ્યમાં અમદાવાદમાં રહેતા અને વારંવાર બદલાતા. જમાનો પણ સાથે સાથે બદલાતો હતો. કેવળ સૌંદર્યની ખાતર અલંકાર કરી દ્રવ્યનો વ્યય ન કરવો એવી ભાવના વધતી જતી હતી. એટલે મકાનો ખાસ મજબુતાઇ ધ્યાનમાં રાખીને જ બંધાવા લાગ્યાં અને સૌંદર્ય ધીમે ધીમે ઓછું થયું. રાજ્યનું ધ્યાન મુંબાઇ જેવાં નવાં મોટાં થયેલાં શહેરોમાં હોવાથી ગૉથીક વગેરે જે પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્ય શરૂ થયું હતું એના ઉત્તમ નમુના એ શહેરોમાં જ રહેતા, અને અમદાવાદમાં તો બેડોળ નકલો આવતી. અંગ્રેજી રાજ્યે શરૂઆતમાં તો જૂનાં મકાનો, મસ્જીદો અને મહેલોમાં જ કચેરીઓ વગેરે કરવા માંડયું એટલે નવાં મકાનો બહુ બાંધવાની જરૂર ન પડી. અંગ્રેજી અમલમાં જે ખ્રીસ્તી મંદિરો અને કચેરીનાં મકાનો બંધાયાં તે સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ જરા પણ આકર્ષક ન બન્યાં.

અંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતનું સ્થાપત્ય.

આવું છેક સુધી ન ચાલ્યું. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અંત સુધીમાં પહેલાંના રાજ્યની અસ્થિરતા અને ભય જતો રહ્યો હતો, અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં ખાસ કરીને લોકને શાંતિ તો મળી હતી. એ શાંતિમાં અમદાવાદના લોકનો પડી ભાગેલો વેપાર ધીમે ધીમે ખીલતો ગયો એટલે બાંધકામનો નૈસર્ગિક રસ પણ ખીલ્યો. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અંતમાં શેઠ હઠીસિંહે દિલ્હી દરવાજા બહાર મોટું દેવાલય બાંધ્યું. શાંતિદાસ શેઠના મોટા દેવાલયના નાશ પછી એવું મોટું મંદિર આ જ હતું. શાંતિદાસના મંદિરની બાંધણીના જેવી જ એની બાંધણી કરવામાં આવી. છેક બહારના દ્વાર ઉપરના ઝરૂખા વગેરે બાદ કરતાં આ મંદિરની બાંધણી દેલવાડાનાં મંદિરને અનુસરીને છે. પરંતુ મોગલાઇ પછીની અવ્યવસ્થામાં લાગેલા થાકનો શ્વાસ લેતા હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં એ સમયે આવી ઉત્તમ કારીગરીનું મંદિર ભાગ્યે જ થયું હશે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. હઠીસિંહના મંદિર પછી વીશ વર્ષે સ્વામીનારાયણનું મંદિર થયું. ભવ્યતા તથા સૌંદર્યમાં એ પણ અમદાવાદને શોભાવે એવું છે. શહેરની અંદર પણ જૈન મંદિરો ઘણાં થયાં.

અંગ્રેજી સમયનાં મંદિરો

દિલ્હી આગ્રાની રંગીન જડીત નકશીનું કામ પણ અમદાવાદમાં સફળતાથી થયું. ફતાશાની પોળ અને ખેતરપાળની પોળનાં નાનાં જૈન મંદિરો ગંદી પોળોમાં છુપાયલાં છતાં આજે પણ જોનારને અમદાવાદની જૈન પ્રજાનો સ્થાપત્ય અને કલા માટેનો રસ બતાવી આપે છે. એ સીવાય બીજાં પણ જૈન મંદિરો એ સમયમાં ઝવેરીવાડ વગેરે જગ્યાએ ઘણાં થયાં છે. સાધારણ રીતે એ મંદિરોની બાંધણી ખોટી નથી. એટલે મંદિરો જેવાં ધાર્મિક બાંધકામમાં પણ મરેઠા સમયમાં કાંઇ ન થયું તેને બદલે અંગ્રેજી સમયમાં લોકોના ઉત્સાહથી વધવા માંડયું. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હિંદુ મંદિરો થોડાં થયાં છે. બાંધણીમાં એ જૈન મંદિરોને પહોંચે તેવાં નથી પણ મરેઠાઓએ બંધાવેલાં મંદિર કરતાં ઠીક છે. ખાડીઆમાં વીસનગરાના મહાદેવ તથા રાયપુર અને લીકાંટે આવેલાં શિવમંદિરો ખોટાં નથી. વૈષ્ણવ મંદિરો હવેલીઓમાં થયાં છે એટલે સુંદર સ્થાપત્યમાં એમને ગણતા નથી.

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જેમ જેમ લોક અને સરકારને પરસ્પર વિશ્વાસ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકો જાહેર બાંધકામમાં સરકારની સાથે ભાગ લેતા ગયા. આમ થવાથી જાહેર ઉપયોગનાં મકાનો લોક તથા સરકાર બન્નેના સહકારથી બંધાવા લાગ્યાં. લોકનું મત ભેગું મળવાથી જાહેર મકાનોમાં કાંઇક સૌંદર્ય આવવા લાગ્યું; અને એથી ગૂજરાત કૉલેજ અને રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઇસ્કુલનાં મકાનો જેવાં ગમે તેવાં થયાં. એમાં બે ત્રણ પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યોનાં મિશ્રણ છે. અંગ્રેજી સમયમાં પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યનો દેખાવ આપે, અને કોઇને બતાવી શકાય એવાં આ બે મકાન અમદાવાદમાં થયાં છે. સાયંસ કૉલેજનું મકાન મીલ જેવું સાદું ચોરસ બન્યું છે. તે ગૂજરાત કૉલેજ સાથે શોભતું નથી. અમદાવાદ મ્યુનીસાપાલીટીને પણ દેશી સ્થાપત્યનું શોભે એવું મકાન કરાવવાનું મન ન થયું, અને મોટા ઈંટવાડા જેવું મકાન કર્યું એ દીલગીરીની વાત છે. કેટલીક મ્યુનિસીપલ ગૂજરાતી નિશાળો પણ એવી જ થઇ છે. આ સમયમાં હાલની સગવડ સાચવીને દેશી સ્થાપત્ય પ્રમાણે સુંદર દુકાનો પાનકોરના નાકા આગળ બંધાવવા માટે શેઠ કસ્તુરભાઇને સ્થાપત્ય તથા કલાના શોખીનો જરૂર ધન્યવાદ આપશે. અમદાવાદના ધનિકોએ મકાનોમાં એમનું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે. ખાનગી મકાનોમાં પણ અંગ્રેજી અસર

અંગ્રેજી બાંધણીનાં ઉત્તમ મકાનો

આવવા માંડી; પરંતુ મજબુતી જાળવવા માટે અંગ્રેજી સમયના સૂકા જરૂરવાદ સાથે અમદાવાદની કરકસર મળવાથી પાશ્ચાત્ય અનુકરણના બંગલામાં કાંઇ આકર્ષણ જેવું ન આવ્યું. શહેરની અંદર પ્રાચીન આકાર અને બાંધણીનાં ઘર થતાં હતાં. શહેર બહાર અંગ્રેજી અનુકરણવાળા, પણ ખરી રીતે અનેક સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોના મિશ્રણવાળા બંગલા બંધાવા લાગ્યા. સાધારણ રીતે અમદાવાદના બંગલામાં એક ચોરસ લઇ તેના ઉભા ત્રણ સરખા ભાગ કરી આજુબાજુના ભાગમાં બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ ઓરડા બનાવે છે; અને વચલા ભાગમાં બન્ને બાજુ ઓટલાનો ભાગ છોડી મોટો ઓરડો અથવા દીવાનખાનું કરે છે. એ જ રચના મેડા ઉપર કરે છે; અને કેટલાકમાં આગળ ગાડી ઉભી રહેવા માટે માંડવો (પોર્ટીકો) કરે છે, અને એના ઉપર અગાશી ખુલ્લી રાખે છે. અમદાવાદના બંગલાનો સાધારણ રીતે આ આકાર છે. એ રચનામાં કરકસર તથા સાદાઈ સીવાય કોઇ પણ સિદ્ધાન્ત જળવાતો નથી. દેખાવમાં આવા ઘાટના બંગલા બરફીનાં ચાર ચોસલાં ઉપર અને ચાર નીચે ગોઠવ્યાં હોય, અગર ચુનો ચોપડેલા ઈંટવાડા હોય એવા લાગે છે. એના દાખલા ઠેરઠેર છે. એમ છતાં પણ વધારે ધનવાન લોકોએ બંગલાના ઘાટમાં વિવિધતા આણી છે. સર ચીનુભાઈ તથા શેઠ અંબાલાલના બંગલા મિશ્રણવાળા સ્થાપત્યના ભવ્ય અને ઉત્તમ નમુના છે. અમેરીકન તથા જાપાનીઝ મિશ્રણવાળા નાના બંગલા પણ થતા જાય છે અને કોઈ પણ એક સરખો ઘાટ ન જાળવતાં કેવળ હવા અજવાળાના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને અનિયમિત ઘાટના બંગલા પણ હવે થવા માંડયા છે અને એ પણ દેખાવમાં ઓછા મનોહર નથી. શેઠ જમનાભાઈ તથા શેઠ બકુભાઇના બંગલા એ જાતના છે.

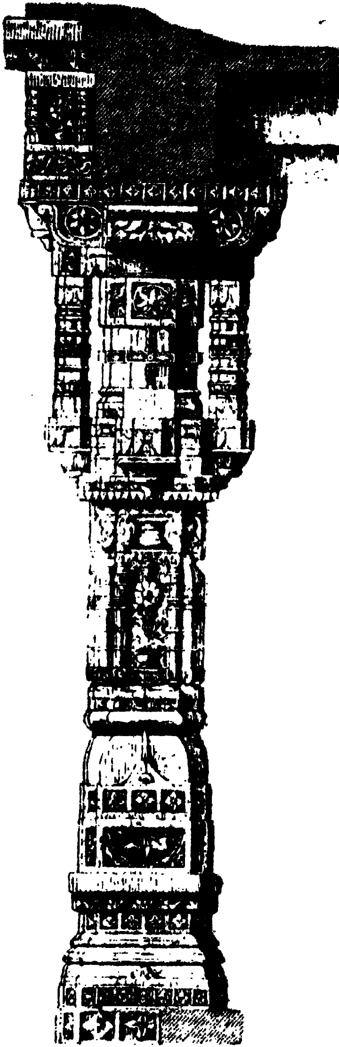
અમદાવાદના બંગલા

પંદરમી સદીના સ્થાપત્યમાંથી આજના બંગલા સુધીમાં અમદાવાદમાં કામાનો થાંભલા વગેરેમાં જે જે ફેરફાર થયા તે પણ જરા જોવા જેવા છે. અમદાવાદી કમાન બીજા બધા પ્રાંતોની કમાનથી જૂદી પડે છે.[૬] અસલ હિંદુ સ્થાપત્યમાં કમાનો નહોતી એ આગળ જોયું. દરવાજાની કમાનને બદલે હિંદુ

[૬] અમદાવાદની કમાનની બાંધણીની રીતની વીગત માટે જુઓ. The Bombay Architectural Association year book 1924–25. પૃ. ૭૦–૭૧. વચ્ચેનાં ચિત્રપટ.

દ્વાર સાદાં ચોરસ થતાં, અને ટેકા (brackets ફાંસડા) વાળા દરવાજા પણ થતા. એવા ટેકાવાળા દરવાજામાંથી જૂદા જૂદા કૌંસથી જાણે સાંધી હોય એવી જયપુરી કમાન બની છે એમ કહેવાય છે. એવી કમાન અમદાવાદમાં ઇસનપુરની મસ્જીદમાં જોવામાં આવે છે. સાધારણ અમદાવાદી કમાન દરેક દરવાજા અને મસ્જીદોમાં હાલ દેખાય છે. અને મોગલાઇ કમાન મોગલ સમયમાં થયેલા મકાનોમાં–નવાબ સુજાતખાંનીની મસ્જીદ, આજમખાંનો મહેલ વગેરે જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. અમદાવાદી કમાન મોગલાઈ જેવી અણીવાળી નથી, એને એનો વળાંક બારસાખમાંથી મોગલાઈ કમાન જરા વધારે નીચેથી શરૂ થાય છે, આ કારણથી મોગલાઈ કમાન પહોળી અને નીચી લાગે છે. અમદાવાદી કામાન ઉંચી અને સાંકડી દેખાય છે. અમદાવાદી કમાન ગંભીર લાગે છે, મોગલાઇ કમાન હસતી લાગે છે. અમદાવાદની કમાન પીંપળાના પાનના ઘાટની છે. એક રીતે જોતાં એ અર્ધગોળ લાગે છે. પરંતુ ટોચ આગળથી એને પીંપળાના પાનનો ઘાટ આપેલો છે. કેટલીક મસ્જીદોમાં તો ટોચ ઉપરના ચાવીના પત્થર (key–stone) ઉપર પીંપળાના પાનનું ચિન્હ પણ કરેલું છે. રાજાઓના શિખરો ઉપર તથા કમાનો ઉપરનાં આ ચિન્હથી પીંપળ પાનનું ચિન્હ એ રાજચિન્હ હોઇ સ્થપતિઓએ ખાસ વાપર્યું હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદની આ જાતની સાધારણ કમાન બે બિંદુમાંથી દોરેલા વર્તુલોથી બનેલી છે. બન્ને વર્તુલો એકબીજાને જ્યાં કાપે છે ત્યાં કમાનની અણીવાળી ટોચ આવે છે. દરવાજાની પહોળાઇના પાંચમા કે સાતમા ભાગ જેટલું છેટું આ બન્ને બિંદુ વચ્ચે હોય છે. દ્વારની પહોળાઈના પંદર સરખા ભાગ પાડી વચલા ત્રણ ભાગને છેડેથી સીધી લીટી દોરતાં તે ઉપર વર્તુલનાં મધ્યબિંદુ આવે છે. વચલા ભાગના મધ્યબિંદુની સીધી લીટીમાં ટોચ આવે છે. મોગલાઈ કમાનને ચાર બિંદુઓ હોય છે. એટલે એ પ્રમાણમાં પહોળી અને આકારમાં ખાસ જુદી જ દેખાય છે. મોગલાઈ કમાનોમાં ઘણુંખરૂં મોટી કમાનો કરી એની અંદર નાનો દરવાજો બીજી કમાનમાં મુકે છે. દરવાજો મકાનના કદને અનુરૂપ બનાવી દ્વાર જોઈએ તેટલું જ નાનું કરવાની આ રીત બહુ ઉત્તમ છે. અમદાવાદમાં આ રીતની કમાનોમાં એક બીજી મેળવણી પણ દેખાય છે. મોટી કમાન મોગલ રીતની કરી અંદરનું નાનું દ્વાર અમદાવાદી

અમદાવાદનાં મકાનોની કમાનો

અડાલજની વાવનો થાંભલો

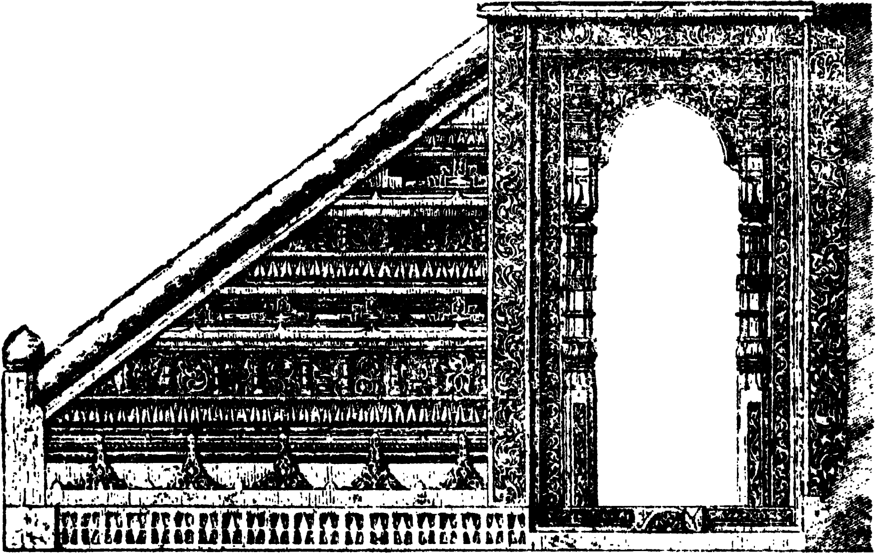
કમાનનું કરે છે. આ મેળવણી પણ દેખાવમાં શોભે છે. પાનકોરને નાકે પીરમશાહના રોજાનો દરવાજો આ જાતનો છે. જૂના વખતની આ ત્રણ જાતની કમાનો ઉપરાંત હાલનાં મકાનોમાં બીજી બે ત્રણ જાતની કમાનો વધી છે. આમાં બે જાતની કમાનોને મધ્યમાં અણી હોતી નથી; એક તદન ગોળ અને સાદી છે; બીજી એવી, છેક મથાળા સુધી પહોળી અને ટોચે સાધારણ ગોળાકાર હોય છે. હાલના જમાનાની આ બે કમાનો દેખાવમાં સારી લાગતી નથી. ત્રીજી કમાન ખ્રીસ્તી દેવળોમાં હોય છે એવી સાંકડી અને બહુ અણીવાળી થાય છે. આ કમાન પશ્ચિમથી આવેલી છે. અને ગૉથીક સ્થાપત્યની છે. એ જરા પહોળી હોય તો અમદાવાદી જેવી લાગે.અમદાવાદમાં ઈંટો તથા લાકડાંનાં મકાનોમાં એ છૂટથી વપરાઈ છે અને ઠીક લાગે છે. અમદાવાદી, મોગલાઇ અને જયપુરી કમાનોમાંથી કયી સારી એ જોનારની આંખ ઉપર આધાર રાખે છે.

આ જ પ્રમાણે હિંદુ થાંભલામાંથી મૂર્તિઓ કાઢી નાંખી સાદા બનાવી મસ્જીદોમાં રાખવામાં આવ્યા. સાધારણ રીતે અમદાવાદની મસ્જીદોમાં થાંભલા છેક સાદા કરવામાં આવ્યા છે. મુસલમાની સમયમાં મૂર્તિઓ વિનાના પણ કાંઈક ઉત્તમ થાંભલા અડાલજની વાવમાં દેખાય છે. તે પછી છેક હઠીસિંહના દેવાલયમાં હિંદુ થાંભલા કારીગીરીવાળા જોવામાં આવે છે.

મસ્જીદોમાં પણ હિંદુ થાંભલા જ છે પરંતુ તદ્દન સાદા છે. અંગ્રેજી સમયમાં વિલાયતી આકારના થાંભલા દાખલ થયા કોરીન્થિયન થાંભલા ખાસ થવા લાગ્યા. એમાં યૂરોપના દેશોમાં જે જે ભેદ પડયા તેનાં મિશ્રણ પણ અહીં થવા માંડયાં. પણ એકંદરે અંગ્રેજી આકારોની અસર વધારે રહી. રોમન કોરીન્થિયન થાંભલા જેમ ઠેરઠેર દેખાય છે તેમ અંગ્રેજી ગોથીકના નમુના પણ ગૂજરાત કોલેજમાં દેખાય છે. આપણા કડીઆ સુતારોએ મકાનના બીજા બધાં કરતાં થાંભલામાં પાશ્ચાત્ય અનુકરણ વધારે ઝડપથી કર્યું.

થાંભલા

કંદોરા, ટેકા, કડેરા, વગેરેમાં અમદાવાદમાં ખાસ નવીનતા નથી. કંદોરા

મુહાફિઝખાંની મસ્જીદનો મીંબર

હિંદુ મંદિર ઉપરથી લીધા છે. પણ અલંકારથી ભરચક હિંદુ મંદિર કરતાં મસ્જીદની સાદી ભીંતમાં કંદોરા વધારે સારા લાગે છે. અમદાવાદની મસ્જીદોની ભીંતોમાં ચાર કે પાંચ ફીટને છેટે સુંદર કંદોરાઓ નાંખેલા છે, અને હિંદુ દેવોને બદલે ફુલ અને ભૂમિતિની આકૃતિઓવાળા કર્યા છે. રાણી સીપ્રી, મુહાફિઝખાં, દરવેશ અલી વગેરે મસ્જીદોમાં પછીતમાં પણ સુંદર કંદોરાઓ છે.

ટેકા અને કઠેરા હિંદુ ઘાટના જ છે. અને જૈન મંદિરોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. મસ્જીદોમાં પણ ટેકા અને કઠેરામાં બારીક કોતરણી કરવામાં આવી છે અને એ ગૂજરાતમાં ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. પત્થરની દીવી, ચીરાગ, તથા મીંબર એ પણ અમદાવાદની વિશેષતા છે. પત્થરની દીવીનો સુંદર નમુનો રાણી સીપ્રીની મસ્જીદમાં છે. ચિરાગ અસલ સાંકળથી લટકતા તરેહવાર નકશીવાળા દીવા ઉપરથી કરેલા છે. મસ્જીદના ગોખ અને મહેરાબનું એ ખાસ આભૂષણ છે. ચિરાગ બીજે ક્યાંઈ જોવામાં નથી આવતો. કોઈ એને જૈન વીરઘંટ ઉપરથી આવેલા કહે છે. પણ ખરી રીતે એ દીવા જ છે. ગોખ ઉપરના નાની કમાન વચ્ચે આવેલા નાના ચિરાગ બે હાથીની સુંઢો વચ્ચે આવેલી ગજલક્ષ્મી જેવા લાગે છે. મીંબર ગૂજરાતની મસ્જીદોમાં ઉંચા થત ને ઔરંગઝેબના સમયથી નીચા થવા માંડ્યા. મીંબર અગર વ્યાસપીઠને અસાધારણ કોતરણીથી શણગારી મસ્જીદમાં સામે મુકે છે. મુહાફિઝખાંની મસ્જીદનો મીંબર ખાસ સુંદર છે.

ઘુમટ

અમદાવાદના ઘુમટ માટે ખાસ વિચાર કરવા જેવું છે. એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદના ઘુમટ ઉપરથી જોવા ન ગમે એવા છે. ઘુમટની બનાવટમાં ઘણા વિદ્વાનોના માનવામાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે હિંદુ સ્થપતિઓને સારા ગોળ ઉંચા ઘુમટો આવડતા નહિ. બીજા કહે છે કે હિંદુસ્થપતિઓએ જ તાજમહાલ જેવાં મકાનોના સારા ઘુમટો બનાવ્યા છે. અસલ ઘુમટો ગૂજરાતમાં તો એક ચોરસ મંડપ ઉપર આ પ્રમાણે બનાવતા: એક ચોરસની બાજુઓનાં મધ્યબિંદુથી અંદર બીજું ચોરસ બનાવતા; એમાં એ પ્રમાણે ત્રીજું, ચોથું એમ ઉપરાઉપરી બનાવી શંકુ જેવો આકાર કરતા. એથી ઉપર તેમ જ નીચે પગથીઆં જેવો ઘુમટ બનતો. હિંદુ મંદિર હોય તો એમાં અનેક મૂર્તિઓ મુકાતી. આ ઘુમટ અંદરથી અસાધારણ કોતરણીવાળા થતા. એટલે કદાચ આવી કોતરણીને માટે જ આવા નીચા, નાના, અને આવી રીતે બનાવેલા ઘુમટો કરતા હશે. ગોળ ઉંચા ઘુમટોમાં નકશી બરોબર મુકી શકાતી નથી. મુકે તો બહુ મોટી મુકવી પડે છે. ઉંચા હોવાથી એ બરોબર દેખાય પણ નહિ, એટલે નકશી કરવા માટેના ઘુમટમાં આ રીત વધારે બંધ બેસતી છે. મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે મૂર્તિઓ ગઈ. પણ ફળફુલ વેલની નકશી રહી. એટલે ઘુમટમાં એવી

નકશી થવા માંડી. પરંતુ ઘુમટના બહારના ભાગમાં તો એવી નકશીને સ્થાન નહોતું. હિંદુ મંદિરોમાં મોટા કદની મૂર્તિઓ બહારના ભાગમાં મુકાતી તેને મુસલમાની સ્થાપત્યમાં સ્થાન નહોય. એટલે અંદરથી પગથીયાં જેવા ઘુમટમાં ફળફુલ વેલની નકશી, અને બહારથી એ પગથીઆંને ચુના વગેરેથી છોઇને ગોળ બનાવતા. એટલે સાદા, તગારૂં ઉંધું પાડયું હોય એવા આ ઘુમટ લાગતા. ધીમે ધીમે આમાં સુધારા થયા. અષ્ટકોણ મંડપ ઉપર થતા ઘુમટ જરા સુધર્યા. પણ ખરી રીતે તો થાંભલા ઉપર કમાનો કરી ઘુમટને ઉંચા લીધા ત્યારે જ સારા ઘુમટ થવા માંડયા.

દરિયાખાંના ઘુમટની બાંધણી

આ જાતના ઘુમટના સુધારા જ્યારે મોટા ઘુમટ કરવા પડતા ત્યારે થવા લાગ્યા. ગૂજરાતમાં દરિયાખાંનો ઘુમટ મોટા ઘુમટોમાં પહેલો હશે એમ કહી શકાય.[૭] ૫૦ ફીટ લંબાઈ પહોળાઇના એક મોટા ચોરસ ઉપર આખો એક ઘુમટ બનાવ્યો. ચોરસના ચારે ખૂણે જમીનથી ૧૭ ફીટ ઉંચે ચઢતા ઉતરતી નાની અણીદાર કમાનોથી ટેકા કરી એને સાત ફીટ ઉંચે સુધી લીધા છે. આમ થવાથી એ ઉપરનો ભાગ એક અનિયમિત અષ્ટકોણ બની રહે છે. એના ઉપર એક સાદો કંદોરો કરેલો છે. એના ઉપર જમીનથી ૨૯ ફીટ ઉંચે ચારે ખૂણે ૧૭ ફીટ પહોળી કમાનો કરેલી છે. આ મોટી કમાનોથી એ ઉપરનો ભાગ બરોબર સરખો અષ્ટકોણ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે અસલ હિંદુ રીત મુજબ અષ્ટકોણથી જ ઘુમટ બનાવ્યો છે પણ એને ઉંચો લેવા માટે આવી કરામત વાપરી છે. આ મોટા અષ્ટકોણમાં ચાર બાજુએ હવા અજવાળા માટે જાળીઓ મુકી છે. આ અષ્ટકોણના ખૂણામાં બીજી નાની કમાનો કરી એ ઉપરનો ભાગ બરોબર સોળકોણ થાય એવો બનાવ્યો છે, એના ઉપરનો કંદોરો જમીનથી ૪૫ ફીટ ઉંચો છે. ત્યાંથી ઘુમટની ગોળાકાર બેસણી (drum) શરૂ થાય છે. એ બેસણી ૧૭ ફીટ ઉંચી છે. રોજાની જમીનથી ઘુમટની અંદરની ઉંચાઇ એકંદરે ૮૬ ફીટની છે. શિખર ઉપર હિંદુ મંદિરોના જેવો જ ઘાટ છે. ઇરાન કે અરબસ્તાનના ઘુમટોમાં એવો ઘાટ દેખાતો નથી. બીજાપુરમાં ઘુમટનું કામ ઉંચી જાતનું છે, અને આકાર સંપૂર્ણ તથા

[૭] જુઓ Havell: Indian Architecture p. 107-8. "The germ of

સુંદર છે. હાવેલ બીજાપુરના એ પ્રખ્યાત ઘુમટનું મૂળ આ ગૂજરાતી ઘુમટમાં દેખે છે. ઘુમટની આ બાંધણી જોતાં કદાચ એમ હોય ખરૂં.

વિંધ્યાચલની ઉત્તરનાં ઘણાંખરાં મંદિરોની બાંધણીને શ્રીયુત આનંદ કુમાર સ્વામી આર્ય અગર 'નાગર' બાંધણી કહે છે. ગૂજરાતમાં પણ એ બાંધણીનાં મકાનો થતાં. 'નાગર' શિખરની વ્યાખ્યા પણ એમણે આપેલી છે. એમાં પડવાની અહીં જરૂર નથી. હાલનાં મંદિરોમાં હઠીસિંહના મંદિરને કુમારસ્વામી નાગર બાંધણીનું મંદિર ગણે છે. એટલે એનો ઘુમટ પણ નાગર શિખર હોઇ શકે.[૮]

હવે અમદાવાદનાં ઘરના સ્થાપત્ય ઉપર જરા વિચાર કરવા જેવો છે. અમદાવાદનાં ઘરનું સ્થાપત્ય એટલે ઉત્તર ગૂજરાતના ઘરનું સ્થાપત્ય. અમદાવાદ છેવટનું સમૃદ્ધ પાટનગર હોવાથી ઘરનું સ્વરૂપ એમાં સારૂં ખીલ્યું અને સચવાયું. પરંતુ ઘરની બાંધણી અસલ ગૂજરાતી ઘરનાં સ્થાપત્યને અનુસરીને થઇ છે; અને એનું મૂળ પાટણમાં છે. ઘર વચ્ચેનો ચોક એ આ મકાનોની ખાસ વિશેષતા છે. ચોક તો મદ્રાસનાં ઘરોમાં પણ હોય છે. પરંતુ મદ્રાસી ઘરોની ગોઠવણમાં કાંઈ સિદ્ધાન્ત કે આકર્ષણ નથી. એટલે ત્યાં ચોક લાંબાં ઘરોમાં કેવળ પ્રકાશ લાવવા માટે જ કર્યો હોય એમ લાગે છે. આપણાં ઘરોમાં આગળ ખડકી પછી ચોક, એની પછી ઉપલો ચોક, પછી પરસાળ અને એની પાછળ કે પડખે ગજાર હોય છે. પરસાળથી ખડકી સુધી ચોકની બાજુમાં રસોડું, પાણીઆરૂં, મંદિર વગેરે કાઢેલું હોય છે. મેડા ઉપર પણ એ જ પ્રમાણે ગોઠવણ હોય છે. ફક્ત પાણીઆરૂં વગેરે નથી હોતું. ઘરની નીચે ટાંકું હોય છે. આ પ્રમાણે

અમદાવાદનાં ઘર

the idea of the Bijapur dome can be seen in two Muhmmadan buildings in Gujarat, which Fergusson has left unnoticed in his history, though structurally they are very important–the tombs of Daryâ Khan and the mosque of Alif Khan (ધોળકામાં ખાનની મસ્જીદ) belonging to the middle of the fifteenth century......" Even Fergusson does not deny the originality of Gujarat Architecture."

[૮] જુઓ આનંદ કે કુમારસ્વામીની History of Indian & Idonesian Art. p. 107, 116. નાગર શિખરની વ્યાખ્યા માટે એ જ ગ્રંથનું પૃ. ૮૩ જુઓ.

દરેક જરૂરિયાત સચવાય એવી રીતે આપણાં ઘર બનાવેલાં હોય છે. ઘરના પાછલા અને આગલા ભાગ ઉપર જવા માટે જૂદા દાદર હોય છે એટલે સગવડ અને મર્યાદા બન્ને સચવાય છે. દક્ષિણનાં ઘરોમાં આવી સગવડ હોતી નથી. ત્યાં ચોકની આસપાસ ઓરડીઓ હારબંધ બનાવી મુકે છે. એટલે દેશી બાંધણીનાં ઘર સરખાવતાં આપણાં ઘર દરેક રીતે સંપૂર્ણ છે એમ જણાય છે. પાણીઆરૂં એ આપણા ઘરોની ખાસ આકર્ષક વિશેષતા છે. હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં આપણા જેવું પાણીઆરૂં થતું નથી. કેટલાક પ્રાંતોમાં તો ઘરમાં પાણીઆરૂં જ હોતું નથી. મદ્રાસ ગરમ દેશ છે છતાં ત્યાં પાણીઆરાં નથી. ઘરોની બીજી ઝીણી ઝીણી સગવડો પણ આપણા પ્રાંતની વિશેષતા છે. આમ દરેક સગવડ-વાળાં ઘરોમાં પણ મજબુતી અને સગવડ જ માત્ર નથી જાળવી. પરંતુ ઉત્તમ લાકડ કામની કારીગીરી પણ ઘણાં ઘરમાં કરેલી હોય છે. મસ્જીદોની ભીંતોમાં જેમ કંદોરા નાંખેલા હોય છે એમ ઘરની ભીંતોમાં પણ લાકડાના કોતરકામ-વાળા કંદોરા નાંખે છે. અને એ રીતે ઘરની ભીંતો સુંદર બનાવે છે. લાકડ કામના સ્થાપત્યની આખાયે જૂદી પ્રણાલિકા આપણા દેશમાં છે. લાકડ કામથી આખું ઘરનું ખોખું બનાવી ઇંટોનાં બીલ્લાં જ ભરી દેવાં પડે એવાં મકાનો આપણે ત્યાં થાય છે. ખંડનાં ભાગ પાડવામાં તથા શણગાર માટે કેટલીક વાર ઘરના આગલા મેડાની બહારની બાજુએ પણ લાકડાની ફડાતાળ ભરવામાં આવે છે. પત્થરમાં થતું તમામ કામ આપણા સુતારો લાકડામાં કરી શકે છે. પાટણ, અમદાવાદ, અને સુરત જેવી લાકડકામની કારીગીરી આખા હિંદમાં નથી એમ કલાના વિવેચકોનું માનવું છે. રમકડાં પડદા વગેરે નાની ચીજોમાં કારીગીરી બીજે થાય છે. પરંતુ રહેવાનાં ઘરમાં છેક વીસમી સદી સુધી કારીગીરી કરી ઘરને સુંદર બનાવવાં એ તો ગૂજરાતી પ્રજાનો જ શોખ છે. ટાંકાં પણ આપણી જ ખાસ વિશેષતા છે. પીવા માટે વરસાદનું પાણી ભરી લેવા ઉપરાંત બીજા હેતુ માટે પણ અમદાવાદમાં ટાંકાનો ઉપયોગ થાય છે. અમદાવાદનો તાપ ઉનાળામાં અસહ્ય છે. તેમાંથી બચવા માટે અંદર ઉતરીને પાણીની

ટાંકું

આસપાસ બેઠકો ઉપર આરામ લઇ શકાય એવાં ટાંકાં અમદાવાદમાં અગાઉ થતાં હતાં, હાલ પણ ઘણાં મકાનોમાં પીવાના પાણીનાં તથા શીતલતા માટેનાં બન્ને જાતનાં ટાંકાં છે; અને મકાનોના સ્થાપત્યમાં એ અગત્યનો ભાગ ભજવે

છે. રોજા તથા મસ્જીદોમાં પણ આવાં ટાંકાં હોય છે, અને તે ઘરનાં ટાંકાં કરતાં વધારે મોટાં તથા સગવડવાળાં હોય છે. અમદાવાદનાં ઘરોમાં ભાગ વહેંચવા માટે અંદર ભીંતો ભરાઇને નાનાં ન થતાં હોય તો એની રચના દરેક રીતે ઉત્તમ છે. આ ઘરોમાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું એ છે કે એના કરા કે પછીતમાં પક્ષીઓને માળા કરવા માટે થોડે થોડે છેટે બાકાં રાખી એની નીચે બેસણી કરવામાં આવે છે. પોતાનાં ઘર સાથે પક્ષીઓનાં પણ ઘર કરવાં એ ભાવના તો જીવદયાના સેવક ગૂજરાતમાં જ હોઇ શકે. ગૂજરાતનાં તથા એના પાટનગરનાં જાહેર અને ખાનગી મકાનોની બાંધણીનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે ગૌરવવાળો છે.

ઘરના સ્થાપત્યમાં જે સંપૂર્ણતા જણાય છે તેમાં મંદિરની ગોઠવણ ઉમેરો કરે છે પરંતુ ઘરમાં નાનકડાં મંદિરો કરવાં કે કેમ એ માટે હમેશ બે મત હોઈ શકે. જ્યાં આપણે ત્યાં આપણા ઇષ્ટદેવ, અને બધું એમને અર્પણ કરીને ભોગવવું એમ માનનારા ઘરમાં નાનાં દેરાસરોની તરફેણમાં બોલશે.

ઘરનાં દેવમંદિર

દેવમંદિર વગરનું ઘર ભૂતાવળ જેવું છે એમ પણ કોઇ કહેશે. પ્રાચીન વખતમાં ઘરોમાં દેરાસર નહિં હોય અને દરેક જણ ગામના મુખ્ય મંદિરોમાં જતા હશે એમ માની લેવા માટે પણ આધાર તો નથી. પરધર્મી રાજકર્તાઓના ત્રાસથી જાહેર મંદિરોમાં જવાનું ઓછું થયું હોય અને ઘરમાં દેવ રાખવાની રીત વધી હોય એમ પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પરંતુ ઘરમાં જ પૂજાવિધિ કરવાનો રીવાજ એ કારણથી વધ્યો હોય એમ સંભવે. એ બધાં કારણ ગમે તે હોય પરંતુ ઘરમાં નાનું મંદિર કરી દેવપૂજા કરવામાં એક રીતે હિંદુપ્રજાને અને તેથી કરીને દેશને નુકશાન થયું છે. મુસલમાનો ઘરમાં કે ગમે ત્યાં નિરાકાર પ્રભુની બંદગી કરી શકે છે. પરંતુ ઘણે મોટે ભાગે એમને મસ્જીદમાં જ જવું પડે છે. ખ્રીસ્તીઓનું પણ એવું જ છે. જૈનોમાં કેટલાક પૈસાવાળા ઘરમાં દેરાસર રાખે છે પણ મોટે ભાગે મોટાં મંદિરોમાં જાય છે. હિંદુઓ બધા નહિં પણ કેટલાક–ફક્ત પર્વને દીવસે દેવદર્શને જાય છે અને હમેશ ઘરમાં જ નિત્યકર્મ તથા પૂજા કરે છે. સંધ્યા અને ધ્યાનાદિ ઘરમાં કરે ત્યાં સુધી વાંધો નહિં. પરંતુ હમેશની પૂજા અને દેવ ઘરમાં રાખ્યાથી ઉપર જણાવેલા સંપ્રદાયો કરતાં હિંદુઓમાં કેટલોક માનસિક તફાવત પડી ગયો છે એમ લાગે છે. સ્થાપત્યની અસર

પણ સૃષ્ટિ સૌંદર્યની પેઠે માણસના મન ઉપર થાય છે એ સર્વકોઇ કબુલ કરશે. સુંદર સ્થાપત્યના મંદિરમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે તે બેડોળ અને ગંદા મંદિરમાં નથી થતી. વિશાળ મંદિરમાં જે ભવ્યતાથી મન વ્યાપ્ત થાય છે તે નાની ખોલીમાં નથી થતું. સુંદર વિશાળ મંદિર સુંદર સ્થળ ઉપર આવેલું હોય તો એની અસર જૂદી જ થાય છે. પર્વતો ઉપર આવેલાં જૈન અને શિવમંદિરોથી જે ભાવના અંતઃકરણમાં થાય છે, એવી પોળની હવેલીઓમાં આવેલાં મોટાં મંદિરોમાં પણ નથી થતી. જે સર્વવ્યાપી પ્રભુની પ્રાર્થના કે પૂજા કરવાની છે તેને અનુરૂપ મંદિર, પૂજ્યભાવ તથા પવિત્ર વાતાવરણ વધારવામાં સહાય કરે છે. આ લાગણી સુંદર જૈનમંદિરમાં, ગામ બહાર એકાંતમાં આવેલા શિવમંદિરમાં, કે ભવ્ય મસ્જીદમાં થાય છે. ઘરમાં પાણીઆરા અને રસોડા વચ્ચે જેમ તેમ જગ્યા બચાવી કાઢેલા નાના મંદિરમાં આવી લાગણી થતી નથી. ઉંચી કોટીનાં અધિકારીઓને બાદ કરીએ તો સામાન્ય માણસને આસપાસના વાતાવરણની સહાયની ઘણી જરૂર રહે છે. ઘરનાં મંદિરમાં નાકથી એક વેંત ઉપર આવેલી ભીંત સામે, ઘરની જંજાળના કાને પડતા શબ્દોમાં, ઇશ્વરનું ધ્યાન કોઇ સામાન્ય કોટીનો માણસ કરે, અને ભવ્ય, સુંદર, પવિત્ર વાતાવરણથી ભરેલા મંદિરમાં કરે એનો ફેર અનુભવથી જ જણાય. ઘરમાં નાનાં મંદિરોમાં મુકવા માટે દેવ પણ રમકડાં જેવા બનાવવા પડ્યા અને એ રીતે દૃષ્ટિ ધીમે ધીમે નાની થતી આવી. આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતા ઉપર સંકુચિતપણાનો જે આરોપ પરપ્રાંતીઓ મુકે છે તેમાં નાતોની સાથે આ પણ એક કારણ હોઇ શકે. સ્થાપત્યની મન ઉપર અસર, અને એક જેમ સંકુચિત થતું ગયું તેમ બીજું પણ સાથે થયું, એ આપણાં દેવમંદિરોથી જણાઈ આવે છે.

મૂર્તિ વિધાન

અમદાવાદની કલામાં જે વિશેષતાઓ છે એમાં મૂર્તિ વિધાનનું સ્થાન આજે તો ઉંચું નથી. મોઢેરા વગેરે ઉત્તર ગૂજરાતનાં સ્થળોમાં ભાગતાં રહી ગયેલી ઘણી મૂર્તિઓ અનુપમ લાવણ્યવાળી જડે છે. એટલે પુરાણા આશાવલમાં પણ એવી હશેજ. શાંતિદાસના મંદિરમાં મૂર્તિઓ સારી હતી, પણ એનો એકે નમુનો આજે નથી. મુસલમાની રાજ્યમાં કલાકારો વનસ્પતિની આકૃતિઓમાં રોકાયા એટલે પ્રતિમાવિધાન તરફ ધ્યાન ઓછું થયું હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદી કારીગર જેની સફળતાથી ફુલવેલ કોતરી શકે તેવી રીતે મૂર્તિઓ

ઘડી શકે કે નહિં તે પ્રશ્ન છે. અમદાવાદમાંથી જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ ખોદતાં જડે છે તે છેક સાધારણ છે. ભદ્રમાંથી જડેલી શિવ, વિષ્ણુ, મહિષાસુરમર્દિની, લક્ષ્મીગણેશ વગેરે મૂર્તિઓ ઉત્તમ નથી. દક્ષિણમાં બેલુર, હલાબીડ, અને મહાબળિપુરમાં જે સુંદર મૂર્તિવિધાન જોવામાં આવે છે તેવું અમદાવાદમાં નથી. એનું મોટું કારણ તો મુસલમાની રાજકર્તાઓની વિરૂદ્ધતા જ છે. છેક

મહિષાસુરમર્દિની

મહિષાસુરમર્દિની

ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિઓ

ઓગણીસમી સદીમાં હઠીસિંહના મંદિરમાં મૂર્તિવિધાન કાંઇક ઠીક દેખાય છે. અને એ મંદિરની આસપાસ જે નર્તકીઓની મૂર્તિઓ મુકેલી છે તે એકંદર સારી મૂર્તિઓમાં સ્થાન લઈ શકે એવી છે. એના અંગના મરોડ પણ ઉત્તમ રીતે કરેલા છે. અમદાવાદમાં ઉત્તમ પ્રતિમાવિધાન નહોવાનું કારણ અમદાવાદી કારીગરોની શક્તિ ફળ ફૂલ વેલની આકૃતિઓમાં ખાસ નૈપુણ્ય મેળવવામાં રોકાઇ એ જ છે.

નગર રચના

આગળ જોયું તેમ સુલતાન અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું; એટલે ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નંખાયો, અને એની બહાર જુમામસ્જીદ બાંધી, અને અમીર ઉમરાવ વગેરેને આસપાસ વસાવ્યા. કોઇપણ શહેર એક દીવસમાં વસે નહિં તેમ અમદાવાદ પણ ધીમે ધીમે વસ્યું અને વધ્યું. એ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ શહેરનો કોટ બાંધ્યો, ને ધીમે ધીમે શહેર એટલું તો શોભાવાળું બન્યું કે એ સમયે દુનીયાના એક સારા શહેર તરીકે પરદેશીઓ એની ગણત્રી કરતા. હિંદુસ્તાનમાં તો એ સર્વથી સુંદર શહેર હતું.

આવા સુંદર શહેરની રચના કેવી હશે એ હાલ જાણવું સહેલું નથી. શહેરનો કોટ તથા ભદ્રના કિલ્લાનો કેટલોક ભાગ ઉભો છે. હાલનાં મકાનોથી ઢંકાયલી પુરાણી ઇમારતો પણ ઉભી છે. શહેરનો વિસ્તાર પહેલાં જેવો હાલ નથી. પરંતુ લોકોની દોડધામમાં કદાચ પહેલાં કરતાં અમદાવાદ હાલ ઉતરે તો નહિં છતાં પણ પુરાતન અમદાવાદનો ખ્યાલ હાલના અમદાવાદ ઉપરથી આવે તેમ નથી. હાલનું અમદાવાદ એનાં કેટલાંક જૂના અવશેષો બાદ કરીએ તો બસો વર્ષથી જૂનું નથી. બાદશાહી સમયની મસ્જીદો વગેરે મકાનો પુરાતન અમદાવાદની રચના અને જમીનની સપાટીનો કંઇક ખ્યાલ આપી શકે.

ઇ. બી. હાવેલ[૧] લખે છે કે અમદાવાદ હિંદુ શહેરોની રચના પ્રમાણે

[૧] E. B. Havell: A Hand Book of Indian Art p. 120. "Ahme-

બંધાયું છે. હિંદુ શહેરની રચનામાં વચ્ચે દેવમંદિર કરે છે અને શહેરની બધી બાજુના રસ્તા રસ્તા જૂદા જૂદા આકારોમાં વચ્ચે આવીને મળે છે. હાવેલે નંદ્યાવર્ત, પદ્માક, સ્વસ્તિક વગેરે આકારની રચનાનાં વર્ણનો કરેલાં છે. પરંતુ અમદાવાદ કયી જાતનું તે લખ્યું નથી. અમદાવાદના રસ્તા પણ હાલ એટલા સાંકડા અને વાંકાચુંકા થઈ ગયા છે અસલના મહામાર્ગની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ પડે. અમદાવાદના મુખ્ય રસ્તા દશ ગાડાં સાથે ચાલે તેટલા પહોળા હતા એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે. શહેરમાં સુંદર મેદાનો (squares) હતાં એમ પણ એક કહે છે.[૨] હાલ અમદાવાદમાં એવું કાંઇ નથી એ સર્વ જાણે છે. રીચીરોડ, ઑલીફંટરોડ જેવા હાલ કાંઇક પહોળા દેખાતા રસ્તાતો અંગ્રેજી રાજ્યમાં નવા કરેલા છે. જૂના મહામાર્ગમાં ભદ્રથી ત્રણ દરવાજા સુધી અને ત્યાંથી પાનકોરના નાકા આગળ થઇને જુમા મસ્જીદ સુધીનો રસ્તો અસલના મોટા રસ્તાનો કાંઇક ખ્યાલ આપે છે. આ રસ્તાને પાછળથી રીચીરોડ મેળવી દેવામાં આવ્યો છે. એટલે જૂના અમદાવાદની રચનાની કલ્પના કરવા માટે એ નવા રસ્તા અને પાંચકુઆ તથા પ્રેમ દરવાજો એ બે નવા દરવાજા છે જ નહિ એમ ધારવું પડશે.

અમદાવાદ હિંદુ શહેરના રચના પ્રમાણે

હાવેલે અમદાવાદ હિંદુ નગરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બંધાયું છે એમ કહી એનો પ્રકાર સમજાવ્યો નથી. અમદાવાદના કોટનો આકાર હાલ કોઈ નિયમથી દોરાયલો હોય એમ દેખાતું નથી. પરંતુ સાધારણ રીતે જુમા મસ્જીદને મધ્યમાં ગણી શકાય.[૩] હિંદુ રીવાજ પ્રમાણે શહેરના મધ્યમાં મંદિર જોઇએ તેને બદલે મુસલમાન બાદશાહ મસ્જીદ કરે એ સ્વાભાવિક છે. બાદશાહનો હજીરો એ

ચાર મોટા માર્ગ

dabad was planned after the ancient Indo-Aryan tradition of a Royal capital." [૨] જુઓ આગળ આવી ગયેલાં બારબોસા, થેવેનો, અને ટેવરનિયર વગેરેમાં વર્ણનો. [૩] અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટીએ કરાવેલા મોટા નકશામાં જુમા મસ્જીદ અને અહમદશાહનો હજીરો બરોબર મધ્યમાં નથી. પણ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના ગ્રંથમાં ટોપોગ્રાફિકલ નકશો ડૉ. બર્જેસે આપ્યો છે એમાં બાદશાહનો હજીરો શહેરની બરોબર મધ્યમાં આવે છે. એ નકશો ખરો જણાય છે.

લગભગ શહેરનું મધ્ય બિંદુ આવી રહે છે. જુમા મસ્જીદની આસપાસ ચારે બાજુ મોટા ખુલ્લા રસ્તા હશે અને એનાં સામેના ભાગમાં માણેકચોક એ એક મોટું મેદાન-(square) હશે એમ માનવાને કારણ છે. એક તવારીખકાર લખે છે કે જુમા મસ્જીદના ત્રણે દરવાજાઓની સામે બજારો હતાં. એટલે હાલની પેઠે જુમા મસ્જીદની આસપાસ મકાનોમાં દુકાનો છે એમ નહિ પણ આસપાસ રસ્તા, ને સામે દુકાનો હતી, અને મોટું ચોગાન ત્રણે બાજુ બજારોવાળું થઈ રહેલું. એ સમયના મુખ્ય દરવાજાઓથી રસ્તા આવીને એ મેદાન અને મસ્જીદની આજુબાજુના રસ્તાઓને મળતા હશે. આ રસ્તોઓમાં હિંદુ નગર રચનાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ખાસ મહામાર્ગો કરેલા હોય છે. એવા મહામાર્ગો ઇડરીઆ (દિલ્હી) દરવાજાથી અને જમાલપુર દરવાજાથી અગર બંધ દરવાજાથી[૪] સીધા આવીને જુમામસ્જીદ આગળ મળતા હશે. ભદ્રથી આવેલો રાજમાર્ગ હાલ પણ જુમામસ્જીદ આગળ આવે છે, અને એક એવો જ રસ્તો માણેકચોકમાંથી સીધો સારંગપુર દરવાજે જતો હશે. માણેકચોકના મેદાનની પૂર્વ તથા પશ્ચિમની હદને બન્ને છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો તથા સારંગપુરનો રસ્તો નીકળતો હશે. પણ પૂર્વ હદને દક્ષિણ છેડેથી સારંગપુરનો, અને પશ્ચિમ હદને ઉત્તર છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો રસ્તો ફંટાતો હશે એટલો ફેર હોવો જોઇએ એમ હાલ નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે. હાલ ત્રણ દરવાજાવાળો રસ્તો જ ફક્ત પહોળો છે. જમાલપુર અગર બંધ દરવાજે અને ઇડરીએ દરવાજે જવાના સીધા રસ્તા હાલ પણ જણાય છે. ફક્ત એ રસ્તા પહોળા નથી. સારંગપુર જવા માટે હાલ સીધો રસ્તો નથી. રાયપુર ચકલામાંથી અને ખાડીઆની ચોકી આગળથી સારંગપુર જવા માટે બે જ રસ્તા હાલ છે. માણેકચોકમાંથી સીધો સારંગપુર જવાનો રસ્તો બંધ થઇ ગયો છે. એ ક્યાં હશે તે જાણવાનું સાધન પણ જોઇએ તેવું નથી.

[૪] જમાલપુરની પૂર્વે જે બંધ દરવાજો છે એ ઈડરીઆની સામેનો ખરો દરવાજો હોવો જોઇએ. એ બંધ રહેવા માટે તરેહવાર વાત ચાલે છે. પરંતુ શહેરનો કોટ થયો ત્યારે શરૂઆતમાં એ બંધ હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. એ દરવાજેથી જ ખરો રસ્તો જુમામસ્જીદ આગળ આવતો હોવો જોઇએ. જમાલપુરનો રસ્તો ત્યાં મળે તો વાંકો થાય, અને એ ખરી રીતે ભદ્રમાં શાહપુરના રસ્તાની સામે મળે એમ મારૂં માનવું છે.

ત્રણ દરવાજાથી આવતો મહામાર્ગ રાજમાર્ગ હોવાથી વાંકો કે સાંકડો ન બન્યો. જમાલપુરથી અગર બંધ દરવાજેથી અને ધડરીઆ ચકલેથી આવતા રસ્તા સાંકડા અને વાંકા થઇ ગયા છે. મુસલમાન સમય સુધી શહેરની એવી દશા થઇ નહોતી. મુસલમાની રીવાજ પ્રમાણે મુખ્ય રસ્તા ઉપર અગર ચોગાન પાસે મસ્જીદ કરવામાં આવે છે અને એની રચના રસ્તો અને રસ્તાની શોભા બગાડે તેવી રીતે કરતી નથી.

ઉત્તર દક્ષિણનો રસ્તો

પાનકોરના નાકાથી દિલ્હી દરવાજે જતો રસ્તો લગભગ સીધો છે. એની જમણા હાથની હારમાં હાલ ત્રણ પત્થરની મસ્જીદોની પછીત પડે છે અને એ સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયની છે. એટલે જમણી હાર પુરાણા વખતની જ છે, અને મકાનો સીવાય તેમાં કાંઇ ફેર પડયો નથી એમ માની શકાય. પરંતુ ડાબા હાથની હાર હાલ છે તેથી કાંઇક પાછળ હશે, અને સમય જતાં મકાનો આગળ વધીને એ રસ્તો સાંકડો થઈ ગયો હશે. એ રસ્તાનો ડાબો એટલે પશ્ચિમનો ભાગ અઢારમી સદીના અંતમાં ઉજડ હતો એ આગળ જોઇ ગયા છીએ. એટલે જ્યારે ફરી વસ્તી થતી ગઇ ત્યારે રસ્તો સાંકડો થયો એમ માની શકાય.

રસ્તા કેમ બગડયા

મરેઠા સમયમાં પૈસા આપે તેને ગમે ત્યાં ગમે તેમ, ગમે તેવું મકાન બાંધવાની પરવાનગી મળતી હતી. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ઘણા મહેલો પડી ગયા છે, મહેલોમાં થઇને નવા રસ્તા પડયા છે, અને જુના રસ્તા ઓળખાતા નથી. એમ કહેવાય છે કે મરેઠા સમયમાં અમલદારને નાણાં આપનારને રસ્તા વચ્ચે મકાન બાંધવાની રજા પણ મળતી અને રસ્તો એટલો સાંકડો થતો કે વાંકો થઇને જતો. રસ્તાની જમીન પણ દબાવી શકાતી. એટલે અહમદીનું તે જ સમયમાં લખાયલું લખાણ એ નજરે જોયેલી બીના છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદના મહામાર્ગ સાંકડા અને વાંકા થયા અને કેટલાક પુરાઇ પણ ગયા. સારંગપુર જવાના મહામાર્ગનું પણ એમજ થયું છે. સારંગપુર દરવાજાના રસ્તા ઉપર જે રાણીની મસ્જીદ કહેવાય છે તે એ રસ્તા ઉપર આવેલી મસ્જીદ છે. ત્યાંથી એ રસ્તો ખાડીઆમાં સાંકડો થઇને સીધો આવે છે, અને દેસાઈની પોળ આગળથી વાંકો વળી આગળ જાય છે. સારંગપુરથી રાયપુર ચકલે આવતો રસ્તો મહામાર્ગ નથી, પણ એક ચકલાને બીજા ચકલા

સાથે જોડનારો રસ્તો માત્ર છે. એટલે સારંગપુરથી માણેકચોક જતો સીધો રસ્તો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકી જાય છે એ દેખીતું છે. સારંગપુર દરવાજાથી દેસાઈની પોળ સુધીનો આ સીધો રસ્તો ઘણો જ સાંકડો છે. પરંતુ એક વખતે એ ઘણો પહોળો હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ રસ્તે જે જે પોળો છે તેના દરવાજા જરા ઉંડે આવેલા છે. અને બહાર મકાનો થઇને જ રસ્તો સાંકડો થયો છે એમ ચોકખું જણાઈ આવે છે. એક વખતે શહેરના બીજા મોકળા ભાગમાં જઈ વસવાને બદલે હિંદુ વસ્તીના જથામાં જ ગમે તેમ કરીને, રસ્તા વચ્ચે ઘર કરી રસ્તા સાંકડા કરી નાંખીને પણ હિંદુઓની નવી વસ્તી શહેરમાં વસી એમ દેખાઇ આવે છે.

માણેકચોકથી સારંગપુરનો સીધો રસ્તો

આ રસ્તો દેસાઈની પોળ પાસે અટકી ગયો એ જોયું. એ ઘણો પહોળો હશે એ પણ જોયું. દેસાઇની પોળ, હજીરાની પોળ અને લાલાવસાની પોળના પાછળના ભાગ એક બીજાને મળે છે ત્યાં હાલ એક મોટો ઘુમટ છે અને એને લીધે જ 'હજીરા'ની પોળ નામ પડયું છે. એ હજીરાના ઘુમટ વગેરે આકાર અને કમાનો વચ્ચે કોતરેલી ચીરાગની આકૃતિ સરખાવતાં અને જોતાં એ પંદરમા સદી જેટલો પ્રાચીન જણાય જણાય છે. એના કદના પ્રમાણમાં એની પશ્ચિમે મસ્જીદ હશે તે પણ મોટી જ હશે. એ હજીરાની પશ્ચિમે પત્થરના થાંભલા વગેરે મસ્જીદની નિશાનીઓ હતી અને ખોદતાં નીકળે છે એમ ત્યાં હાલ રહેનારઓએ જોયેલું.[૫] હજીરાના કદના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછી પોણોસોથી સો ફીટ લંબાઈની મસ્જીદ ત્યાં હોવી જોઇએ. એટલે એ આખા યે મસ્જીદ અને હજીરો રીવાજ પ્રમાણે સરિયામ રસ્તા ઉપર જ હશે અને આગળ જોયેલો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકેલો રસ્તો અસલ એ મસ્જીદની ઉત્તલ હદને અડકીને જતો હશે એમ ખાત્રીપૂર્વક

સારંગપુરના જૂના રસ્તાનું સ્થાન

[૫] હાલ એ જગ્યાએ રહેતા વકીલ બંસીલાલ મણીલાલના વડુઆ મહેતા બાપુજી મહાસુખરામે મુસલમાનો પાસેથી હજીરાની આસપાસની એ જમીન લીધેલી, અને તે પછી બીજા ત્યાં વસેલા. એમ કહેવાય છે કે હજીરાની પોળનો કુવો એક વાવનો છેવટનો કુવો છે અને આથી ઉત્તર બાજુ વાવ હતી.

માની શકાય. માણેકચોકથી સારંગપુર દરવાજા સુધી સીધી લીટી દોરીએ તો આ હજીરો અને એની પાસેનો મસ્જીદનો ભાગ, તથા સારંગપુર રાણીની મસ્જીદ રસ્તાની બરોબર આસપાસ એટલે ઉત્તર દક્ષિણ આવી રહે છે. એટલે સારંગપુરની મસ્જીદ અને હજીરાની પોળ તથા દેસાઇની પોળ મળે છે ત્યાં વચ્ચે છુપાઈ રહેલો હજીરો આ પ્રાચીન મહામાર્ગનું સ્થાન નક્કી કરે છે.

આ રીતે જુમા મસ્જીદ આગળના મોટા ચોગાનને આ ચાર મહામાર્ગ ચારે દિશામાંથી આવીને મળે છે. બાકીના દરવાજામાંથી આવતા રસ્તા આ ચાર રસ્તાઓને મળતા હશે એમ માનીએ તો અમદાવાદની રચના હાવેલના વર્ણન ઉપરથી સ્વસ્તિક આકારની હશે એમ મનાય.[૬] પરંતુ દરિયાપુર, કાળુપુર, તથા આસ્તોડીએથી સીધા રસ્તા માણેકચોકમાં આવતા હશે એમ હાલના રસ્તા જોતાં જણાય છે; અને અસલ એમ જ હોય તો તો અમદાવાદ સ્વસ્તિક આકારે વસ્યું હશે એમ માનતાં હરકત આવે. ઉપરના ત્રણ દરવાજાઓ સિવાય તો બાકીના દરવાજાના રસ્તા ઉપરના મહામાર્ગોને મળે છે.

આગળ જોયું તેમ ઇ. બી. હાવેલ અમદાવાદને હિંદુ નગર રચનાના રચનાના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે બંધાયલું કહે છે, પણ હિંદુ શિલ્પશાસ્ત્રમાં આપેલા કયા પ્રકાર પ્રમાણે અમદાવાદની રચના થઈ તે હાવેલે જણાવ્યું નથી. હાવેલ હિંદુ નગર રચનાના કેટલાક પ્રકાર સચિત્ર વર્ણવે છે. પરંતુ અમદાવાદનો કયો પ્રકાર હશે તે એ ઉપરથી નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આગળ જોયું તેમ ચાર મહામાર્ગ અને વચ્ચે દેવાલય તથા બીજા રસ્તા મળીને હિંદુ આકાર હશે એમ તો જણાય છે. એ આકાર સ્વસ્તિકનો હશે એમ ભ્રમ પણ થાય એવું છે. પણ તે બરોબર નથી.

રાજવલ્લભ એ ગૂજરાતના હિંદુસ્થાપત્ય માટે અગત્યનો ગ્રંથ છે. અમદાવાદ હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે બંધાયું છે એતો સિદ્ધ વાત છે. હાવેલ વર્ણવે છે તેના કરતાં જુદા બીજા કેટલાક પ્રકારો પણ એ ગ્રંથમાં આપેલા છે. રાજવલ્લભ પ્રમાણે અમદાવાદ સર્વતોભદ્ર નામના નગરની જાતનું

[૬] સરખાવો E. B. Havell Ancient & Mediaeval Architecture. p. p. 14–17.

કહી શકાય. ' સર્વતોભદ્ર ' લંબચોરસ અને કાટખુણાવાળું નગર છે. એટલે અમદાવાદ સંપૂર્ણ રીતે એ જાતનું નગર કહી શકાય એવું નથી.

શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે અમદાવાદની રચના

ભદ્રનો કિલ્લો સંપૂર્ણ રીતે ' સર્વતોભદ્ર 'ની જાતનો છે. અમદાવાદના કોટના જે કેટલાક ખાંચા અને ખૂણા પડે છે તે જોતાં સર્વતોભદ્રના નિયમને સહેજ વાંધો આવે છે. એજ ગ્રંથમાં કનિષ્ટ નગરને હઝાર હાથનું, મધ્યામને ૧૫૦૦ હાથનું અને ઉત્તમ તે બે હઝારનું કરવાનું કહ્યું છે. પરંતુ રાજાને રહેવાના નગરને ૪૦૦૦ થી ૧૬૦૦૦ હાથનું કરવાનું લખ્યું છે. હાથનો અર્થ શિલ્પશાસ્ત્રમાં ગજ કરવો કે હાથ એતો એ શાસ્ત્ર જાણનાર કહી શકે. આ નિયમ કદાચ ભદ્રના કિલ્લામાં જળવાયો હોય. પણ રાજવલ્લભમાં બીજા પ્રકાર ગણાવતાં લખ્યું છે કે સત્તર રસ્તાવાળું ઉત્તમ નગર તેર રસ્તાવાળું મધ્યમ નગર અને નવ રસ્તાવાળું કનિષ્ટ નગર કહેવાય છે. આ જોતાં અમદાવાદ તેર રસ્તાવાળા મધ્યમ નગરની ગણનામાં આવે છે. અસલના બાર દરવાજામાંથી નીકળતા બાર રસ્તા અને ભદ્રમાંથી મુખ્ય ચોગાનમાં શહેરની મધ્યમાં આવી મળતો મુખ્ય રાજમાર્ગ તે તેરમો રસ્તો. બીજા નાના માર્ગ ગલીઓમાં ગણાય છે. એટલે દરવાજે લઇ જનારા મોટા માર્ગની જ ગણત્રી થઇ શકે છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં કહેલી નગર રચના પ્રમાણે અમુક માપની પહોળાઇના શહેરની લંબાઇમાં પહોળાઇનો અમુક અંશ ઉમેરી લંબાઇ કરવી તે પ્રમાણે અમદાવાદની લંબાઇ છે. ૧/૮, ૧/૧૦, ૧/૧૨ કે ૧/૧૬ ઉમેરી લંબાઈ કરાય છે. ભદ્રનો કિલ્લો પણ એ નિયમાનુસાર છે. શહેરના કોટને કાટખૂણા નથી એટલે એ સમકર્ણ નથી. પણ ભદ્રનો કિલ્લો સમકર્ણ છે. નગર, નગરનું દેવ મંદિર અને ચોટવાની રચનાના નિયમો પણ શિલ્પશાસ્ત્રમાં આપેલા છે. શહેરના મુખ્ય મંદિર કે મસ્જીદની આસપાસ જ ચોવટું અગર ચૌટું કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન લાગે છે. અમદાવાદમાં માણેકચોકનું બજાર એ નિયમે પ્રાચીન છે. કયી કયી જાતના માણસને કયાં વસાવવા અને કયી કયી દુકાનો કરવા દેવી વગેરેના નિયમો પણ છે; ઝાડ વાવવાના નિયમો પણ છે. અમદાવાદના હાલના સ્વરૂપ ઉપરથી કયા લોકો કયાં, પ્રથમ વસ્યા હશે એ કહી શકાય તેમ નથી. શિલ્પશાસ્ત્રમાં વેપારીઓને મધ્યમાં વસાવવાનું કહેલું છે. અમદાવાદમાં વેપારી-ઓને મધ્યમાં વસવા દીધા હશે એમ માનવામાં વાંધો આવે એવું નથી. પ્રવેશ

દ્વારના નિયમ પ્રમાણે દરવાજાઓને ઉત્સંગ નામના પ્રવેશ કહી શકાય. ઉત્સંગ નામના પ્રવેશમાં પહેલા બારણાની સામે જ બીજું દ્વાર હોય છે. એટલે શત્રુ સામે રક્ષણ માટે એ સારૂં નથી. સવ્ય અપસવ્ય અને પૃષ્ઠભંગ નામના પ્રવેશોમાં પહેલા બે અમદાવાદમાં છે. ભદ્રના કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજામાં પેસી પછી જમણે હાથે વળીને અંદર પ્રવેશ થાય છે એ અપસવ્ય પ્રવેશ છે. ખાનજહાન દરવાજામાં (બહારથી) પેસી પછી ડાબે હાથે અંદર પેસાય છે એ સવ્ય પ્રવેશ છે. એ બે જ જાતો અમદાવાદમાં જુદી પડે છે. બાકીની સાદી છે. (રાજવલ્લભ બીજો તથા ચોથો અધ્યાય.) આ જોતાં અમદાવાદ હિંદુ રચના પ્રમાણે છે તે જણાશે.

અમદાવાદ પાટણની નકલ

બીજી રીતે જોતાં અમદાવાદ પાટણ શહેરની જ મહેજ જૂદી નકલ હશે એમ વધારે સંભવ છે. હાલનું પાટણ શહેર અણહિલ્લવાડ પાટણનો ત્રીજો આવનાર છે. એટલે અસલ પાટણની રચના કેવી હશે એ પણ ધારવું એટલું જ અગર વધારે મુશ્કેલ છે. બાદશાહ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યારે પાટણની ગણત્રી હિંદના સારામાં સારા શહેરમાં થતી હતી; અને ગૂજરાતી બાંધકામ કરનારાઓને એ એક જ શહેર નમુના રૂપ હતું. ભદ્રના કિલ્લાના વર્ણનમાં મીરાતે અહમદીનાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે એ પાટણના કિલ્લાના ધાટનો બાંધવામાં આવ્યો હતો; અને એને ભદ્ર કહેતા એટલે અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પણ ભદ્ર પડ્યું. એ જ ઉપરથી અહમદનગર (ઇડર પાસે) અને ચાંપાનેરના કિલ્લાનાં નામ પણ ભદ્ર પડયાં.[૭] આ ઉપરથી એમ ખાત્રીપૂર્વક માની શકાય કે અમદાવાદની બાંધણીમાં પાટણની નગર રચના ઉપર ખાસ આધાર રાખવામાં આવ્યો હોય. પાટણ હિંદુ–ગૂજરાતી સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બાંધેલું શહેર હતું એટલે અમદાવાદ પણ એ જ રીતે બંધાયું હોય એમાં નવાઇ નથી. શહેરનો સાધારણ આકાર, રસ્તા વગેરે, ઉપરાંત પોળો અને મહોલ્લાઓની બાબતમાં પણ અમદાવાદ પાટણનું જ અનુકરણ કર્યું છે. પોળોથી ફાયદો છે કે નુકશાન એ વાત બાજુએ રાખીએ તો પોળોની રચનાથી અમદાવાદ હિંદુસ્તનના શહેરોમાં ખાસ જુદું પડે છે.

[૭] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૨ પૃ. ૬.

હિંદુ શહેરોની બાંધણીના સિદ્ધાન્તનાં બીજાં ચિન્હો પણ શહેરમાં હશે. પરંતુ ચાર ચાર સરકાર બદલાઈ, એટલે શહેર પણ એટલું બદલાઇ ગયું છે કે એવાં ચિન્હો જડતાં નથી. મરેઠા રાજ્ય પછી પણ

નવા રસ્તા

લોકોની પોતપોતાના જથામાં વસવાની ટેવને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ ગીચ થઇ ગયા અને કેટલાક આછા રહ્યા. એવા ગીચ ભાગોમાંથી નવી સુધારણા માટે નવા રસ્તા કરવા પણ મુસ્કેલ પડે છે. બોમ્બે બરોડા રેલ્વે અમદાવાદ સુધી આવી ત્યારે પૂર્વમાં કાળુપુર અને સારંગપુર એ જ દરવાજા હોવાથી લોકની અવરજવાર માટે એ દિશામાં વધારે દ્વાર કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ. એથી કાળુપુર–સારંગપુરની વચ્ચેનો મોટો ગાળો તોડીને પાંચકુવા દરવાજો બનાવવામાં આવ્યો અને પૂર્વોત્તર દિશામાં પ્રેમ દરવાજો બનાવ્યો. આ બન્ને દરવાજાથી સીધા રસ્તા કરીને અસલના રસ્તાને મેળવવામાં આવ્યા. એ રીતે પાંચકુવાથી ખાડીઆ–કાળુપુર–રાયપુર વિભાગને સગવડ પડે એવી રીતે રીચીરોડ બનાવવામાં આવ્યો; અને એને ત્રણ દરવાજાના સરિયામ રસ્તા સાથે મેળવી દીધો. આજ સુધી એ અમદાવાદનો ભારે અવરજવરવાળો રસ્તો છે અને માણેકચોક ઉપરાંત ધંધાદારીઓની જમાવટ મોટે ભાગે એ રસ્તા ઉપર તથા સ્ટેશનની આસપાસ છે. હાલ શહેરની ધમાલ જોતાં રીચીરોડ પણ નાનો જણાય છે. પુરાતન અમદાવાદનાં ચોગાનો તો ઉડી ગયાં પણ દસ ગાડાં સાથે ચાલે તેવા રસ્તા પણ રહ્યા નથી. અમદાવાદની હાલની વસ્તી અને ધંધાની ધમાલ જોતાં રસ્તા છેક ખરાબ છે. અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જે પોળો વસી તે કોઇપણ જાતના નિયમ વગર થવાથી શહેરના રસ્તા અને રચનામાં ઘણો બગાડો થયો છે; અને એને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ એક બીજાને અડકીને હોવા છતાં એમાં આવ જા કરવા માટે મોટા ચક્રાવા ખાઇને જવું પડે છે. સારે નશીબે પોળોમાં પાછળ નાની બારીઓ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

અમદાવાદ શહેરની રચના સુધારવા માટે ગીચ વસ્તીના ભાગ ખુલ્લા કરી પુરાતન અમદાવાદના વિભાગને અનુસરીને, અને એમ ન બને તો હાલના આરોગ્યના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને શહેરમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શહેરની રચના કદી આકર્ષક થાય નહિ. પુરાતન રચના શાસ્ત્ર, શોભા, અને આરોગ્ય એ ત્રણે દષ્ટિએ થઈ હતી. એ રચના શોધી કાઢવાનો મોટો આધાર

હાલ અવશેષ રહેલી મસ્જીદો છે અને એ આધારે દરેક દરવાજા સાથે જોડાતા સીધા રસ્તા થઈ શકે.

અમદાવાદની રચનામાં પોળો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પોળો પાટણનું અનુકરણ છે. એની ઝીણી વીગતમાં પડવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ પોળો

અમદાવાદની પોળો

ઘણું કરીને શહેર વસ્યું ત્યારથી જ થયેલી છે. મોગલાઇ પહેલાંના અમદાવાદના ઇતિહાસની મુસલમાન તવારીખો- માં પોળોના ઉલ્લેખ ખાસ મળતા નથી. પણ મીરાતે અહમદીમાં ઘણા ઉલ્લેખો છે, અને મોગલાઈ પહેલાંના દસ્તાવેજો જોતાં પણ પોળો હોવાનું સાબીત થાય છે. પોળો અમદાવાદની શરૂઆત- થી જ હતી એમ માની લઇએ તો પણ હાલના સ્વરૂપે હતી એમ તો મનાયજ નહિ. હાલની પોળો કેટલીક મરેઠા સમયમાં અને કેટલીક ઇંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતમાં વસેલી છે, અને એ વસતી વખતે કોઈ જાતની નિયમિત રચના કે સિદ્ધાન્ત જળવાયો નથી.

પાછલાં વર્ષોની અવ્યવસ્થામાં જેમ જેમ પોળો વધતી ગઇ તેમ તેમ એની અગત્ય પણ વધતી ગઈ એ આગલો ઇતિહાસ જોવાથી સમજાશે. નાતો

પોળો અને અમદાવાદની રચના

વધી ત્યારે નાતોની જે અગત્ય હતી તે પાછળથી ઘટી ગઈ તેમ પોળો વધી ત્યારે પોળોની જે અગત્ય હતી તે હાલ ઘટી ગઇ છે. અમદાવાદના સામાજીક જીવનમાં પોળોનું સ્થાન એક રીતે છે. પરંતુ જે મર્યાદા જાળવવા માટે પોળો વધી અને જેવી રીતે એની બાંધણી થઈ તે બધું હાલના સંજોગોમાં પહેલાં જેવી ઉપયોગિતા કે અગત્ય નથી બતાવતું. હાલ તો પોળોએ અમદાવાદની નગર રચના,–અર્વાચીન શહેર સુધારણાના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જોઇએ તો,–બગાડી છે. જે ઐતિહાસિક સંજોગોમાં પોળો બંધાઇ તે જ ઐતિહાસિક સંજોગોને લીધે પોળો વાંકીચૂંકી ગલીઓવાળી, ગીચ, અને સાંકડી બની. એક જાતિના સામાજિક બંધારણવાળા બનતા સુધી એક જ જથામાં એટલે એક જ પોળમાં રહેતા તેથી વસ્તી વધતાં પોળો ઘણી ગીચ બની ગઇ. રાજ્યની અસ્થિરતા અને અવ્યવસ્થાને લીધે પોળોમાં છેક ખુણે જ સારાં ઘર બાંધવાની લોક હિંમત કરતા, અને રસ્તા ઉપર ફક્ત પોળનાં બારણાં અને અંદરનાં ઘરોની ખોડી પછીતો કે કરા આવતા

હતા. અઢારમી, અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આવનારા મુસાફરો રસ્તા ઉપર મોટી ભીંતો જ જોવામાં આવતી એમ લખે છે. એવી ભીંતોમાં કોઇ કોઇ જગ્યાએ નાનાં જાળીઆં કે બાકાં મુકવામાં આવતાં. સારી બારીઓ મુકવાની હિંમત ચાલતી નહિ. ચિત્રો કોઇ કોઈ જગ્યાએ ચીતરાવતા. એટલે કોઇ પરદેશીને શહેરના ઘરોનાં બારણાં ક્યાં હશે અને ઘર કેવાં હશે એ જાણવું મુશ્કેલ પડતું, અને શહેરની રચના માટે વિચિત્ર ખ્યાલ બાંધીને જતા.

પોળોને લીધે અમદાવાદની રચના અને સુધારણાને માટે ભવિષ્યમાં પણ જે પ્રયત્નો થાય તેમાં કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો ઉકેલવાના આવી પડશે. પોળોનાં સામાજિક બંધનો હવે કાંઇક શિથિલ થતાં જાય છે. એટલે નગર રચના અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ તથા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પોળોમાં ફેરફાર કરવાનું કામ ભવિષ્યમાં બહુ મુશ્કેલ તો નહિ થઇ પડે. પરંતુ અર્વાચીન સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નગર રચના સુધારવાનું કામ પોળોને લીધે ઘણું મોઘું અને અનેક હરકતો ભરેલું તો થઇ પડશે. એ પ્રશ્ન મરેઠી સમયના અંતમાં હિંદુ વસ્તીથી ખીચો-ખીચ ભરાયલા શહેરના કોટની અંદરના પૂર્વ ભાગને વધારે આકારો છે. એટલે અમદાવાદની નગર સુધારણા શહેરના કોટની અંદરના પુરાણા ભાગમાં નહિ પણ શહેર બહાર થવી જ ખાસ શકય છે. લાલ દરવાજાથી કાળુપુરના મોટા નવા રીલીફ રોડના સવાલ વખતે થયેલી વિરૂદ્ધ ચળવળથી આ બાબતનો કાંઇક ખ્યાલ આવે છે. શહેરના પૂર્વના ગીચ ભાગને આછો કરવા આ રસ્તાની ખાસ અગત્ય છે. એ કારણથી રસ્તાની સામેનો વિરોધ અર્થ વગરનો છે. અમદાવાદની રચના સુધરેલી જોવાની ઇચ્છા રાખનારે હરકતો ખમવી પડે તો પણ ખમવી જોઇએ.

પોળોને લીધે થયેલી મુશ્કેલી

શહેર બહાર જે નગર રચના થાય છે તેમાં તો સારી નગર રચનાના સિદ્ધા-ન્તને અનુસરીને જ ચલાશે એમ આશા રાખી શકાય. સહકારી મંડળીઓ જે નાનાં પરાં વસાવે છે તેની રચના હાલના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થાય છે. હાલની મારાય્સની નગર રચના જાણીતી છે એટલે એમાં ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી.

એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરવાનું હિંદુસ્તાનના હાલના કડીઆ સુતાર તથા સલાટો ભૂલી ગયા છે. અન્ય પ્રાંતોમાં આમ છે ખરૂં. પરંતુ ગૂજરાતમાં એનો સર્વાંશે લોપ થયો નથી. આ-

પણ કડીઆ સુતાર તથા સલાટો આજે પણ અસલની પેઠે પ્રાચીન સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને ઉત્તમ કામ કરી શકે છે. ગઈ સદીમાં પ્રેમચંદ સલાટનું નામ જાણીતું હતું. પ્રેમચંદ સલાટે હઠીસિંહનું મંદિર બાંધીને આપણા સલાટો પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તમ કામ કરી શકે છે એ સિદ્ધ કર્યું છે. હાલ આપણા શિલ્પીઓને જૈન કોમ સારામાં સારૂં ઉત્તેજન આપે છે. આપણાં

હાલના શિલ્પીઓ

ઘરને અગ્નિથી રક્ષિત બનાવવા માટે એમાં હવે લાકડું ઓછું વાપરે છે. એટલે સુતારનું કામ દીવસે દીવસે ઓછું થતું જાય છે. લોખંડના પાટડા તથા કોંક્રીટનાં મકાનો થવાથી કડીઆ સુતરની પ્રાચીન બાંધકામની રીતોનો પણ લોપ થતો જાય છે. લોખંડનું મકાન આપણે ત્યાં હજી એકે સો વર્ષનું થયું નથી. લાકડાનાં બસો વર્ષ જૂનાં છે. એટલે અગ્નિનો ભય બાજુએ રાખીએ તો કયું વધારે ટકે એ તો ભવિષ્ય જ કહી શકે. પરંતુ જમાના પ્રમાણે આપણા કડીઆ, સુતાર તથા સલાટ હાલની કેળવણી લઈ પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી જુનું અને નવું સ્થાપત્ય સરખાવી એમના પૂર્વજોની પેઠે અદ્દભુત મેળવણીથી નવું સ્થાપત્ય યોજે એમ દરેક દેશપ્રેમી ઇચ્છે છે.[૮]

[૮] કડીઓ શબ્દ જૂની ગૂજરાતીના કડઇઓ શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે. સુતાર શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્રધાર ઉપરથી નીકળ્યો છે. એક કોષમાં આપ્યું છે તેમ સૂત્રકાર ઉપરથી નહિ એમ લાગે છે. સલાટ શબ્દ પણ કોષ પ્રમાણે શિલાકાટના એ હિંદી ઉપરથી નહિં પણ શિલાપાટ અગર શિલાવટ એ જૂના ગૂજરાતી શબ્દ ઉપરથી શિલાટ થઈ સલાટ થયો છે એમ લાગે છે. આ બાબત કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી કાંઇ પ્રકાશ પાડશે.

૫: સ્થાપત્યનાં મૂળતત્ત્વોની દૃષ્ટિએ અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

દરેક લખાણ જેમ કવિતા નથી તેમ દરેક બાંધકામ સ્થાપત્ય નથી. અલંકારની વિપુલતા માત્રથી જ જેમ કાવ્યને સારૂં કહી શકાતું નથી તેમ એ કારણથી સ્થાપત્યને પણ ઉત્તમ માની શકાતું નથી. ગુણવાળા દોષ વગરના શબ્દાર્થને કાવ્ય કહી શકાય, પછી ભલે એમાં કોઈ વાર અલંકાર હોય કે ન હોય. એવી જ રીતે દોષ વગરના, ગુણવાળા બાંધકામને સ્થાપત્ય કહી શકાય, પછી ભલે તેમાં અલંકાર હોય કે ન હોય. વાંચનારને રસાત્મક લાગે તે વાક્યને કાવ્ય કહેવાય તેમ જોનારને રસ ઉત્પન્ન કરે એવું બાંધકામ સ્થાપત્ય કહી શકાય. કાવ્યની પેઠે સ્થાપત્યમાં પણ નીરખનારને ચમત્કારનો ભાવ પેદા થવો જોઇએ. આ પ્રમાણે કવિતા અને સ્થાપત્યનું સામ્ય છે. અક્ષરજ્ઞાનવાળો કોઈ પણ લખાણ કરે કવિ નથી. કવિનું ઉપરના ગુણવાળું લખાણ તે કવિતા. બાંધકામના જ્ઞાનવાળો દરેક ઈજનેર સ્થપતિ નથી. અક્ષરજ્ઞાનવાળો કોઈ પણ લખનાર અને કવિમાં જે ભેદ છે તે ઈજનેર અને સ્થપતિમાં છે. ઈજનેર મજબુત બાંધકામ કરી શકે છે, એને શી રીતે સસ્તું કરવું તેનો રસ્તો કાઢી શકે છે. પણ એમાં સૌંદર્ય તો સ્થપતિ જ લાવી શકે છે; રસ સ્થપતિ જ પેદા કરી શકે છે. ઇજનેર બાંધકામ કરનારો ગણીત શાસ્ત્રી છે. સ્થપતિ ઈજનેર ઉપરાંત કલાકાર અને કવિ છે. આપણાં શિલ્પશાસ્ત્રો પ્રમાણે તો સ્થપતિને

કવિતા અને સ્થાપત્ય

પોતાના કામ ઉપરાંત બીજું ઘણું જાણવું પડે છે. મકાન જોતાં જ અંતરમાં સારા વિચાર સ્ફુરે અને અનેક લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય એવી રચના એકલો ઈજિનેર નથી કરી શકતો. ખરા સ્થપતિનું એ કામ છે. દાખલા તરીકે પાણીના નળ કયાંથી કેવી રીતે ઉતારવા તે ઈજિનેર કરી શકે પણ એ નળ મકાનનો એક ભાગ બની જઈ એની શોભામાં વધારો કરે એવી રચના તો સ્થપતિ જ કરી શકે.

અલંકારની વિપુલતા એજ માત્ર ઉત્તમ સ્થાપત્યનું લક્ષણ નથી એ જોયું. છતાં હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સ્થાપત્યનાં અવશેષો ઉપરથી જણાય છે કે એમાં અલંકાર ઉપર જ વધારે ધ્યાન અપાયું છે. પશ્ચિમના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોની દૃષ્ટિએ બહુ અલંકાર એ કાંઈક અંશે દોષ છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનના રીતરીવાજની દૃષ્ટિએ તો એ છેક દોષ ન કહેવાય. શરીર ઉપરના સ્થૂળ અલંકારથી માંડીને આપણા જીવનની દરેક ક્રિયાઓ આપણે અલંકારથી ભરેલી કરી દીધી છે. મંદિરો વગેરે મકાનો પણ આપણે અલંકારથી ભરેલાં કર્યાં. ચિત્ર કે અલંકાર વગરની એક પણ જગ્યા કોરી રહી નહિ. દક્ષિણનાં બેલુર અને હલેબીડનાં મંદિરો એના ઉત્તમ નમુના છે. ગૂજરાતમાં શુદ્ધ હિંદુ સ્થાપત્યના નમુના સારી સ્થિતિમાં રહેલા બહુ ઓછા છે. પરંતુ મોઢેરાના સૂર્ય મંદિર ઉપરથી એમ કહી શકીએ કે બીલકુલ કોરી જગ્યા રાખ્યા વગર અલંકારથી ભરી દેવાની ટેવને આપણે કાંઈક નિયમમાં રાખી છે. રસવૃત્તિમાં આપણે એટલો ફેરફાર કર્યો તે કાં તો જૈન ધર્મની સારી અસરથી હોય કે બીજા પ્રાંતો કરતાં આપણે પરદેશીઓની સાથે સંસર્ગમાં વધારે આવ્યા તે હોય. હિંદુ ધર્મે હિંદી સંગીતની પેઠે એના સ્થાપત્યને સમુદાયને માટે યોજ્યું હોય એમ જણાતું નથી. હિંદી સંગીતનો આનંદ એક ઓરડામાં બેઠેલા ગવૈયાની આસપાસના લોક જ લઇ શકે છે. હિંદુ મંદિરમાં દર્શનનો લાભ અંદર માય એટલા થોડા માણસો જ લઈ શકે છે. ગભારામાં કે એના દ્વાર પાસે તો પાંચ છ માણસથી વધારે ભાગ્યે જ દર્શનનો લાભ લઈ શકે છે. મંદિરમાં અને બહાર પુરાણાદિની કથાઓનાં શિલ્પકામ કરેલાં હોય છે. ધર્મનું જ્ઞાન જોનારને એમને એમ મળે એ એનો ઉત્તમ હેતુ છે તે ખરી વાત છે. પરંતુ એવી છેક પાસે જઈને જોનાર જ એને સમજી શકે છે. મોટા સમુદાયને દૂર ઉભે એનો આનંદ પડતો નથી.

સ્થાપત્યમાં અલંકાર

દૂરથી એવાં બાંધકામ ફેલાઈ થએલાં મકાન જેવાં લાગે છે. યૂરોપનું અને મુસલમાનોનું સ્થાપત્ય સમુદાયને માટે છે. આખો સમુદાય એક સાથે એકી વખતે એનો લાભ લઈ શકે છે.

મુસલમાનોના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી આ એક અગત્યની વસ્તુ આપણે સમજ્યા. આપણા સ્થપતિઓએ મુસલમાનોનાં મકાનો કેવી કુશળતાથી બાંધ્યાં એ જોયું. પરંતુ મુસલમાન ધર્મની સાદાઇને લીધે અલંકાર ઉપર વધારે કાબુ રાખવાનું આપણે ખાસ શીખ્યા. આ જાતનો કાબુ (restraint) સ્થાપત્યમાં અગત્યનો છે. મસ્જીદોમાં વિશાળતા તો આવી પણ અલંકાર જ્યાં જોઈએ ત્યાં જ રીતસર વપરાયા. કંદોરા, કે ગોખમાં નકશી થઈ અને બાકીની સાદી ભીંતમાં એ વધુ ઉત્તમ દેખાવા લાગી. નકશી કરવાને વંશપરંપરાથી ટેવાયલો આપણા કારીગરોનો હાથ મીનારામાં કારીગરી કરીને સંતોષ પામ્યો. ગુણવાળું, દોષ વગરનું, અનલંકૃત કે અલ્પ અલંકૃત કાવ્ય હોય એવું આપણું મુસલમાન સ્થાપત્ય શોભવા લાગ્યું. આજે યે શોભે છે. શાહજહાંના સમય પહેલાં મુસલમાન સ્થાપત્ય હિંદમાં બીજે બધે હતું પરંતુ ઉત્તમ કાવ્યના લક્ષણને મળતું અમદાવાદના સ્થાપત્ય જેવું બીજું એકે નહોતું. અલંકારનો મેળ બાંધણીની રચના સાથે આવો ઓતપ્રોત બીજી કોઈ જગ્યાએ થયો નહોતો. અલંકાર બાંધણીથી જૂદા ન પડી જાય એવી રચના કરવી એ ઉત્તમ સ્થપતિનું લક્ષણ. અલંકાર બાંધણીનું એક અંગ જ થવું જોઇએ. અમદાવાદમાં એવું થયું.

ઉત્તમ સ્થાપત્યમાં સત્ય જાળવવું એ પહેલું અગત્યનું લક્ષણ છે. એટલે જે હેતુને માટે મકાન બંધાયું હોય તે હેતુ એને જોતાં જ સચોટ વ્યક્ત થવો જોઇએ. મંદિર કે મસ્જિદને જોતાં જ ઇશ્વર પ્રાર્થનાનું

ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં લક્ષણો.

એ સ્થળ છે એમ વ્યક્ત થવું જોઇએ. ઘર કે હવેલીમાં મંદિર હોય તેમાં સત્યનો ભંગ થાય. પછી ભલે એના ઉપર ધજા ચઢાવી મંદિરનો દેખાવ આપવામાં આવે. રહેવાનું મકાન હોય તો જ તેને ઘરનો આકાર અપાય, મંદિરને મંદિરનો, મસ્જિદને મસ્જિદનો; જાહેર મકાનોમાં પણ જે જે હેતુને માટે મકાન બન્યું હોય તે તે હેતુ એને જોતાં સ્ફુરી આવવા જોઇએ. રાજભવનને જોઇ રાજલક્ષ્મીનું ભાન થવું જ જોઇએ. વૈષ્ણવ ધર્મના કેટલાંક મંદિરો ઘરના આકારનાં હોય છે એ સિવાય અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં સત્યનો ભંગ થયો નથી. મુંબઈમાં એ ભંગ વધારે નજરે પડે છે.

સ્થાપત્યમાં સત્ય જાળવવાનું કામ સ્થપતિ જ કરી શકે. ઇજનેર ન કરી શકે.[1]

બીજું અગત્યનું લક્ષણ સૌંદર્ય છે. સત્ય અને સૌંદર્યને પરસ્પર ગાઢ સંબંધ છે. મકાનમાં સૌંદર્ય શી રીતે આવે તે શબ્દોમાં લખવું શક્ય નથી. એને તો જોઇને અનુભવ કરવો પડે. જે મકાન જોઇને લાગણીઓ પ્રફુલ્લ બને, કલ્પના ખીલે, અને અંતર પ્રસન્ન થાય તે સુંદર કહેવાય. સૌંદર્યની ભાવના એકલા અલંકારથી કે બાંધણીની રચના માત્રથી થતી નથી. પણ એ બધું તથા આસપાસનું વાતાવરણ સાથે લેતાં થાય છે. સૌંદર્યને અને કદને પણ બહુ સબંધ નથી. પ્રમાણ જાળવવા પુરતી કદની જરૂર છે. કેટલીક વખત કોઈ મકાન જોઇને ત્યાંથી ખસવાનું મન નથી થતું તે એના સૌંદર્યને લીધે. સૌંદર્ય ઘણી વખત એની અગમ્યતાને લીધે રુચીકર લાગે છે. સરખેજના મકાનોના સમૂહ આગળ આ ભાવના થાય છે. અડાલજની વાવ પાસેથી ખસવું ગમતું નથી. લાલ દરવાજાને રસ્તે સેંકડો વાર જઇએ તો પણ સીદી શહીદની મસ્જીદ તરફ નજર ખેંચાઈ જાય છે.

ઉત્તમ સ્થાપત્ય મજબુત હોય એમાં નવાઈ નથી. એની મજબુતાઈ એમાં વાપરેલી સામગ્રીથી અને એ સામગ્રીના યોગ્ય સ્થળે કરેલા ઉપયોગથી વ્યક્ત થવી જોઇએ. પ્રજાના ગુણ દોષની છાપવાળુ ઉત્તમ સ્થાપત્ય ચિરંજીવ હોવું જોઇએ. એ મજબુત હોય તો ચિરંજીવ થાય. ઉત્તમ સ્થાપત્ય જીવતું લાગવું જોઇએ. કેવળ અનુકરણ કરીને બાંધેલા મકાનના સ્થાપત્યમાં જીવ (vitality) દેખાતો નથી. ચાલુ સિદ્ધાંતોને જાળવીને લોક જીવન અને જમાના ફેરફાર પ્રમાણે થાય તો સ્થાપત્ય જીવતું કહેવાય. મકાનને જોતાં જ એ જાણે કાંઈ સંદેશો કહેતું હોય, કોઈ ઇતિહાસ ઉકેલતું હોય એવી ભાવના થાય એ સ્થાપત્ય

ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં અંગો.

[1] સરખાવો : Essentials in Architecture: John Belcher A. R. A. P. 16.

" An engineer may be satisfied with the minimum of material consistent with strength aud safety, but an architect has to see to it that a building is not only sound and good on the scientific and practical side, but also satisfies the spectators' sense of truth and fitness. "

જીવતું છે. અમદાવાદનાં મકાનોની બાંધણીના ઇતિહાસમાં આ તત્વ કેટલું બધું છે તે આપણે જોયું. બસો વર્ષ એવાં પણ આવી ગયાં કે જીવનતત્વ બંધ પણ થઈ ગયું હતું. હવે ધીમે ધીમે એ આવતું જાય છે. શેઠ કસ્તુરભાઈની દુકાનો એનો તાજો દાખલો છે. મકાનમાં સફાઇ (refinement) પણ સ્થાપત્યને આકર્ષક બનાવે છે. એક રીતે સફાઈ અલંકારાદિ વાપરવામાં કાબુ (restraint) રાખવાથી સચવાય છે. સફાઇને કાબુ સાથે ખાસ સબંધ છે. બાંધકામની સામગ્રી પણ મકાનને યોગ્ય વપરાય તો સફાઈ જળવાય. સાધારણ ઉપયોગના મકાનમાં બહુ કિંમતી સામગ્રી વાપરીએ તો સફાઇનો ભંગ થાય. ગેંભિર્ય અથવા વિશ્રાંતિ, (repose) લાવણ્ય (grace) અને સપ્રમાણતા એ પણ ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં અંગ છે. અમદાવાદનાં મકાનોમાં આ ગુણો ખાસ છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાની અને એ પછી પચાસ વર્ષની અંદર બંધાયલી મસ્જીદોમાં આ ત્રણે ગુણો સાથે છે. કુતુબુદ્દીનના સમયની મસ્જીદોમાં લાવણ્ય નથી. બેઠી ગંભીરતા (repose) રાણી સીપ્રી અને એ જાતની મસ્જીદો સીવાય દરેક પ્રાચીન મકાનમાં છે. સરખેજના મકાનોનો આખો યે સમૂહ વિશ્રાંતિ અને લાવણ્યથી ભરેલો છે. જુમા મસ્જીદ અને હસિનપુરની મસ્જીદમાં એ ગાંભિર્ય ખાસ જણાય છે. સપ્રમાણતામાં ઉંડાઇનો ભંગ કેટલીક મસ્જીદોમાં થયેલો છે, અને રોજાઓમાં પણ દેખાય છે. પરન્તુ અબુ તુરાબનો રોજો સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ દરેક ગુણવાળો કહી શકાય. એમાં સફાઈ, સપ્રમાણતા, અને લાવણ્ય છે. રાણી રૂપમતીની મસ્જીદ પણ સર્વ ગુણવાળી કહી શકાય. રાણી સીપ્રીમાં લાવણ્ય ઘણું જ છે, સફાઈ પણ ઉત્તમ છે, સપ્રમાણતા સુંદર છે પરન્તુ ગાંભીર્ય નથી. એમાં કાબુ પણ ઠીક જળવાયો છે. હાલના મકાનોમાં હઠીસિંહનું મંદિર ઉપરના ગુણવાળુ છે. મંદિરોમાં છત સાધારણ રીતે નીચી રાખે છે તેવી એમાં નથી એટલે સપ્રમાણતા સારી રહી છે. જિનાલયો અને મંડપ તથા ગભારા વચ્ચેના અંતરોથી એ ગુણ વિશેષ દીપે છે. સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં બધાં મકાનો સાથે લેતાં ગાંભીર્ય ઉત્તમ રીતે સધાય છે. નવા બંગલાઓમાં ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં લક્ષણોની દૃષ્ટિએ જવલ્લે જ કામ થયું છે. ઘણા ખરા બંગલા સ્થાપત્યના નામને બહુ લાયક નથી. જે જે બંગલા કાંઇક સારી રીતે બંધાયા છે તેમાં સર ચીનુભાઇના શાંતિકુંજ બંગલામાં પશ્ચિમના સ્થાપત્યનું ઘણું મિશ્રણ છે. એમાં આગલો ભાગ આ મિશ્રણ વધારે વ્યક્ત કરે છે છતાં દૂરથી લાવણ્યવાળો

લાગે છે. કોરીન્થિયન થાંભલામાં દેશી મિશ્રણ છેક ખરાબ લાગતું નથી. પરંતુ ચુના અને સીમેન્ટનું શિલ્પ કામ–પૂતળીઓ વગેરે—હલકા પ્રકારનું છે. એ બંગલામાં ઉત્તમ સ્થાપત્યનું લક્ષણ તો પાછળના ભાગમાં દેખાઇ આવે છે. આખો યે દેખાવ બેઠું ગાંભિર્ય (repose) વ્યક્ત કરે છે. વચ્ચેના ભાગથી છેડાની બે પાંખો ઉપસેલી છે. અને એ પાંખોથી બુરજો ઉપસેલા છે. એથી વચ્ચે ખાડો (recess) પડે છે. એને લીધે ગંભીરતામાં લાવણ્ય ઉમેરાય છે. સફાઈ પણ આગલા ભાગ કરતાં પાછળ ઠીક જળવાઇ છે. સમાંતરતા અને સમદ્વિભાગતા (symmetry) અમદાવાદનાં લગભગ બધાં યે મકાનોમાં છે. હવે નવા મકાનોમાં સમવિભાગપણું ન કરવાની પ્રથા થતી જાય છે. એ જાતની બાંધણીમાં ગંભીરતા આવતી નથી, પણ લાવણ્ય અને સફાઇ સારી આવે છે. શેઠ જમનાભાઈ, શેઠ અંબાલાલ, અને શેઠ બકુભાઇના બંગલા એના ઉત્તમ નમુના છે. એમાં મેળ (balance) પણ ઠીક જણાય છે.

ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં બીજાં લક્ષણો પણ છે. પરન્તુ એમાં અહિં વિસ્તાર નહિ કરીએ. પ્રકાશની રચના, રંગ, વેધ વગેરે પણ અગત્યની વાતો છે.

ઉત્તમ સ્થાપત્યના બાહ્ય અંગો.

બારસાખ ગળે નહિં કે થાભલા વગેરેનો કોઇ જાતનો વેધ આવે નહિં એ બાબતમાં તો આપણા કડિયા સુતારો ઘણા હુંશિયાર હોય છે. આપણા સ્થાપત્યમાં એ દોષ જોવાનો વખત ભાગ્યે જ આવે છે; કારણ કે લોકમાં વેધનો વહેમ ગણાઈ ગયો છે. વહેમની વાત બાજુએ મુકીએ તો પણ ઉત્તમ સ્થાપત્યમાં વેધ ન આવવો જોઇએ એમ યૂરોપીય સ્થપતિઓ પણ કબુલ કરે છે. અમદાવાદની મસ્જીદોમાં તો સામે થોડે દૂર રહેલા રોજાના થાંભલા વગેરે ભાગ સાથે પણ વેધ ન આવે એવી રચના હોય છે એટલે મકાનની અંદરનો વેધ આવે જ કયાંથી. ઉસ્માનપુરની મસ્જીદ એનો ઉત્તમ નમુનો છે. સ્થાપત્યની આકર્ષકતામાં રંગ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કાળા, ધોળા લાલ પત્થરનાં મકાનો, ઇંટોના મકાનો, લાકડાનું મકાન, બીજા જૂદા જૂદા રંગના મકાનો આંખ ઉપર કેવી છાપ પડે છે તે અનુભવથી ખબર પડે છે. કયી જગ્યાએ મકાન બાંધતાં કયો રંગ કરવો અને કયા રંગથી આકર્ષક દેખાવ થાય એ વિચાર ખાસ કરવો ઘટે છે. કોરા ઉજ્જડ મેદાનમાં આપણા જેવા પ્રચંડ સૂર્યવાળા દેશમાં કેવળ સાફ ધોળાં મકાનો આકર્ષક લાગતાં નથી. પાછળ

લીલી વૃક્ષોની ઘટાથી છવાયેલી ભૂમિકામાં ધોળું મકાન ઉત્તમ છે. અમદાવાદનાં પ્રાચીન મકાનોમાં જે બદામી—લાલ પત્થર વપરાયો છે તે રંગનું આ ઔચિત્ય વિચારીને વપરાયો હોય એમ સંભવે. આરસનો તાજમહાલ આજુબાજુ લાલ પત્થરની બે મસ્જીદો, આગળ લીલોછમ બાગ, અને પાછળ ઘનશ્યામ સલિલ-વાળી યમુનાથી થયેલી રંગબેરંગી ભૂમિકાને લીધે જ મનોહર લાગે છે. રેતીના રણમાં એ રમ્ય ન લાગત. ઇંટોનાં મકાનોમાં ઇંટોનો કુદરતી રંગ રાખવો અગર બીજો એવો રંગ રાખવો એ આપણા દેશની હવાને લાયક જ છે. ભૂરા રંગના પાષાણનું મકાન પણ આપણા દેશને લાયક છે. લાલ પત્થરથી બાંધેલી મસ્જીદોમાં જે મનોહર ગંભીરતા લાગે છે તે એને ચુનાથી ધોળ્યાથી કેવી બગડે છે એ કાંઈ અજાણ્યું નથી. પ્રાચીન મકાનોમાં આ બધા ગુણનો વિચાર થયો લાગે છે. નવાં મકાનોમાં ભાગ્યે જ એ વિચાર પદ્ધતિસર કરવામાં આવે છે. નવાં મકાનોમાં ગૂજરાત કૉલેજ અને રણછોડલાલ હાઇસ્કુલનાં મકાનો ઉપર પ્રમાણે બાંધણીના ગુણોવાળાં તથા રંગ, પ્રકાશ વગેરે ગુણોવાળાં છે. અંગ્રેજી રાજ્યમાં બંધાયલાં મકાનોમાં જોવાં ગમે એવાં ફક્ત એ બે જ મકાનો છે. એની બાંધણી પશ્ચિમના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે છે એ સ્વદેશની દૃષ્ટિએ જોતાં શોચનીય ખરૂં. પણ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એવો દોષ ન કહાય. એમાં મિશ્રણ નથી.

સામગ્રી એ સ્થાપત્યમાં ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે. મકાનની સામગ્રી વાપરવામાં દેશની આબોહવાનો વિચાર ખાસ કરવાનો રહે છે. ઉત્તમ સ્થાપત્યના

ઉત્તમ સ્થાપત્યની સામગ્રી

સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો જે દેશમાં જે સામગ્રી ઉત્પન્ન થતી હોય તે જ મકાનોમાં વાપરવી જોઇએ. બીજા દેશની સામગ્રી આબોહવાને માફક આવતી નથી. આપણા દેશમાં લાકડું અને ઇંટો એ જ ખાસ કુદરતી બાંધકામની વસ્તુ ગણી શાય. ઇંટ અને લાકડાંના મકાન આપણી ભૂમિની વિષમતા-વાળી આબોહવાને વધારે અનુકૂળ છે. લાકડામાં પણ મલબારી કરતાં આપણો વલસાડી સાગ ઉત્તમ છે. એના ઉપર વિલાયતી રીત પ્રમાણેનું પૉલીશ નથી આવી શકતું એ ખરી વાત છે. એનાં બહુ પહોળાં પાટિયાં નથી થતાં અને કામ જાડું લાગે છે તે પણ ખરી વાત છે. પરંતુ આપણી હવાને એ વધારે અનુકૂળ છે. આપણી જમીન ઉધઇવાળી છે. વલસાડી સાગને ઉધઈ ખાતી નથી એમ કહેવાય છે. એને ઉધાઇ લાગી હોય તો ખંખેર્યા પછી એના ડાઘા પણ રહેતા

નથી. એ સાગને કોહાણ પણ વહેલું થતું નથી એમ મનાય છે. આપણા ઘરોમાં લાકડાનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે તે પણ આબોહવાને અનુસરીને છે. પત્થરનાં મકાનો માફક આવે પણ મોઘાં પડે. પત્થરમાં પણ જે જાતનો લાલ પત્થર મસ્જીદો વગેરે પ્રાચીન મકાનોમાં વપરાયો છે તે અમદાવાદની હવાને વધારે અનુકૂળ છે. લૂણો, ખાળકુવાને લીધે જમીનમાં થતો ખાર વગેરેની સામે થવાની એ પત્થરમાં સારી શક્તિ છે. લોખંડના ગર્ડર અને કોન્ક્રીટનાં બાંધ કામ આપણને માફક આવશે કે નહિ એ હજી જોવાનું છે. લાકડાના પાટડા કરતાં લોખંડના ગર્ડર વધારે સારા એમ હાલ કહેવું મુશ્કેલ છે. એકાદ મોટા ભૂકંપના આંચકા સામે એવાં મકાનો ટકે ત્યારે જ એને માટે મત બંધાય લોખંડના પાટડા અને ડાટનું કામ આગની દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગી છે. આપણાં જૂનાં લાકડાનાં મકાનોને એ ભય કેટલો હતો એ જાણવું જરૂરનું છે. હાલની પેઠે સળગી ઉઠે એવા તેલના રંગરોગાન જૂના સમયમાં થતા હોય એમ લાગતું નથી. એટલે આગનો ભય જૂના સમયમાં આજ જેટલો ન હોય.

સ્થાપત્યમાં કેવી સામગ્રી વાપરવી એ બાબત ઈજનેર વધારે સારી રીતે નક્કી કરી શકે પણ એ સામગ્રીને કેવી રીતે વાપરવાથી આકર્ષતા વધારે આવે એ કામ સ્થપતિનું છે. ઇંટોના મકાનમાં રંગનો ઉપયોગ કર્યા વગર પત્થર અમુક અમુક ઠેકાણે વાપરીને રંગની ગરજ સારવી એ સ્થપતિનું કામ છે. લાલ ઇંટોના મકાનને લાલ નળીઆંનું છાપરૂં આંખને સારૂં લાગતું નથી. એમાં વચ્ચે વચ્ચે, શરામાં, કુંભીમાં, પાટડામાં, કમાનની ચાવીમાં, કંદોરામાં છાજલી (કોર્નીસ) માં પત્થરો વાપર્યા હોય તો રંગમાં વિવિધતા લાવે છે. ઓટલા સુધીની ઉભણી (plinth) અને ઊપર દળમાં જૂદી જૂદી સામગ્રી વાપરવાથી પણ સ્થાપત્યમાં સુંદરતા ઉમેરાય છે. રણછોડલાલ હાઈસ્કુલ, સરકીટ હાઉસ, ગૂજરાત કોલેજ વગેરે આ જાતના સારા નમુના છે.

ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં આવશ્યક લક્ષણો અને અંગો ઘણાં ટુંકામાં જોયાં. અમદાવાદનાં પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન મકાનો દરેકમાં કયું કયું લક્ષણ છે તેની વિગતમાં ઉતરતાં લંબાણ બહુ થાય. ટુંકામાં ખાસ અગત્યનાં મકાનોની નોંધ માત્ર લીધી. ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં બધાં સાથે તેમજ છુટાં છુટાં લક્ષણો પ્રાચીન મકાનોમાં તો મોટે ભાગે જળવાયાં છે. અર્વાચીન મકાનોમાં કોઇ કોઈ જગ્યાએ જળવાયાં છે; હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનું સ્થાન નોખું છે.

૯: અમદાવાદનું સ્થાપત્ય અને ચાલુ જમાનો

અમદાવાદમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્થાપત્ય હાલ જે રીતે જે સ્થિતિમાં છે તે જોતાં એના જેવું વૈવિધ્ય કોઇપણ શહેરના સ્થાપત્યમાં દેખાશે નહિં. પ્રાચીન સ્થાપત્યમાં જે અપૂર્વતા છે તે જોઇ. હિંદુ સ્થાપત્યને મુસલમાનોની જરૂરિયાત પ્રમાણે જે હુશિયારીથી ઉપયોગ થયો છે તેવો બીજે થયો જણાતો નથી. એમાં અનેક નવી વિવિધતા મસ્જીદો તેમજ રોજા બન્નેમાં આવી છે. આ જાતની બાંધણીને આપણે ગૂજરાતી મુસલમાન સ્થાપત્ય કહી શકીએ. એ પછી મોગલોનું સ્થાપત્ય આવ્યું. એમાં પહોળી ચાર બિંદુની કમાનો અને ગોળ ઘુમટો થવા લાગ્યા. અલંકાર છેક ગયા. મોગલાઈ કમાનના નાના મોટા ગોખલા એજ અલંકાર ગણાયા. આ પ્રાચીન મુસલમાન સ્થાપત્યમાં વાવ, બાંધેલાં તળાવ અને હોજવાળાં ભોંયરાં એ બધું વિવિધતામાં અગત્યનો ઉમેરો કરે છે. બંગાળી ઘાટના ઘુમટો પણ થવા લાગ્યા. હિંદુ સ્થાપત્ય ચાલુ જ હતું એના નમુના હાલના સમયમાં હઠીસિંહ અને સ્વામીનારાયણનાં મંદિરો છે. બ્રીટીશ સમયમાં પશ્ચિમના સ્થાપત્ય પ્રમાણે મકાનો થવા લાગ્યાં, એના નમુના હીંદના બીજાં મોટાં રાજધાનીનાં શહેરો જેવા વિશાળ અને ભવ્ય અહીં નથી. પરંતુ નમુના તરીકે સારા ગણી શકાય તેવાં મકાનોમાં ગૂજરાત કોલેજ અને રણછોડલાલ હાઈસ્કુલ અગ્રસ્થાને છે. આ બધામાં આપણાં ઘર એ ખાસ અગત્યની બાંધણી બતાવે છે. ઘરની રચના

અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિવિધતા

ઉપરાંત એમાં લાકડ કામ જે રીતે વપરાય છે તે ધ્યાનમાં લેતાં હિંદુસ્તાનનાં જૂની બાંધણીનાં ઘરોમાં અમદાવાદનાં ઘરનું સ્થાન સૌથી પહેલું છે. આવાં પાંચ સાત જાતનાં વિવિધ સ્થાપત્ય એક બીજાથી કેવળ ભિન્ન રીતોવાળાં બીજાં કોઈ શહેરમાં ભાગ્યે જ દેખાશે.

આવાં વૈવિધ્યવાળાં સ્થાપત્ય જ્યાં હોય ત્યાં ભવિષ્યનાં નવાં બાંધકામના સ્થાપત્ય માટે અનેક પ્રેરણાઓ મળ્યા કરે. ગૂજરાતી સ્થપતિએ જૂના અને નવા સિદ્ધાન્તોનું મિશ્રણ કરી જેમ અદ્‌ભૂત અને અપૂર્વ સ્થાપત્ય ભૂતકાળમાં ઉભું કર્યું એમ આજે પણ કરી શકે. એને માટે એમને બીજે જોવા ન જવું પડે.

દેશી સ્થાપત્ય અને જમાનાની હરકતો

અમદાવાદમાં આ પ્રમાણે એના ભવિષ્યના બાંધનારને અને એક રીતે કહીએ તો આખા દેશના બંધાવનારાઓને સ્થાપત્યનાં નવાં સર્જનો માટે પ્રેરણા મળે તેવું છે, પરંતુ એમાં એક મોટો વાંધો આવે છે. જે જમાનાએ અનેક મેળવણી કરીને નવાં સર્જનો કર્યાં તે જમાનામાં જે બળ અને સત્વ હતું તે આજના જમાનામાં છે કે નહિ એ જોવાનું છે. પૈસા ઘેલછા તો આજ કરતાં એ જમાનામાં ઓછી હોય એમ માનવાનું નથી. પરંતુ ધર્મની જે ભાવના ઇષ્ટ દેવને લાયકનું સ્થાપત્ય ઉભું કરવા પ્રેરતી તે આજે શિથિલ થયેલી છે. એ સાથે જીવનકલહનો પ્રવાહ પણ પહેલાં કરતાં આજ કાંઇક બદલાયો છે. આ બધામાં પરતંત્રતાએ કચરી નાંખેલા લોકજીવને આજે અગત્યનો પાઠ ભજવ્યો છે. પરતંત્ર માણસ જેનો તાબેદાર હોય તેનું અનુકરણ કરવામાં જ ભાગ્ય સમજે છે, અને એમાં કદીયે મૂળને તો પહોંચી શકાતું જ નથી. એટલે સંકરતા ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વદેશાભિમાન નષ્ટ થવા સાથે દેશી સૌંદર્ય સમજવાની શક્તિ નષ્ટ થઇ, અને પરદેશી સૌંદર્ય તો બરોબર રીતે સમજી શકાયું નહિં. પશ્ચિમની ઇજનેરીએ બતાવેલા જરૂરવાદ સાથે જીવનકલહે સહચાર કર્યો, એટલે બાંધકામને આકર્ષક બનાવવાની ભાવના જ નાશ પામવા લાગી. કાળના માપની માન્યતામાં પણ આ જમાનામાં મોટો ફેર પડયો. ગાડાં ઉપરથી આપણે મોટર ઉપર આવ્યા અને ભવિષ્યમાં વિમાન ઉપર જઇશું તો નવાઇ નથી. કાસદમાંથી ટપાલ તાર અને હવે રેડીઓ ઉપર આવ્યા. એટલે કોઇ પણ કાર્યમાં જતા વખત માટેની

આખીયે ભાવના આ જમાનામાં બદલાઇ ગઈ. સ્થાપત્યમાં પણ ઉપયોગી અને જરૂરનું એ તત્વ સાથે જલદી થાય એવું, બહુ વખત ન લે એવું બાંધકામ કરવા તરફ વૃત્તિ દોડી. પ્રાચીન ઢબના અલંકારયુક્ત સ્થાપત્યમાં જે સમય જાય તે હાલનો બાંધનાર સહન ન કરી શકે એવો જમાનો આવ્યો. જીવનકલહ વધવા સાથે જીવનમાં પહેલાંના કરતાં બીજી જરૂરિયાતો પણ વધી એટલે ઉત્તમ બાંધકામ પાછળ પહેલાંના જેટલી પૈસાની છુટ ન રહેવા માંડી. આવાં બધાં અનેક કારણોથી ઉત્તમ સ્થાપત્ય નજર આગળ છતાં એમાંથી નવાં સર્જન માટે પ્રેરણા લેવાનું ચાલુ જમાનામાં ઘણે ભાગે અશક્ય થઇ પડ્યું.

જુનાં ઘર ને નવા બંગલા

ચાલુ જમાનાના સ્થાપત્યમાં સૌથી મોટી અગત્યનું સ્થાન જીવનની જરૂરિયાતને આપ્યા વગર છુટકો જ નથી, આપણાં ઘરની બાંધણી ચાલુ જમાનાને કેટલી અનુકૂળ છે તેનો વિચાર કરવો પડશે; તે સાથે નવા બંગલા દેશની આબોહવા અને સમાજના જીવનને કેટલા અનુકૂળ છે, તેનો વિચાર કરવાની પણ જરૂર ખરી. હિંદુસ્તાનમાં બધે ઘરની બાંધણી અવિભક્ત કુટુંબના નિવાસને અનુસરીને ગોઠવવામાં આવેલી છે. એક મોટો ઓરડો કુટુંબનાં માણસો માટે રખાય છે. એની આસપાસ નાની ઓરડીઓ હોય છે; પણ એમાં થોડી જ માણસને રહેવાને લાયક હોય છે. પડદાના રિવાજવાળા દેશોમાં સ્ત્રીઓને માટે ઓરડીઓ કરેલી હોય છે, એની રચના ઘણા ભાગે કેદખાનાં જેવી હોય છે. એકાદ સારી ઓરડી કુટુંબના મુખ્ય પુરૂષ માટે કરે છે. પૈસાવાળા લોકો બેસવા ઉઠવાનો મોટો ઓરડો શણગારેલો રાખે છે. પરંતુ કુટુંબ મોટું હોય તો રાત્રે અગર તો મહેમાન આવે ત્યારે એને સુવાના ઓરડા તરીકે ફેરવી શકાય છે. ગૂજરાતનાં ઘરો પણ કાંઇક અંશે આ જાતનાં છે. અમદાવાદનાં ઘર પણ પાટણની રીત પ્રમાણેનાં છે. એક આદર્શ અમદાવાદી ઘરની રચના અવિભક્ત કુટુંબને લાયકની હોવા છતાં હિંદુસ્તાનનાં બીજાં ઘર કરતાં વધારે સંપૂર્ણ અને વધારે સગવડવાળી છે. વચ્ચે ચોકની જરૂર હવા અજવાળા માટે પણ ઘણી છે. ઘર ઉંડા હોય ત્યારે ચોકની ખાસ અગત્ય રહે છે. અમદાવાદ ઉત્તર ગૂજરાત, અને મદ્રાસનાં ઘરોમાં ચોક હોય છે; પરંતુ ચોક સાથે બીજા ખંડોની રચના મદ્રાસ બાજુ છેક સામાન્ય રીતની અને ગમે તેમ કરેલી હોય છે, આપણાં ઘરોમાં એ ગોઠવણમાં વિશેષતા છે. દરેક કાર્યને માટે

જૂદી ઓરડી ઘણુંખરૂં હોય છે તેથી વ્યવસ્થા સચવાય છે. આગલા અને પાછલા ભાગના મેડા ઉપર જવાની જુદી સગવડને લીધે અવિભક્ત કુટુંબ કાંઈકે વધારે સ્વતંત્રતાથી રહી શકે છે, અને મહેમાનો આવે તો મર્યાદા જળવાઈ શકે છે. મહેમાનોનો ખાસ વિચાર જે આપણાં ઘરોમાં કરવામાં આવે છે એ હિંદના બીજા પ્રાંતોનાં ઘરમાં ઘણો ઓછો દેખાય છે. ચોકની પાછળ પડસાળ, એનો રસોડા તથા ઓરડા સાથે સંબંધ, ઓરડો અને કોઠાર અથવા ગજારના દ્વાર પડસાળમાં પડે એથી સ્ત્રીઓને પડતી સગવડ, એ બધી બાંધણી આપણાં ઘરોમાં બહુ વિચારપૂર્વક કરેલી છે. પારકો માણસ ઓરડા સુધી જવા માંગે તો ઓસરી, ચોક, ઉપચોક અને પડસાળ એટલું વટાવ્યા વગર ન જઈ શકે. એટલે જોખમ મુકવા માટે ઓરડાની જગ્યા યોગ્ય ઠરે છે. દરેક ખંડમાં ઘણે ભાગે ચોકડીઓ હોય છે. એટલે પાણીને માટે સગવડ થઈ શકે છે. આવી બધી બાજુની સગવડ ફક્ત આપણાં ઘરોમાં જ જોવામાં આવે છે, એટલે ચાલુ જમાનામાં પણ આપણાં ઘરોની સગવડને ઉતારી પડાય તેમ નથી. થોડા નજીવા ફેરફાર સાથે આપણાં ઘર હાલની સગવડવાળાં થઈ શકે છે.

બંગલાનો સવાલ જૂદો જ છે. ઘર આપણાં જીવનને અનુકૂળ છે એ ખરૂં છે. પરંતુ અમદાવાદના કેટલાક ખાસ સંજોગોએ ઘરોને અનારોગ્ય બનાવી મૂક્યાં છે. આપણી કેટલીક ગંદી ટેવો પણ એ માટે જવાબદાર છે. ઘરોમાં વચ્ચે ભીંત ભરાઈને જ્યારે તેના નાના સાંકડા સુંબાઈમાં બે માળાની વચ્ચે આવેલી ગટર જેવા ભાગ પડે છે ત્યારે ઘણો ત્રાસ થાય છે. હાલના જમાનામાં વેપારાદિ કેટલું વધ્યું છે તે વાત બાજુએ મુકીએ તો પણ એના પ્રમાણમાં દોડધામ હદ કરતાં વધારે વધી છે. રીચીરોડનો સાધારણ દાખલો લઈએ તો આજથી દસ વર્ષ ઉપર ત્યાં જેટલી અવરજવર હતી તેના કરતાં હાલ ચારગણી વધારે છે. મીલોની ધૂણીનો ત્રાસ છેલ્લી પચીસીમાં વધતો જ ગયો છે. એમાં મોટરોની વધતી જતી ધમાલને લીધે નીકળતી ઝેરી ધૂણીએ બહુ ઉમેરો કર્યો છે. આ કારણોથી ગમે તેવાં સગવડવાળાં અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છતાં પોળોનાં ઘરને બદલે શહેર બહાર ખુલ્લી હવામાં બંગલા વધે એ ઇષ્ટ છે. બંગલા ચારે બાજુથી ખુલ્લા એટલે એમાં ઘરની પેઠે ચોક રાખવાની જરૂર નહિ એ પણ ખરૂં છે. સાધારણ અમદાવાદી ઢબના જે બંગલા બન્યા છે તેમાં ઘરની પેઠે અવિભક્ત કુટુંબ રહે અને સ્વતંત્રતા કાંઇક જળવાય

એવી રચના થયેલી જોવામાં આવે છે. પરંતુ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એમાં જરાયે આકર્ષણ નથી. ઘરોના ખંડની ગોઠવણ અને ચોકની રચનાથી એમાં જે આકર્ષણ રહેલું છે તેવું અમદાવાદી ઘાટના બંગલાના ખંડોની ગોઠવણીમાં નથી જણાતું, અંદરની ગોઠવણીની પેઠે બહારથી અમદાવાદી બંગલો આકર્ષક નથી એ આગળ જોઇ ગયા છીએ.

આજ સુધી બંગલા પૈસાવાળા કરતા. ગામમાં ઘર હોય અને હવા ખાવા બંગલા બાંધતા. હવે એ પ્રશ્ન સામાન્ય વર્ગને વિચારવાનો આવ્યો છે. સહકારી મંડળો શહેર બહાર બંગલા બાંધે છે. આ બંગલાઓ સામાન્ય લોકને માટે બંધાતા હોવાથી એમાં ખર્ચનો સવાલ પહેલો વિચારવાનો છે. એમાં બાંધણી ઉપરાંત ઓછે પૈસે રચનામાં કાંઇક આકર્ષણ આવે ને સ્થાપત્યના નામને યોગ્ય કામ બને એ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવાનું ઉપસ્થિત થએલું છે. સાધારણ વધારે ખર્ચ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે સફાઈ (refinement) જળવાય એવી રીતે અલંકાર પણ વાપરવાની જરૂર ખરી. પોળો અને એનાં ઘર પરસ્પર સહકારની દૃષ્ટિથી જ થયેલાં છે. આપણા સામાજિક રિવાજોને અનુસરીને એ સહકારની જરૂર જીવનમાં ડગલે ડગલે પડે છે તે પોળોનાં ઘર અને બહારના બંગલામાં રહેલા સામાન્ય સ્થિતિના માણસના અનુભવમાં આવ્યું હોય છે. શહેર બહાર છુટા બંગલા થાય તેમાં આ જૂના સહકારની ભાવનાને સહેજ ફેરવવી પડે તો નવાઇ નથી. જોડે જોડેનાં ઘરોમાં જે ત્વરાથી સહકાર સધાય તે જૂદાં આંગણાં વાળી લીધેલાં છુટાં મકાનોમાં જોઇએ તેવો એકદમ ન સધાય એટલો જ ફેર. પણ આરોગ્યની ખાતર એ ફેર કરવો જરૂરનો છે.

કોઈ કહે છે કે ગરીબ વર્ગની વાત બાજુએ મુકીએ તો પણ સામાન્ય વર્ગ પણ શહેર બહાર છુટા બંગલામાં રહી શકવા માટે સમર્થ નથી. સામાન્ય વર્ગના લોકોને પણ ઘણે ભાગે બધું ઘરકામ હાથે જ કરવું પડે છે. ઘણી સ્ત્રીઓ ઘરકામમાંથી ઉંચી જ આવતી નથી, અને એ કારણથી સમાજની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં સામાન્ય સ્ત્રીઓથી ભાગ્યે જ ભાગ લઈ શકાય છે એવી ફરિયાદ આપણે સાંભળીએ છીએ. પોળોના ઘરમાં ઘરની અંદરનો ભાગ અને ઓટલા જ વાળીને સાફ રાખવાના હોય છે.

સામાન્ય વર્ગ અને શહેર બહાર વસવાટ

છતાં પણ ઘરનાં માણસોથી મેડા સુદ્ધાં આખું ઘર દરરોજ ભાગ્યે જ સાફ

થઈ શકે છે. અમદાવાદ જેવા ધૂળીઆ શહેરમાં દીવસમાં બે વાર વાળવાની જરૂર તે તો બને જ કયાંથી. સામાન્ય વર્ગના લોક નોકરો રાખી શકતા નથી. આ સ્થિતિમાં સહકારી મંડળોદ્વારા શહેર બહાર વસવાટ થાય તો છુટા બંગલાઓમાં સામાન્ય વર્ગના લોકને અનુકૂળતા પડે કે કેમ ? બંગલામાં બંગલાની અંદરના ભાગ ઉપરાંત બહારનું આંગણું વાળવાનું. સહકારી મંડળોના કાયદા પ્રમાણે જમીનના એક ભાગમાં મકાન બાંધી ત્રણ ભાગ જેટલી ભોંય ખુલ્લી રાખવાની. એટલે એ આંગણું પણ મકાનના પ્રમાણમાં કાંઇક મોટું. ધર વાળવાની પુરી નવરાશ ન મળનાર આવડું આંગણું શી રીતે વાળવાના ? અને આંગણામાં બાગ તો બને જ કયાંથી ? એટલે હાલના ધોરણે સામાન્ય વર્ગ માટે સહકારી મંડળોદ્વારા શહેર બહાર છૂટા બંગલામાં રહેવું ઇચ્છવા જેવું નથી. આના જવાબમાં કોઈ કહેશે કે બાગ ન બને તો ભલે. છુટી જમીન પણ ફાયદાકારક છે. કચરો આંગણામાં ભેગો થાય તો ભલે. સાધારણ કચરો અને દાતણની ચીરીઓ એટલું તો થોડે થોડે દીવસે વળાય તો પણ વાંધો નહિં, પણ એક વખત પોળોની ગીચ વસ્તીમાંથી છુટવું જોઇએ. આ બન્ને દલીલોમાં કાંઇક સત્ય છે. અમદાવાદની નગરરચના અને સહકારી પદ્ધતિથી બંગલાઓ તથા પરાં વસાવનારે આ બધી સામાજિક અને આર્થિક દષ્ટિથી વિચારવાની જરૂર છે. આપણા આજ સુધીના સામાજિક રિવાજો ગમે તેવા હોય, પરંતુ આરોગ્યને માટે એમાં ફેર કર્યા વગર સિદ્ધિ નથી. મોટા અને નાના અનિષ્ટ વચ્ચે પસંદગી કરવાનો સમય આવે તો નાનું અનિષ્ટ તે ઇષ્ટ છે. જો કે છુટાં મકાનોમાં રહેવું એમાં કાંઇ અનિષ્ટ છે જ નહિં. છુટાં મકાનોમાં રહેવાનો પ્રચાર જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ છુટાં મકાનોનું સ્થાપત્ય આપણા રિવાજ અને આબોહવાને પણ અનુકૂળ થતું જશે.

ભૂતકાળમાં અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો અપૂર્વ રીતે મેળ આપણા સ્થપતિઓએ બેસાડયો છે તેવી જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ બેસાડવાનો છે. હઠીસિંહનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર વગેરે ગઈ સદીમાં બંધાયાં તે જોતાં પ્રાચીન બાંધણીના સિદ્ધાન્તો આપણા સ્થપતિઓ ભૂલી નથી ગયા એમ સિદ્ધ થાય છે. જૈનોનાં નવાં મંદિરો જોતાં ઉત્તમ કારીગીરીનો શોખ પ્રજામાંથી છેક નથી ગયો એમ પણ લાગે છે. હવે તો રસવૃત્તિને સંસ્કારનું સિંચન થાય તો ઉત્તમ સ્થાપત્ય એની મેળે ઉત્પન્ન થાય. એ સાથે

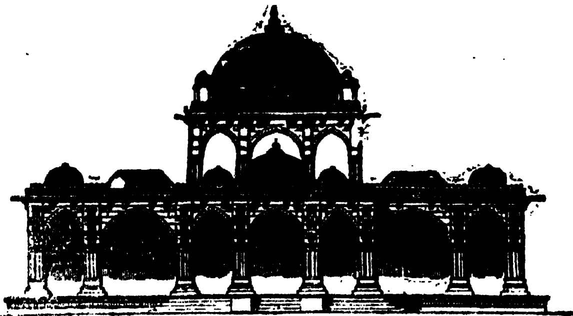
લોકને પૈસા ખર્ચવાનાં બીજાં ક્ષેત્રો હાલ વધ્યાં છે એટલે કેવળ મકાનના શણગાર પાછળ જ લોક પૈસો ખર્ચી શકે તેમ નથી એ સ્થપતિએ પણ સમજવાનું છે. હાલની સગવડો જાળવી ઓછે ખર્ચે આંખને ગમે તેવું મકાન રચવું એ ઉત્તમ સ્થપતિનું કર્તવ્ય આજના સમયમાં ઉપસ્થિત થાય છે. અલંકાર પાછળ પૈસો

ભવિષ્યનું સ્થાપત્ય

ખર્ચે તો ઠીક અને ન ખર્ચે તો અનલંકૃત સુકાવ્યના જેવું રસભર અને આકર્ષક મકાન બનાવવા માટે જૂના નવાનું મિશ્રણ કરી નવી યોજનાઓ ઘડવાનું પણ હવે ઉપસ્થિત થાય છે. સરકારનું ધ્યાન પ્રાંતિક રાજધાનીનાં નગરો શણગારવા તરફ જ છે એટલે સરકારી કચેરીઓનાં મકાનો તો ઇજનેરી દૃષ્ટિએ મજબુત થશે: પણ શહેરની શોભા વધારે એવાં આકર્પક થશે તે આશા તો વ્યર્થ છે. કૉલેજ અને હાઇસ્કુલ જેવાં કેટલેક અંશે લોકને પૈસે બંધાયલાં મકાનો બાદ કરતાં એકે સરકારી કચેરી સારા સ્થાપત્યના નામને લાયક નથી. શહેરનું મુખ્ય દવાખાનું-સીવીલ હૉસ્પીટલનું મકાન જોવું ગમે તેવું નથી. અમદાવાદ જેવા શહેરને લાયક રેલ્વે સ્ટેશન ક્યાં છે ? અમદાવાદ જેટલી અગત્ય રેલ્વેની દૃષ્ટિએ પણ ન હોય એવાં ઘણાં શહેરોનાં સ્ટેશનો અમદાવાદ કરતાં સારાં છે. અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટીનું મકાન પણ શહેરને લાયક નથી. જાહેર મકાનો આંખને ગમે તેવાં ન થાય ત્યારે ખાનગી મકાનો ઉપર ટીકા શી રીતે થાય. છતાં હવે લોકની મનોવૃત્તિ કાંઈક બદલાતી જાય છે. મ્યુનિસીપાલીટીએ બંધાવેલું શાકબજાર કાંઇક ઠીક છે; એના થાંભલા પુરતું ઠીક છે. લોકને મુંબાઇના જેવાં યૂરોપિયન ઢબનાં મકાનોનો શોખ હજી પણ ઘણો છે. મુંબાઈના મોટા માળા અને ચાલો જેવાં મકાનો અમદાવાદમાં થતાં હજી વાર લાગશે. જે ભાડાં ખાવાના ઈરાદાથી એવાં મોટાં મકાનો બને છે તેની અમદાવાદમાં હજી જરૂરિયાત ઓછી છે. મુંબાઇના માળાના ઘાટનાં મકાન અહીં રીચીરોડ ઉપર સેંટ્રલ બેંકના મકાન જેવાં થતાં જાય છે. પરંતુ અમદાવાદ હજી પણ દરેક રીતે પૂર્વનાં (oriental) લક્ષણોવાળું શહેર હોવાથી એવાં મકાનો શોભતાં નથી. છતાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એવાં મકાનોને અનિષ્ટ ન ગણી શકાય.

અમદાવાદમાં મકાનો બંધાવવાની પ્રવૃત્તિ હાલ ઠીક છે. સહકારી મંડળોની વૃદ્ધિ સાથે, અને લોકોની રસવૃત્તિ ખુલ્લામાં રહેવા માટે કેળવાતી જશે

તેમ એ પ્રવૃત્તિ પણ વધશે. એ વખતે ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં લક્ષણો સાથે અમદાવાદના પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ અને હિંદના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનું સ્થાન ધ્યાનમાં રાખ્યાથી ભવિષ્યમાં પણ ઉત્તમ સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન કરી શકાશે. દેશી સ્થાપત્યનો શોખ પણ ધીમે ધીમે વધતો જાય છે એ આનંદની વાત છે. ઘર અને મંદિરો ઉપરાંત બીજાં મકાનોમાં પણ નવી સગવડો જાળવીને જૂના સ્થાપત્યના સારા અંશો લેવાથી નવું સ્થાપત્ય સુંદર બનશે. શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઇએ પીરમદશાહના રોજા સામે જે નવી દુકાનો બંધાવી છે તે આ બાબતમાં મહત્વની અને સુંદર શરૂઆત છે એમ મને લાગે છે. નવાં મકાનોમાં દ્રવ્ય ખર્ચવા ઇચ્છનારે કોઈ વસ્તુનું અનુકરણ માત્ર ન કરતાં આવી રીતે કાઇ નવું સર્જન કરવાની જરૂર છે. આ દુકાનોથી અમદાવાદના બાંધકામના ઇતિહાસમાં ચેતન આવીને ફરી નવો યુગ બેઠો એમ કહી શકાય. પ્રાચીન સ્થાપત્યનાં અવશેષોમાં અમદાવાદ જે નવીનતાઓ બતાવી રહ્યું છે તેવી જ નવીનતા ભવિષ્યના સ્થાપત્યમાં સર્જે એવી આશા દરેક દેશપ્રેમી રાખશે.

વટવાના રોજાનો મ્હોરો

પરિશિષ્ટ

કેટલાંક ખાસ જોવા લાયક મકાનોના સ્થાપત્યની વીગત.

અહમદશાહની અને હૈબતખાંની મસ્જીદ. ભદ્રમાં અહમદશાહની અને જમાલપુર દરવાજે હૈબતખાંની મસ્જીદ સ્થાપત્યના અભ્યાસકને જોવા જેવી છે. હિંદુ મંદિરોની સામગ્રી મસ્જીદમાં કેવી રીતે કામમાં લીધી છે અને કમાનો તથા હિંદુ બાંધણીનો મેળ પાછળની મસ્જીદો જેવો બેઠો નથી તે દષ્ટિએ મસ્જીદો જોવા જેવી છે. અંદરથી મસ્જીદો મંદિરના અષ્ટકોણ મંડપો જેવી જ જણાય છે.

જુમામસ્જીદ. સ્થાપત્યની દષ્ટિએ આ મસ્જીદ બહુ અગત્યની છે. ઈ. સ. ૧૪૨૪ માં એનું બાંધકામ પુરૂં થયું. એની લંબાઇ ૩૮૮'–૯" અને પહોળાઈ ૨૪૬'×૮" છે. મસ્જીદ નો ચોક ૨૮૪'–૬" × ૨૩૬'–૮" છે. ત્રણ બાજુની પડાળીઓ બાદ કરતાં ચોક ૨૭૪$\frac{૧}{૨}$ × ૨૧૬$\frac{૧}{૨}$ ફીટ છે. મસ્જીદના લિવાનની લંબાઇ ૨૦૭ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૦૦/–૫" છે. મ્હોરો ચઢતા ઉતરતી છે. વચલો ભાગ સૌથી ઉંચો ૪૫ ફીટ છે. આ મસ્જીદનું વિશાળ કદ ચાલુ બાંધણીનાં કદનાં માપ મોટાં લઇને કરેલું નથી. પણ ચાલુ બાંધણીને બેવડી તેવડી કરીને બનાવેલું છે. એટલે સાધારણ રીતે મસ્જીદમાં ત્રણ (મોટા) અષ્ટકોણ ઘુમટની એક હાર હોય તેને બદલે પાંચ (મોટા) અષ્ટકોણ ઘુમટની હાર કરીને લંબાઈ મેળવી છે, અને એવી ત્રણ હારો કરીને પહોળાઈ મેળવી છે. બાર થાંભલાવાળા આ રીતે પંદર મોટા ઘુમટો થાય છે. નાના ઘુમટ જુદા છે. ઘુમટોના થાંભલાની હારની વચ્ચે છુટા થાંભલાની બીજી હાર એને નીરાળી પાડે છે. મલુકખાંનું લિવાનની વાયવ્ય બાજુએ છે. એના થાંભલા તથા અડધીઆ થાંભલા બાદ કરતાં મસ્જીદના લિવાનમાં ૨૫૨ મોટા છુટા થાંભલા છે. આગલા દરવાજામાં પેસતાં વચલો ભાગ ઉંચો હોવાથી બે મોટા બેવડા કદના થાંભલા કરેલા છે. હિંદુ બાંધણીમાં ટુંકા થાંભલા થતાં મસ્જીદમાં એને ઉંચા લેવા માટે વચ્ચે નાની છાજલી (કોર્નીસ) જેવી ધાર મુકી ઉપર નીચે ઘાટમાં જે ફેર કરવામાં આવ્યો છે તેના દાખલા દરેક મસ્જીદમાં મળી આવે છે. લિવાન, મલુકખાનું, પડાળીઓ, મંડપ વગેરેના છુટા આખા તથા અડધીઆ થાંભલા મળીને કુલ ૭૦૭ થાંભલા થાય છે એમ કહેવાય છે.

ફરગ્યુસન કહે છે કે એક જ ભોંયતળીઆ ઉપર ૩૦૦ થાંભલા આંખને ખરાબ ન લાગે એવી રીતે ગોઠવવા એ સહેલું કામ નથી. દક્ષિણ હિંદમાં એવા મોટા ખંડ છે. પણ એમાં એક સરખું છેટું રાખીને ગોઠવેલા થાંભલા જોતાં નીરસ (monotonous effect વાળા) લાગે છે. મેવાડનું સાદડીનુ મંદિર, જેનું ચિત્ર અહીં આપ્યું છે, તે જુમામસ્જીદ બંધાઈ તે અરસામાં બંધાયું છે. એનું ભોંયતળિયું (plan) જુમામસ્જીદને

મળતું છે. પણ થાંભલાની રચના દક્ષિણના ખંડ જેવી નીરસ નથી પણ ગુંચવણવાળી છે. જુમામસ્જીદમાં આ બન્ને રચનાઓનો સુંદર તોડ નીકળ્યો છે, થાંભલાની રચના રસવાળી છે અને એમાં ગુંચવણ નથી. મસ્જીદના ચઢતા ઉતરતી મ્હોરાનું એના મીનારા ઉભા હશે તે સમયનું ચિત્ર અહીં આપેલું છે તે ઉપરથી એની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવશે. થાંભલાની રચના, અને દરવાજામાં પેસતાં મોટાં થાંભલામાં નાંખેલા તોરણથી અલંકારની રુચીકર ગોઠવણી એ બધું દરવાજાવાળા ચિત્રમાંથી જણાશે.

ઉત્તમ સ્થાપત્યના ગુણો આ મસ્જીદમાં છે. એમાં પેસતાં જ ઈશ્વરપ્રાર્થનાનું એ સ્થળ છે એમ લાગણી થાય છે; પવિત્ર વાતાવરણમાં આવ્યા હોઇએ એવું લાગે છે. મનનો ગમે એવો ખળભળાટ એ ઘડી દૂર થઈ જાય છે. મન ગંભીર બને છે. આવી અસર ઘણાને થયેલી છે. એમાંથી એક દાખલો અહીં આપીશું. રશિયાના ઝારની સાથે આવેલા પ્રીન્સ ઉથોસ્કી લખે છે કેઃ " Its dimentions are not particularly remarkable; but whether it is the colour of the stone of which it is built, or whether it is the infinite illumination that makes it look imposing, its appearance is remarkably original and striking. A bright forest of hundreds of pillars recedes it into the depths of the brilliant building. " આવી લાગણી જહાંગીર બાદશાહને થએલી. ફ્રીગ્સ વગેરે યૂરોપિયનોને થએલી. અલંકારાદિની દૃષ્ટિએ અમદાવાદમાં બીજાં મકાનો જુમામસ્જીદથી પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ ઉત્તમ સ્થાપત્યના એક મોટા પ્રયત્ન તરીકે જુમામસ્જીદની બાંધણી અગ્રસ્થાને બેસે છે. એમાં વિશ્રાંતિવાળું ગાંભીર્ય (repose) અસાધારણ છે. રંગની અસર બહુ સારી છે. અલંકાર ઉપર કાબુ (restraint) ઘણો છે, છતાં મનોહરતા ઓછી નથી. ઉત્તમ સ્થાપત્ય મન ઉપર શી અસર કરી શકે તેનો આ મસ્જીદ એક સારો નમુનો છે.

સરખેજનાં મકાનો સ્થાપત્યની નજરથી ખાસ જોવા જેવાં છે. ખરી રીતે એમાંનું એક મકાન, રોજો, મસ્જીદ, તળાવ, કે મહેલ નહિં પણ એ બધાનો આખોયે સમૂહ જોવા જેવો છે. મકાનોનાં સમૂહ તરિકે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન અવશેષોના સારામાં સારા નમુનાઓમાં એ સમૂહનું સ્થાન છે. રોજો ગૂજરાતના રોજાઓમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. ૧૦૪ ફીટના ચોરસ ઉપર એ બાંધેલો છે, વચલા ઘુમટના ચોરસના સીધાણમાં આવતી થાંભલાની આખી યે હારો બેવડા થાંભલાની કરેલી છે. એ સિવાય રોજાની બાંધણી બીજા અમદાવાદી રોજાઓ જેવી છે. રોજા સામેનો મંડપ આખા ચોકમાં મનોહરતા ઉમેરે છે. પશ્ચિમ બાજુએ આવેલી મસ્જીદ સાદી પણ ઉત્તમ સ્થાપત્યના ગુણવાળી છે. અમદાવાદની મસ્જીદોમાં ફક્ત એ જુમા મસ્જીદથીજ નાની છે. એનો મ્હોરો સીધો અને સાદો છે. કમાન વાપરી નથી. થાંભલાનું કામ સાદું હિંદુ બાંધણીનું છે. વિશાળ ચોકની આસપાસ પઢાળીઓ, અને કિનારમાં રીત પ્રમાણે

મહુક ખાનું છે. આ મસ્જીદને એની સાદાઈ માટે યૂરોપીય લેખકો આગ્રાની મોતી મસ્જીદ સાથે સરખાવે છે. આ મસ્જીદને મીનારા નથી. દક્ષિણની ભીંતમાં તળાવ બાજુ બારીઓ પડે છે.

તળાવની આસપાસ બધે મકાનો હતાં. હાલ ઉત્તર બાજુ મસ્જીદ અને રોજાનાં મકાનો જ સારી હાલતમાં છે. દક્ષિણ તથા નૈઋત્ય ખુણા બાજુના મહેલો ખંડેરની દશામાં છે. એટલે એ માટે કાંઇ લખવું નકામું છે. છતાં મકાનોના સમૂહની મનોહરતામાં એ વધારો કરે છે. તળાવની આસપાસનાં બીજાં મકાનો હતાં તે નાશ પામ્યાં છે.

દરિયાખાંનો ઘુમટઃ—અમદાવાદના રોજાઓમાં આ રોજો ખાસ જુદો પડે છે. અમદાવાદના બીજા રોજા દેખાવમાં સુંદર છે. બાંધણીની સુંદરમાં આસપાસની જાળીઓની મનોહર વિવિધતા ઉમેરો કરે છે. ઘણે ભાગે બાદશાહો અને અમીરો પોતાના જીવતાં જ પોતાને માટે દરગાહ બંધાવતા. ફરગ્યુસ લખે છે કે અમદાવાદના રોજાની કોમળ સુંદરતા બતાવી આપે છે કે અમદાવાદના સુલતાન, અમીરો વગેરેને મરણની કલ્પના ભયંકર નહોતી પણ સુંદર હતી. મરણની બીક ન હોય, જીંદગીમાં તપ અને ભક્તિથી એમણે મરણનો ભય જીત્યો હોય એવું એ રોજાઓની સુંદર બાંધણીથી જાણે વ્યક્ત થાય છે. દરિયાખાંના ઘુમટમાં એવું નથી. એની બાંધણી ભારે અને બુલંદ છે. હિંદમાં બીજે સાધારણ રીતે આ જાતની બાંધણીના રોજા મળી આવે છે એમ ફરગ્યુસન માને છે. મરણની ભયાનકતા એના સ્થાપત્યમાં જ વ્યક્ત થાય છે. એની બાંધણીનું સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જે મહત્વ છે તે પાછળ જોયું છે. એનું માપ ૧૨૧$\frac{1}{2}$× ૧૧૯$\frac{1}{2}$ ફીટ છે. ભીંતોની જાડાઈ ૯ ફીટની છે. એ જ જાતની બાંધણી સરખેજ જતાં **આજમખાં માઝમખાંના** રોજામાં દેખાય છે. પણ દરિયાખાંના ઘુમટ કરતાં એમાં બહારથી જરા ભભકો કરેલો છે. ધોળકામાં આવેલી અલફખાં ભોકાઇની મસ્જીદ પણ એ જ બાંધણીની છે.

ઉસમાનપુરમાં આવેલી **સૈયદ ઉસમાન શમે ગુરહાનીની**—મસ્જીદ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જોવા જેવી છે. એની સામેનો સૈયદ ઉસમાનનો રોજો મસ્જીદ કરતાં પહેલો બંધયલો છે. એમાં સરખેજની પેઠે વચલા ઘુમટના ચોરસને લગતા થાંભલાની હાર બેવડી છે. મસ્જીદ રોજાની બરોબર સામે બનાવેલી હોવાથી વેધ ન આવે માટે થાંભલાની રચના રોજાને અનુકૂળ કરવામાં આવેલી છે. બેવડા થાંભલાની હાર રોજામાં તેમજ મસ્જીદમાં બરોબર સામસામી છે. મસ્જીદ ૭૬×૪૬ ફીટ છે. રોજો ૭૮ ફીટના ચોરસ ઉપર બાંધેલો છે. આ મસ્જીદમાં કમાન વાપરેલી નથી. મીનારા પહેલ વહેલા મસ્જીદના છેડા ઉપર ખસેડાયા છે. અગાસી ઉપર જવાની સીડી પડખાના ઝરૂખામાંથી લીધી છે એ નવીનતા છે. મ્હોરો સાદો ને સીધો છે, ચઢતા ઉતરતી નથી.

રાણી રૂપવતીની મસ્જીદ:–મીરઝાંપુરને રસ્તે આ સુંદર મસ્જીદ આવેલી છે. મસ્જીદની સાધારણ બાંધણી પ્રમાણે એનું ભોંયતળિયું કરેલું છે. માપ બ્હારથી ૧૦૩ × ૪૬ ફીટ છે. મોટા ઘુમટના અષ્ટકોણનો વ્યાસ ૧૯ ફીટ છે. આ મસ્જીદ એના ઉપરદળના દેખાવમાં ખાસ જોવા જેવી છે, અલંકાર એમાં વાપર્યા છે, પણ એની ગોઠવણી એવી ઉત્તમ છે કે એમાં સફાઇ (refinement) બહુ જ લાગે છે. રંગની અસર આ મસ્જીદમાં સૌથી સારી લાગે છે. ગંભીરતા પણ બરોબર જળવાઇ છે. ફરગ્યુસ વગેરેના માનવા પ્રમાણે હિંદૂ અને મુસલમાન સ્થાપત્યનો મેળ આ મસ્જીદમાં એવો તો સારી રીતે બેઠો છે કે બહુ જ અનુભવવાળી આંખ હોય તે જ એને જુદાં પારખી શકે. એના વચલા થાંભલાની કુંભીઓ ખાસ જોવા જેવી છે.

મુહાફિઝખાંની મસ્જીદ:–ધીકાંટાના રસ્તા ઉપર આ મસ્જીદ આવેલી છે. એમાં મીનારા છેડા ઉપર કર્યા છે. ખાનગી કુટુંબની મસ્જીદ હોવાથી એનુ કદ ઘણું નાનું છે. મ્હોરો સાંકડી કમાનોને લીધે અને કદના પ્રમાણમાં મીનારાની વધારે જાડાઇને લીધે ઉત્તમ સ્થાપત્યના લક્ષણવાળો નથી એમ ઘણાનું માનવું છે. મ્હોરાની કમાનોની ઉપર ખોટા દેખાવ પુરતા ઝરૂખા મુકેલા છે. મીનારા અલંકારથી ભરેલા છે. મ્હોરો આગળથી આવો છતાં મસ્જીદ પાછળથી આકર્ષક લાગે છે. મસ્જીદનું માપ અંદરથી ૪૭ × ૨૪$\frac{1}{2}$ ફીટ છે.

ઇસનપુરની મોટી મસ્જીદ:–એની બાંધણી માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. જુમા-મસ્જીદની પેઠે આસપાસ પડાળીઓ કરેલી છે. પણ વચ્ચે ચોકમાં એના બંધાવનારની દરગાહ છે. લિવાનનો મ્હોરો અમદાવાની બીજી મસ્જીદો કરતાં જૂદો છે. એની પહોળાઇ ઓછી છે. માપ ૫૯ × ૩૪ ફીટ છે. આસપાસ કમાન વગરની થાંભલા વાળી પાંખો છે. વચ્ચે એક મોટી કમાનને બદલે ત્રણ નાની કમાનો છે. તેમાં વચલી કમાન અનેક વર્તુળોવાળી જયપુરી ઘાટની છે. મીનારા કરેલા નથી. આખીયે મસ્જીદ જોનારને ખાસ આકર્ષક લાગે એવી છે. ચોક સાથે માપ ૧૩૮ × ૧૦૭$\frac{1}{2}$ ફીટ છે.

રાણી સિપ્રીની મસ્જીદ:–આસ્તોડીઆ દરવાજે આ નાની પણ અસાધારણ સુંદર મસ્જીદ આવેલી છે. ઇ. સ. ૧૫૧૪ માં એ બંધાઇ છે. આ મસ્જીદ કેવળ હિંદુ બાંધણીની છે. એમાં કમાન કોઈ જગ્યાએ કરેલી નથી. એમાં ઉત્તમ સ્થાપત્યના પાછળ વર્ણવેલા બધાયે ગુણો છે. ફરગ્યુસનના શબ્દોમાં એ જોઇએઃ–

"………one of the most exquisite buildings in the world. It is also one of the most perfectly Hindu of all the buildings of this city, no arch being employed anywhere, either constructively or for ornament. The charm of this building resides in two things. First, the completeness and unity of the design; every

form and every detail is designed for the place where it is put, and is appropriate to that place. And next the fact that all the details are beautiful in themselves, and just sufficient to relieve and accentuate the construction, without concealing or interferring with it. It would of course be absurd to compare such a building with Parthenon, or one of our great Gothic Cathedrals: but, it is architecturally, a more perfect building than the Erechtheion at Athens; and though we have some Gothic Chapels of greate beauty, there probably is not one that would not look course and plain if placed side by side with this mosque.

આ મસ્જીદમાં લાવણ્ય અસાધારણ છે. અલંકાર એવા વિવેકથી મુકાયા છે કે કાબુ (restraint) જળવાવા સાથે સફાઇ (refinement) બહુ જ લાગે છે. આ બધા ગુણને લીધે આ મકાનને મસ્જીદોમાં રત્ન–મસ્જીદે નગીના–કહેવામાં આવે છે.

સીદી શહીદની મસ્જીદ:—આ મસ્જીદને સીદી સૈયદની મસ્જીદ પણ કહે છે. એની લંબાઇ ૬૮ અને પહોળાઇ ૩૮ ફીટ છે. એની બાંધણી અમદાવાદી બાંધણીથી જુદી પડે છે. બાર થાંભલાના અષ્ટકોણ ઘુમટ કરેલા નથી. સીધા થાંભલાની હાર ઉપર કમાનો કરી ઉપર અગાશી અગર ચપટા ઘુમટ કરેલા છે; એટલે વચલી હારના થાંભલા ઉપર ચાર ચાર કમાનો ઉતારેલી છે. આવી કામાનોની બાંધણીથી મસ્જીદની ઉંચાઇ થાંભલાને બેવડા કર્યા વગર આવી શકી છે. હિંદુસ્થાનમાં આ જાતની બાંધણી ઘણી જગ્યાએ છે. અમદાવાદમાં મુહમ્મદ ઘોસની મસ્જીદમાં તથા શાહઆલમના રોજાની મસ્જીદમાં આવી જાતની બાંધણી છે. આવી કમાનોથી અગાશી કરવાની બાંધણીને લીધે આ મસ્જીદને ઇ.સ. ૧૫૫૦ પછી બંધાયલી માની શકાય છે. કમાનોની અગાસીને લીધે મ્હારો સીધો છે, અને પ્રકાશ વગેરેની સગવડ બીજી મસ્જીદોની પેઠે માળ કરીને કરેલી નથી. પાછલી ભીંતમાં અને પડખાંની ભીંતમાં મોટી કમાનોમાં પત્થરની જાળીઓ પ્રકાશ માટે કરેલી છે. પડખાંની ભીંતોમાં અને પાછલી ભીંતમાં છેડાની જાળીઓમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ કરેલી છે; પરંતુ પછીતની બે જાળીઓમાં તાડ વગેરે ઝાડની મોટી આકૃતિઓ અસાધારણ બારીક કારીગરીથી કરેલી છે. આ જાળીઓ ૧૦$\frac{1}{2}$×૭$\frac{1}{2}$ ફીટના માપની છે, અને લાલ રેતીઆ પત્થર છુટા છુટા કોતરીને મેળવીને આખી બનાવેલી છે. એ જાળીઓ આ મસ્જીદનું અને અમદાવાદનું ભુષણ છે. એને લીધે અમદાવાદ હિંદમાં નહિં પણ આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે.

કારીગરે પોતાની કુશલતા જાળીઓમાં ઠાલવી દીધી છે. જાળીઓનું કદ મોટું હોવાથી અને એમની જગ્યા ભીંતમાં છેક ઉંચે હોવાથી, તથા આ રીત તદ્દન નવી હોવાથી એમાં

કાણુ (restraint) નો ભંગ થતો નથી. એક નવા જ પ્રકારના અદ્‌ભૂત અલંકારથી ઉલટી શોભા વધે છે. ઝાડની જાળીઓ જોવામાં જ મન એટલું પરોવાઇ જાય છે કે મસ્જીદના અલંકાર તરીકે એ વખતે એનું ભાન થતું નથી. મસ્જીદનો મ્હોરો સાદો છે. મીનારા અષ્ટકોણુ બીજી મસ્જીદોથી જુદી જાતના છે, અને કેવળ સાદા છે. થાંભલા પણ ચોરસ ને સાદા છે. પણુ મીનારામાં સીડીના દ્વારની ઉપર, અને થાંભલામાં કમાનો મળે છે તે જગ્યાએ જે સુંદર અલંકાર મુકયા છે તે સાદાઇમાં અસાધારણુ સફાઇ (refinement) બતાવે છે.

શાહપુરમાં શેખ **હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જીદ** નાની પણુ ઘણી રમણીય છે. એ સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બની છે તેથી અધુરી રહેલી છે. એના મિનારા બે છેડે પહેલાંની મસ્જીદોના ઘાટના હિંદુ આકારના ખુણાઓ વાળા છે. એના ગોખની નકશી અમદાવાદમાં સર્વથી સુંદર ગણાય છે. બાકીનું કામ સાદું છે. પણુ મ્હોરામાં નવ કમાનોમાંથી વચલી પાંચ કમાનો જેટલા ભાગ ઉપર મેડો કરેલો છે એ નવીનતા છે. આ મેડાની બાંધણીથી મસ્જીદની મનોહરતા ઘણી જ વધે છે.

મુહમ્મદ ઘોસ સાહેબની મસ્જીદ સારંગપુરમાં આવેલી છે. જુવાનપુરી બાંધણીના અમદાવાદી નમુના તરીકે એ ખાસ જોવા જેવી છે. જુવાનપુરી બાંધણીમાં મીનારાને બદલે વચલી કમાન બહુ ઉંચી લઇ જાય છે. અને એમાં જોઈએ તેવું નાનું દ્વાર મુકે છે. અમદાવાદમાં આ જુવાનપુરી બાંધણીનો નમુનો જરા વિચિત્ર છે. એની વચલી કમાન (propylon) ૪૮ ફીટ ઉંચી અને ૪૩ ફીટ પહોળી હતી. ઇજનેર ખાતાએ આજે તે ઉતારી લીધી છે અને એ જગ્યાએ કાંગરા મુકી દઇને જૂના ઘાટનું ભાન પણુ ન થાય એવું કરી નાંખ્યું છે. ચિત્રમાં ઉંચી કમાન સાથે ગઈ સદીમાં જે આકાર હતો તે આપ્યો છે. જુવાનપુરી ઘાટમાં મીનારા થતા નથી છતાં અમદાવાદમાં આ મસ્જીદને મીનારા કરેલા છે. એક મીનારો ઉત્તર તરફનો જ હાલ ઉભો છે. એ નીચેથી ખુણાવાળા હિંદુ આકારનો છતાં ઉપરથી અષ્ટકોણુ, સાદો તથા અનેક ગોખલાઓ વાળો છે. એમાં ટોચ સુધી જવાની સીડી નથી. મસ્જીદની બાંધણી અંદરથી સારી છે. અગાશી સીદી શહીદની મસ્જીદની પેઠે કમાનો ઉપર ટેકવેલી છે. કમાનો છતને અડે છે ત્યાં બાંધણી ખાસ જોવા જેવી કરેલી છે.

વાવ અને તળાવ: વાવ અને તળાવને માટે પાછળ આવી ગયું છે. વાવ તો ગૂજરાતની વિશેષતા છે, અને હાલ રહેલાં અવશેષોમાં અમદાવાદની દાદાહરીની વાવ અને અડાલજની વાવ એ બે સર્વથી સુંદર નમુના છે. માતા ભવાનીની વાવની હિંદુ કુંડના પગથીઆંની રચના વાવોની બાંધણીમાં વિવિધતા ઉમેરે છે. વાવો હાલ કોઇ બંધાવતું નથી. પણુ સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એનું સ્થાન ઓછું નથી. હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ ગૂજરાતી વાવોથી ગૌરવવાળો બને છે. માતા ભવાનીની વાવ છેક સાદી છે. દાદાહરીની વાવમાં અલંકાર વાપર્યા છે, પણુ મુસલમાનોનાં મકાનો જેવી

સાદાઈ જળવાઈ છે. અડાલજની વાવ હિંદુએ બંધાવી છે, એટલે એમાં અલંકાર વધારે છે પણ એથી સફાઇનો ભંગ થતો નથી. બન્ને વાવોમાં અસાધારણ લાવણ્ય સાથે ગંભીરતાની અસર જણાઈ આવે છે. બન્નેના કદમાં બહુ ફેર નથી. લંબાઈ ૨૪૧ થી ૨૫૧ ફીટ અને પહોળાઈ ૪૦ ફીટ જેટલી છે. સ્થાપત્યમાં રસવાળા દરેક જણે આ બન્ને તથા માતા ભવાનીની જોવા જેવી છે.

તળાવોમાં કાંકરિયા તળાવનું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. સોળ અને સત્તરમી સદીના મુસાફરો એને જોઈને મુગ્ધ થયા હતા. એમાં વચ્ચે કરેલા બક્સ્થલમાં મકાન બાંધી એને પુલથી કિનારા સાથે જોડી દેવાની રીત ખાસ આકર્ષક છે. હિંદુસ્તાનમાં બાંધેલા તળાવામાં કાંકરિયાનું સ્થાન આજે પણ અગ્ર પંક્તિમાં ગણાય છે. એક સરખી ૧૯૦ ફીટ લંબાઈની બાજુઓનું એ બહુકોણ તળાવ છે. એનો વ્યાસ ૯૮૩ ફીટનો છે. સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એની રચના ઉપરાંત એમાં પાણી લાવવા માટે કરેલી ગરણી અને ગરનાળું એ ખાસ જોવા જેવાં છે.

મોગલાઇનાં મકાનોમાં શાહીબાગ, આજમખાંનો મહેલ (પોસ્ટ ઓફીસ), નવાબ સુજાતખાંની મસ્જીદ અને નવાબ સરદારખાંની મસ્જીદ એટલું ખાસ જોવા જેવું છે. અલંકારનું સ્વરૂપ મોગલાઈનાં મકાનોમાં બદલાઈ જાય છે. એનું હિંદુત્વ ઘણે ભાગે ઓછું થાય છે. સાદાઈ હદ કરતાં વધારે આવે છે. પાછળ વર્ણવેલી મોગલાઈ કમાનો બે બિંદુવાળી ગંભીર અમદાવાદી કમાનોનું સ્થાન લે છે. મકાનના કદને અનુકૂળ મોટો દરવાજો કરી અંદર નાનું દ્વાર મુકવાની દિલ્હી આગ્રાની રીત દાખલ થાય છે. દિલ્હી આગ્રાના દરવાજાઓનું નાનું અનુકરણ આઝમખાંના મહેલના મુખ્ય દરવાજામાં દેખાય છે. અસાધારણ સાદાઇ અને ભવ્યતા તથા ગાંભીર્યમાં આ મોગલ સ્થાપત્ય કોઈ રીતે ઉતરતું નથી. અમદાવાદનાં અર્ધગોળ ઘુમટને બદલે ગોળ પરપોટા જેવા અને પ્રમાણમાં મોટા ઘુમટો મોગલાઈમાં થવા લાગ્યા. તેના નમુના સુજાતખાંની મસ્જીદમાં અને સરદારખાંની મસ્જીદમાં દેખાય છે.

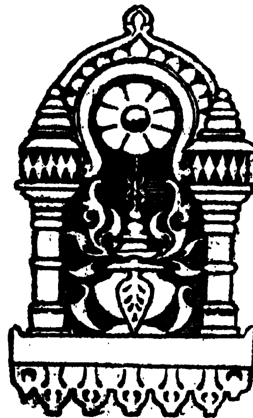
મોગલ સમયના પાછલા ભાગમાં કાનપુર દિલ્હીને રસ્તે **બંગાળી આકારના ઘુમટો** વાળાં મકાનો અમદાવાદમાં દાખલ થયાં. બાંધણીમાં આ જાતનાં છાપરાં કે ઘુમટો ઘણાં મનોહર લાગે છે. શાહીબાગમાં એના સુંદર નમુના માધવલાલ બોર્ડીંગ આગળ છે. હાલ જો આ ઘુમટોનું અનુકરણ આપણાં મકાનોમાં છેડા ઉપરના ઓરડા ઉપર, બુરજીઓ ઉપર, છજાંનાં છાપરાં તરીકે, કે ઝરૂખાનાં છાપરાં કે વાછંટીઆં તરીકે કરવામાં આવે તો ઘણું સુંદર લાગે. અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં આ નાના રોજાઓનું સ્થાન આ વિચિત્ર પણ સુંદર ઘુમટોને લીધે ઉંચુ છે.

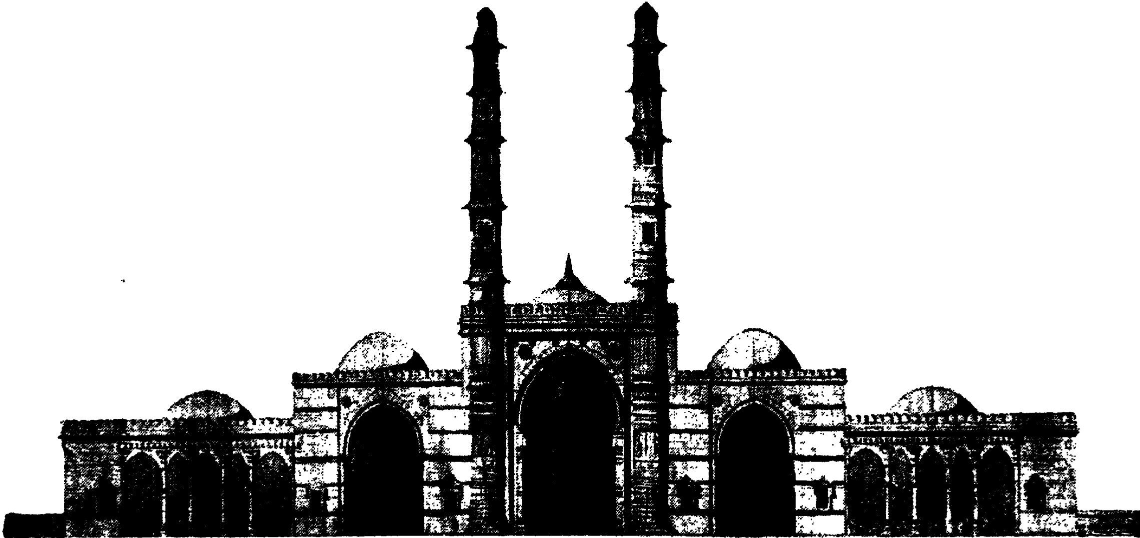
ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંધાયલાં મકાનોમાં **હઠીસિંહનું** મંદિર અને **સ્વામીનારાયણનું મંદિર** મુખ્ય છે. એમાં બાંધણી અસલ હિંદુ મંદિરના ઘાટની છે. હઠીસિંહનું મંદિર આબુનાં મંદિરોનું સાધારણ પત્થરનું અનુકરણ છે, પરંતુ એનો આગલો મંડપ એમાં નવીનતા પૂરે છે. આગલો મંડપ, મુખ્ય મંદિર અને ગભારો,

તથા આસપાસનાં જિનાલયો એ બધાનો મેળ (balance) એવો ઉત્તમ રીતે બેઠો છે કે આખુંયે સાથે જોતાં આંખને રમ્ય લાગે છે, અને બ્હાર તેમજ અંદરથી જુદા જુદા દેખાવ આપે છે. ફરગ્યુસન લખે છે કે: " Each part goes on increasing in dignity as we approach the sanctuary. The exterior expresses the interior more completely than even a Gothic design: and whether looked at from its courts, or from outside it possesses variety without confusion, and an appropriateness of every part to the purpose for which it was intended. " આબુના મંદિરોનું કામ અસાધારણ સુંદર છે અને એની જોડી હિંદમાં બીજે કાંઇ યે મળતી નથી. પરંતુ એનો બહારનો ભાગ અંદરના ભાગને આટલો વ્યક્ત કરતો નથી એ નોંધવા જેવું છે.

સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં મંદિર સાથે આસપાસનાં મકાનોની રચના અદ્દ્ભૂત છે. એનાં છજાં લાકડાના થાંભલા, બારીઓ અને ઝરૂખા વગેરેથી ઉત્તમ સ્થાપત્યના બધા ગુણ એમાં હોય એમ જણાઈ આવે છે. ભવ્યતા પણ ઘણી જ લાગે છે.

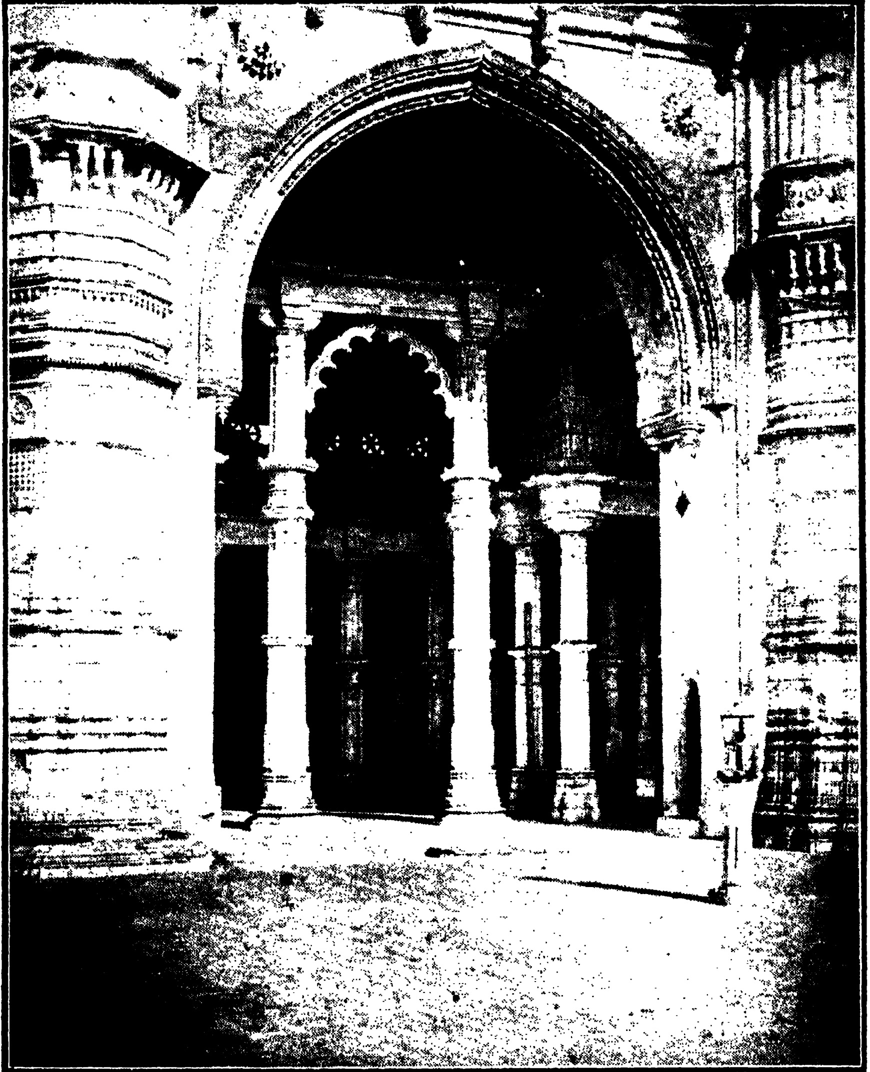
આ સિવાય ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધ તથા આ સદીમાં બંધાયલાં દેશી વિલાયતી ઢબનાં મકાનો ઘણાં છે. એની વીગતમાં અહીં ઉતરીશું નહિં. રણછોડલાલ હાઇસ્કુલ અને ગૂજરાત કોલેજ તથા હાલના બંગલાને લગતાં સ્થાપત્ય વિશે તો હાલના કલા-ભુવનો (schools of Art) માં ઘણું શીખવાય છે. દેશી સ્થાપત્યમાં ભાવપૂર્વક શીખવવામાં આવતું નથી. એટલે જૂનાં મકાનોની આટલી વીગત અહીં આપી છે. વધારે વીગતને માટે ડૉ. બર્જેસના આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના ગ્રંથમાં જોવાની જરૂર છે. ફરગ્યુસનના ગ્રંથમાંથી પણ જાણવાનું મળે છે. ભાવપૂર્ણ લખાણ ઇ. બી. હેવલના ગ્રંથોમાંથી મળશે. વધારે રસ હોય એને એ ગ્રંથો જોવા વિનંતિ છે.

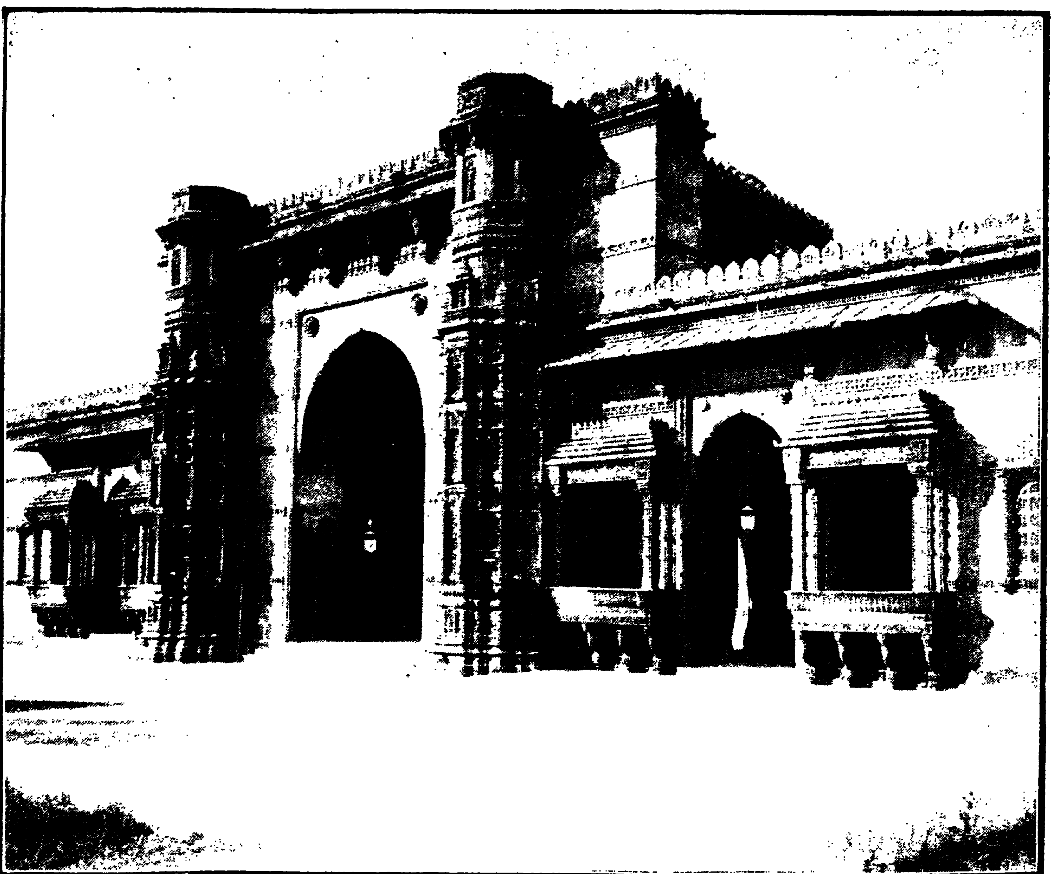

૧ જુમા મસ્જિદના મીનારા ઉભા હશે તે વખતનો લિવાનના મ્હોરાનો દેખાવ

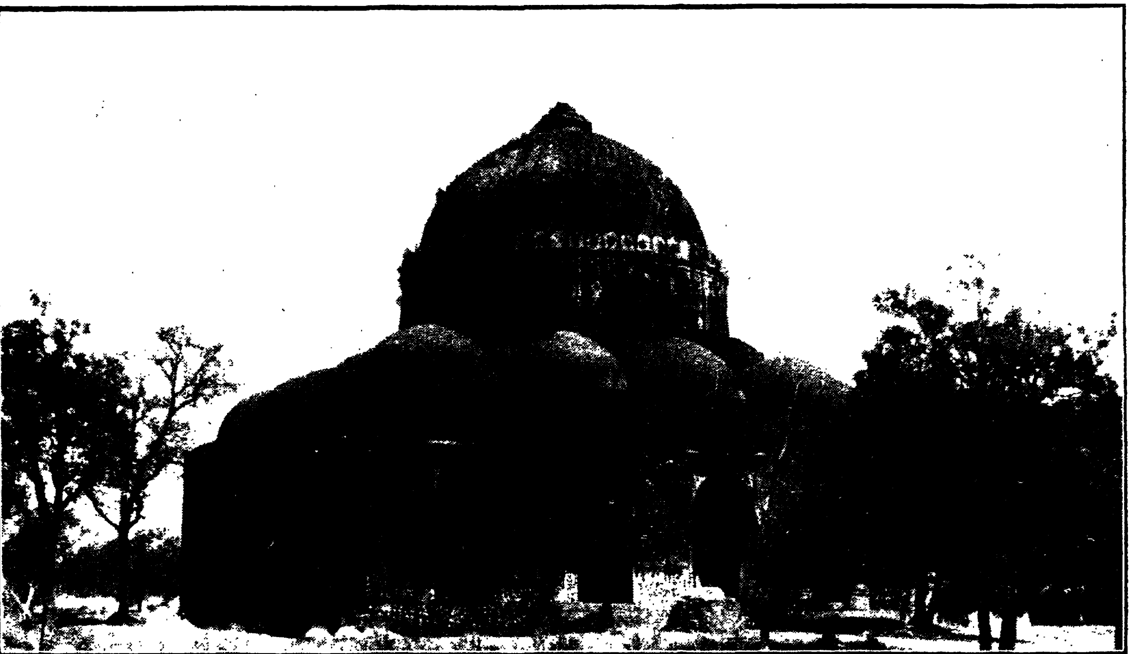
(વચલી કમાનની પહોળાઈ ૨૨$\frac{૧}{૨}$ ફીટ છે એ સ્કેલ પ્રમાણે આ ચિત્રનું માપ સમજી લેવું)

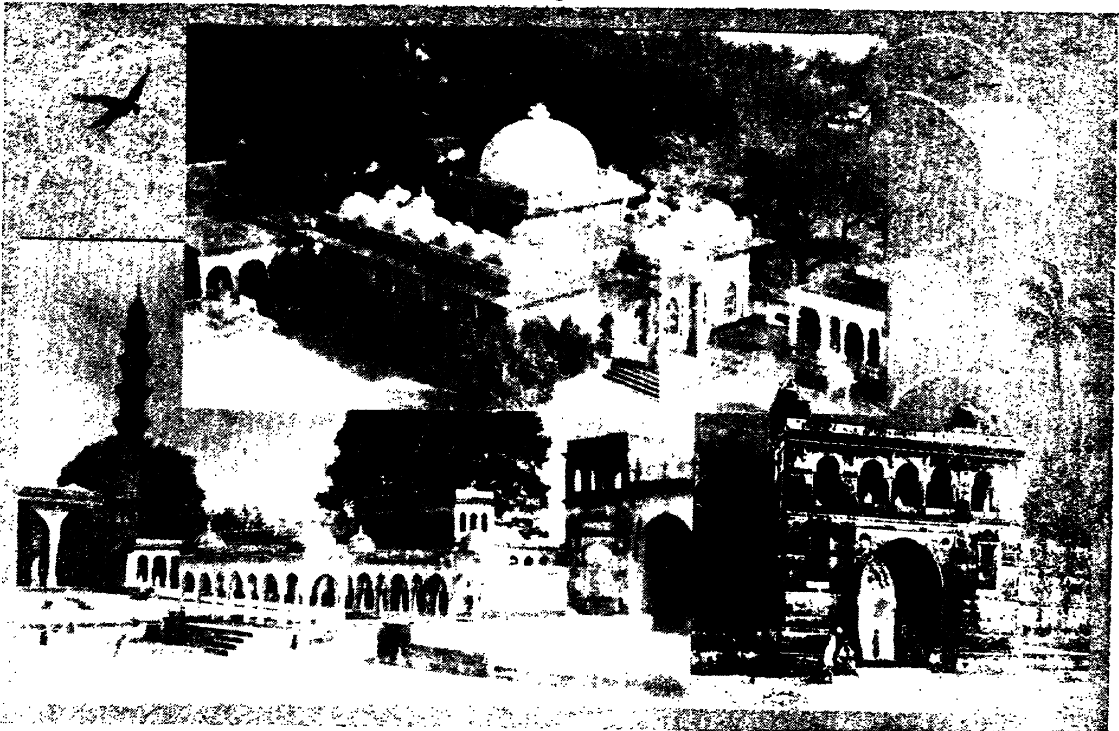
૨ જુમા મસ્જિદના લિવાનનો મુખ્ય દરવાજો

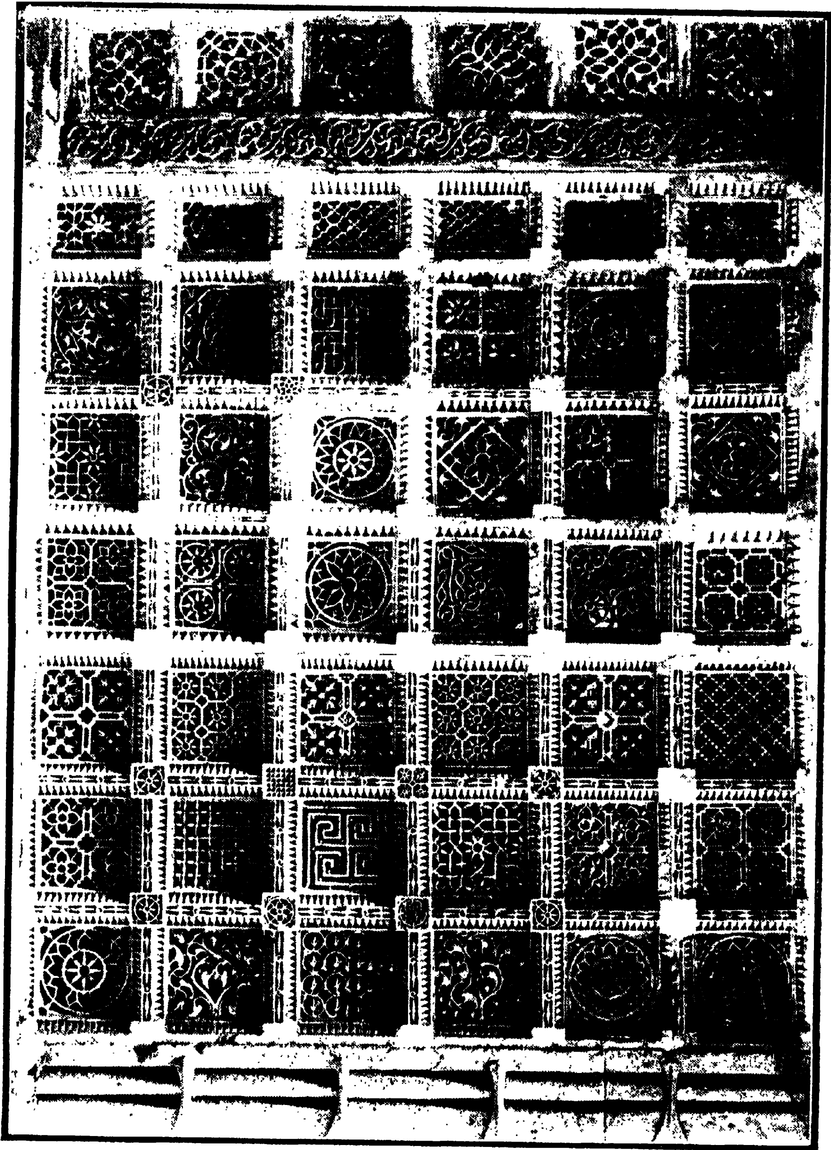
૩ રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ

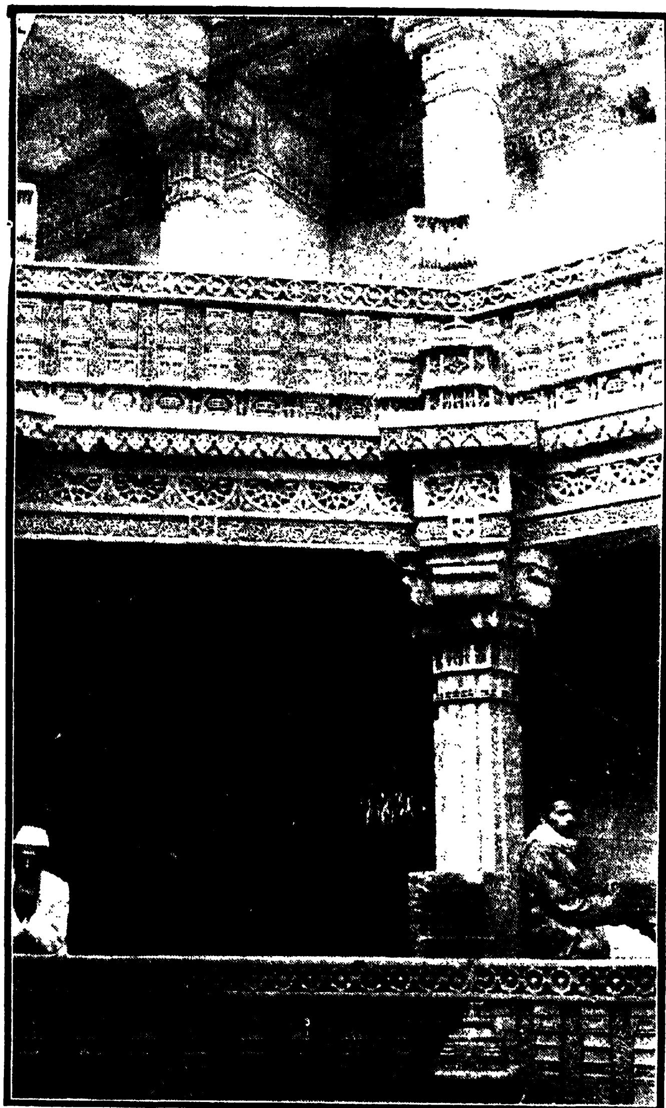
૪ દરિયાખાંનો ઘુમટ

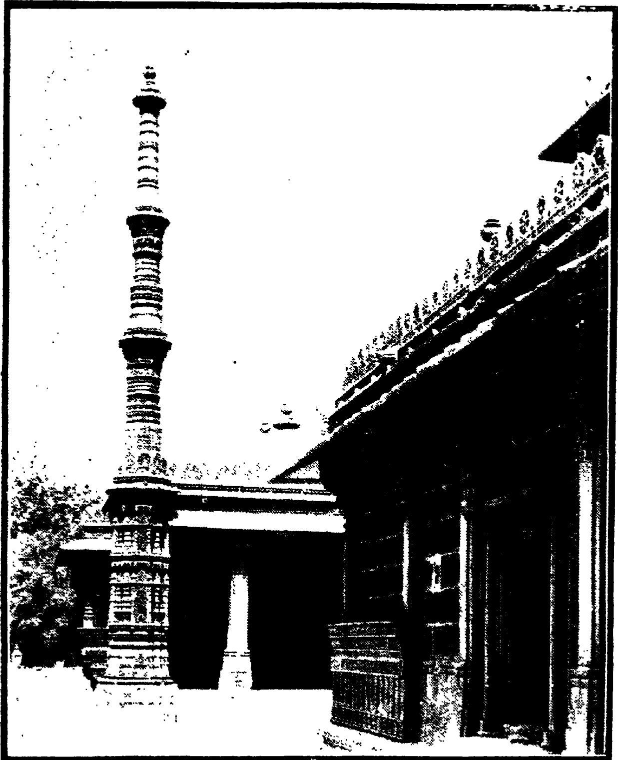
૫ શાહઆલમના રોજાનાં મકાનો : વિહંગદર્શન (મથાળે) મીનારાની ટોચેથી રોજાનું દૃશ્ય: (ડાબી બાજુએ) રોજાને લગતાં મકાનો તથા મીનારાનું દૃશ્ય: (જમણી બાજુએ) શાહઆલમના રોજાનું પ્રવેશદ્વાર.

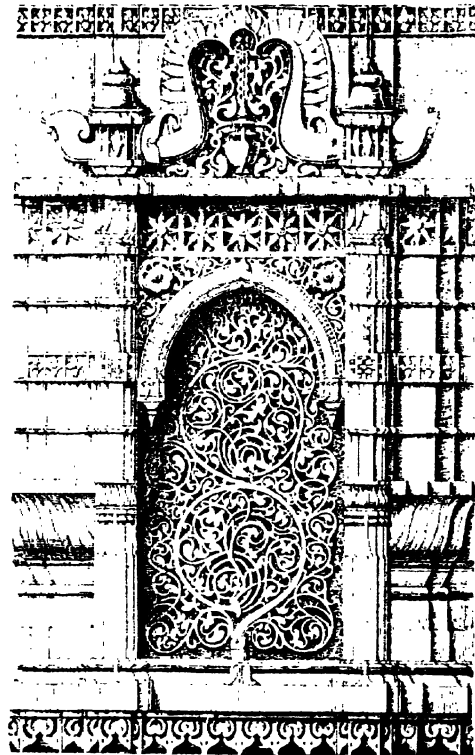
૬ શાહઆલમના રોજાની પત્થરની જાળી

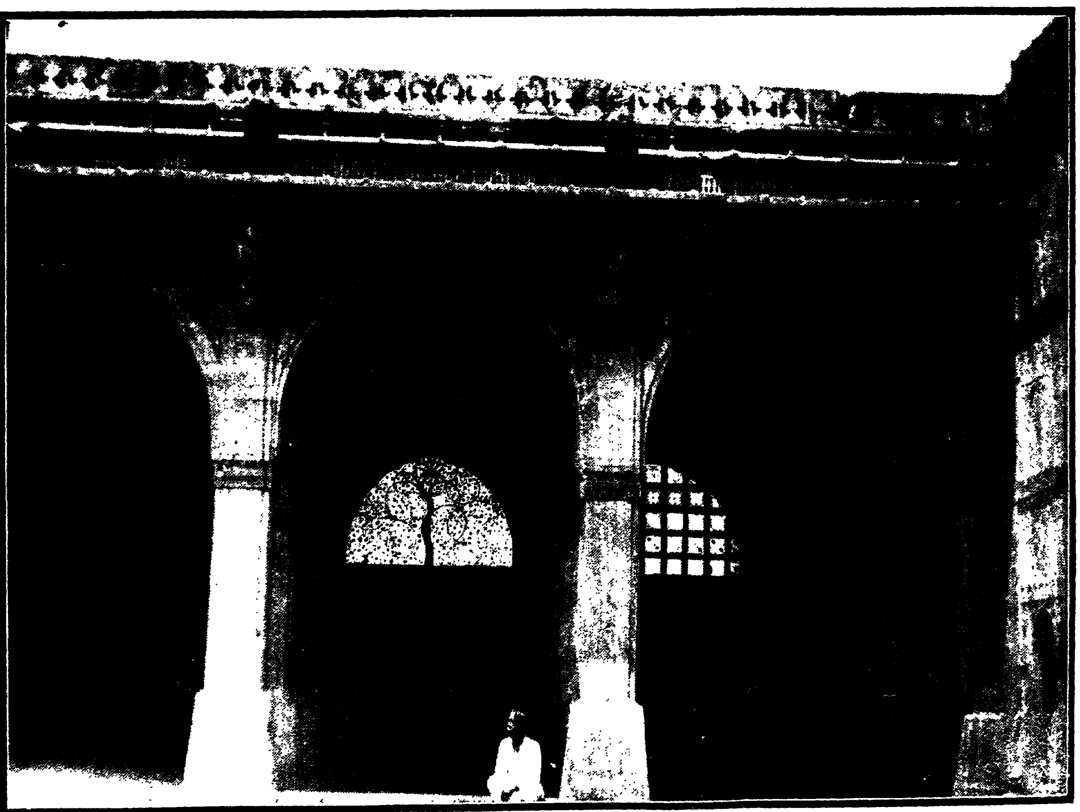
૭ અડાલજની વાવ: અષ્ટકોણ કુવો

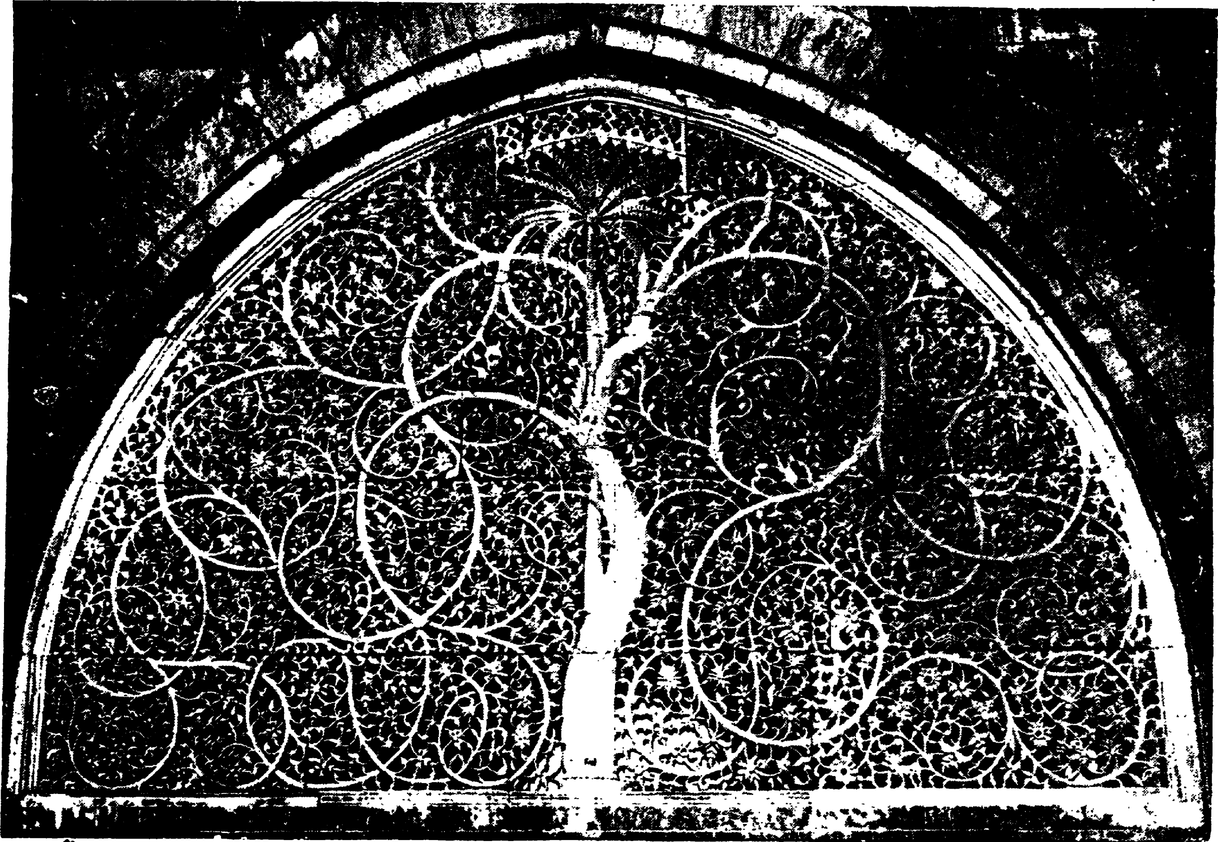
૮ રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ તથા રોજો

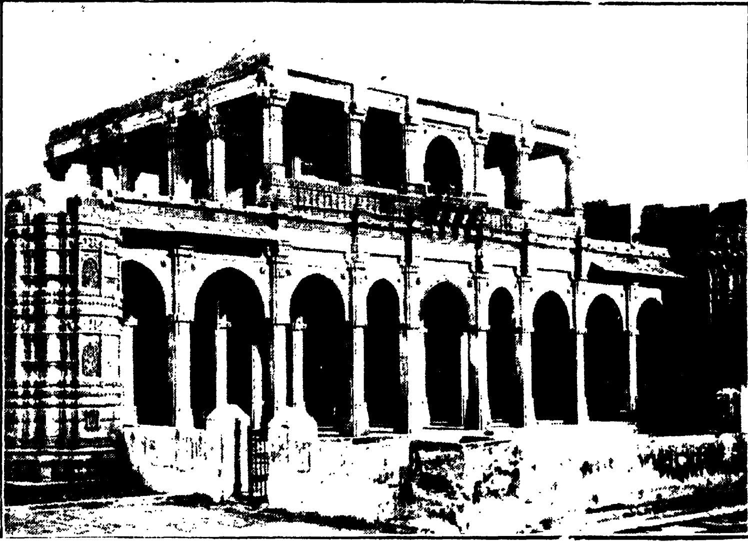
૯ શાહપુર હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જિદનો ગોખ

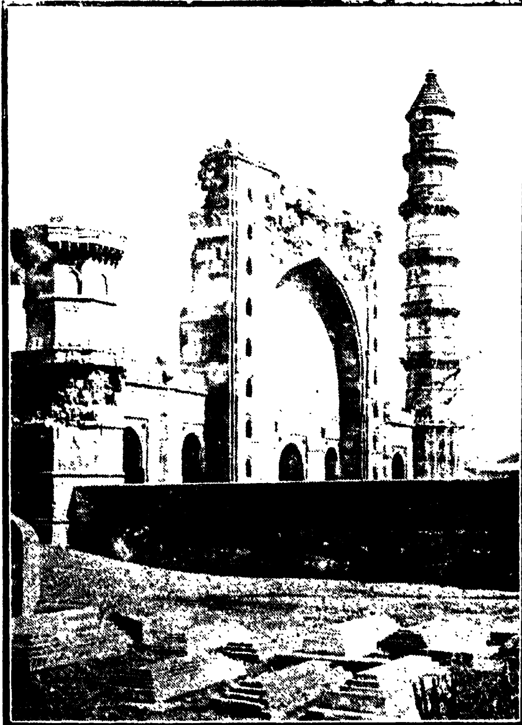
૧૦ લાલ દરવાજે સીદી શહીદની મસ્જિદ

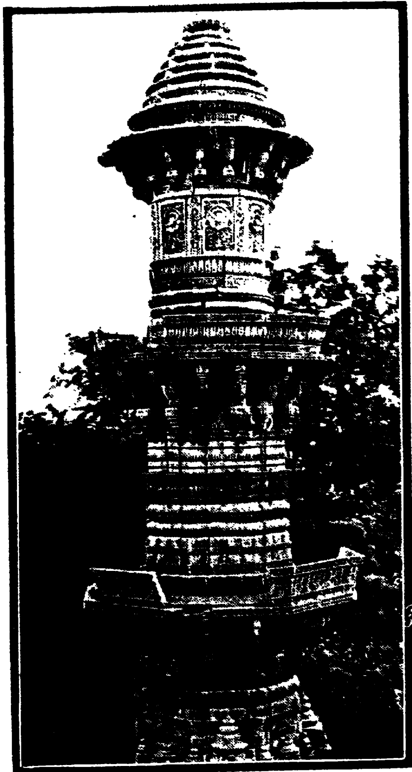
૧૨ લાલ દરવાજે સીદી શહીદની મસ્જિદની જગપ્રસિદ્ધ જાળી (જમણી બાજુની)

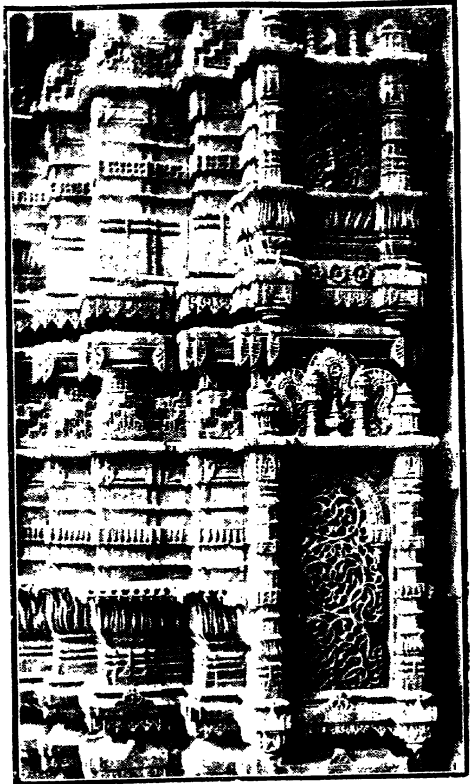
૧૨ શાહપુર: હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જિદ

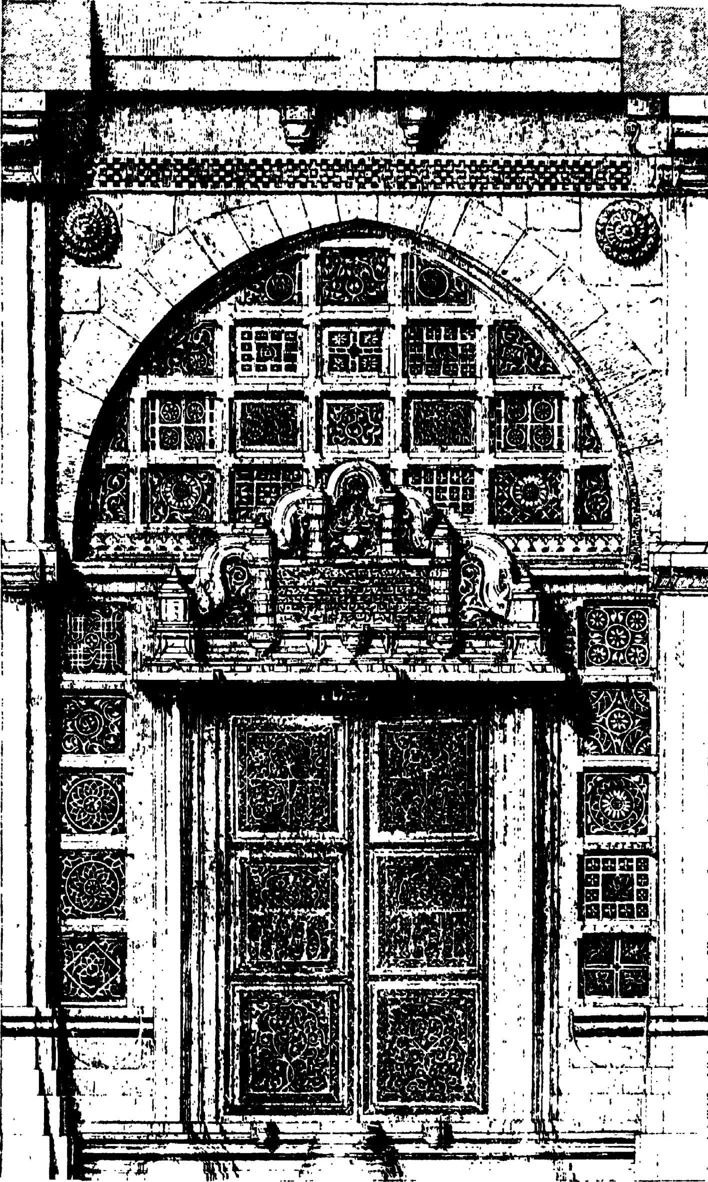
૧૩ મુહમ્મદ ઘોસની મસ્જિદ: સારંગપુર

૧૪ મુહાફિઝખાંની મસ્જિદનો મીનાર
(ઉપરનો ભાગ)

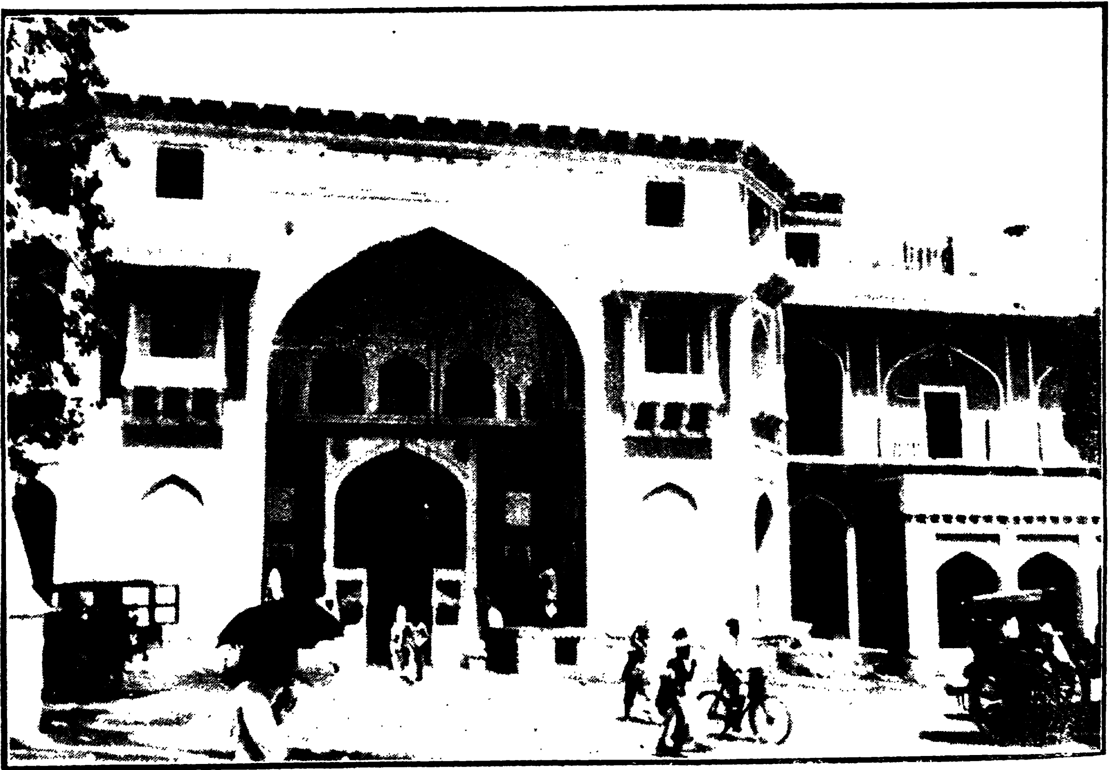
૧૫ શાહપુર મસ્જિદનો મીનાર
(હિંદુ મંદિર જેવા ખૂણા બતાવે છે)

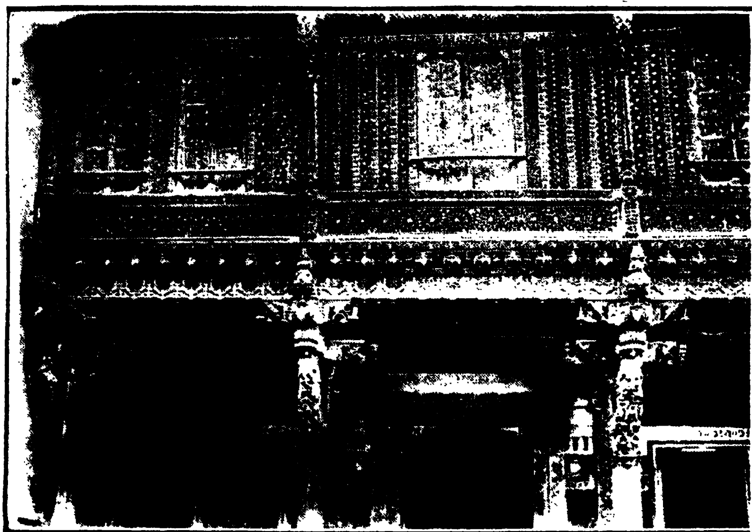
૧૬ શાહઆલમના રોજાનું મુખ્ય દ્વાર અને પિત્તળની જાળીનાં કમાડ

૧૭ શાહીબાગનો મહેલ (નદી બાજુથી)

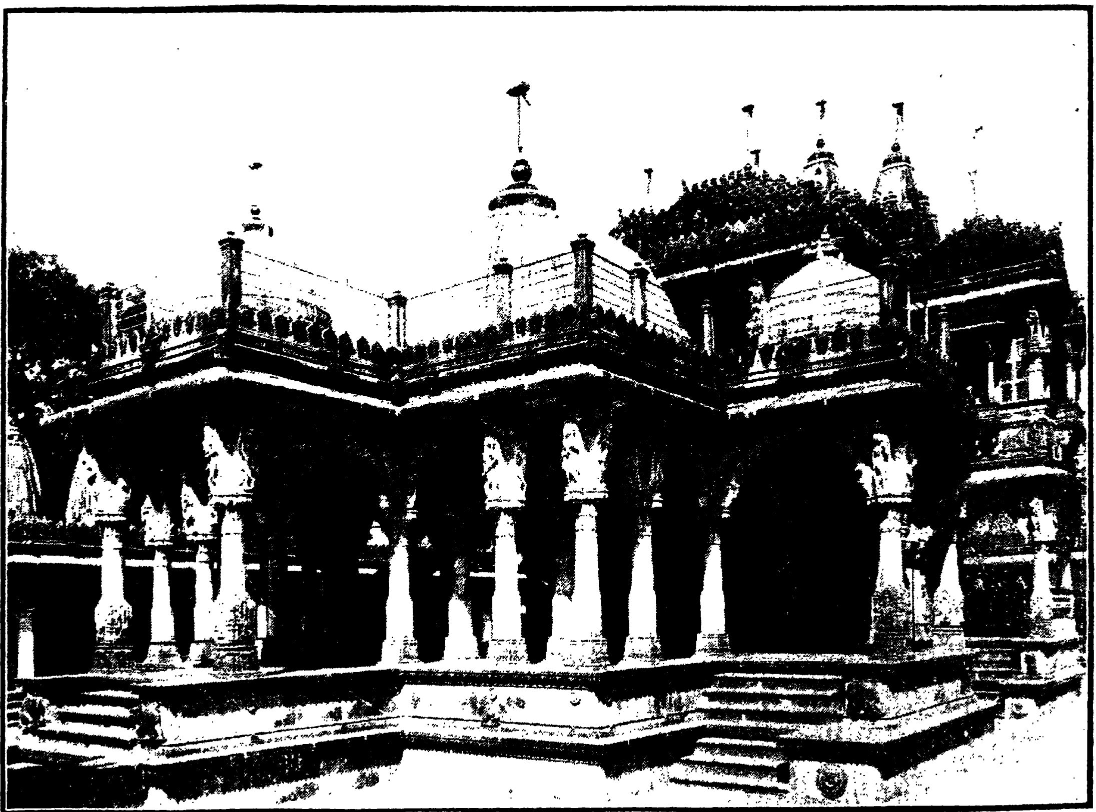
૧૮ આઝમખાંનો મહેલ : હાલ પોસ્ટ ઑફિસ

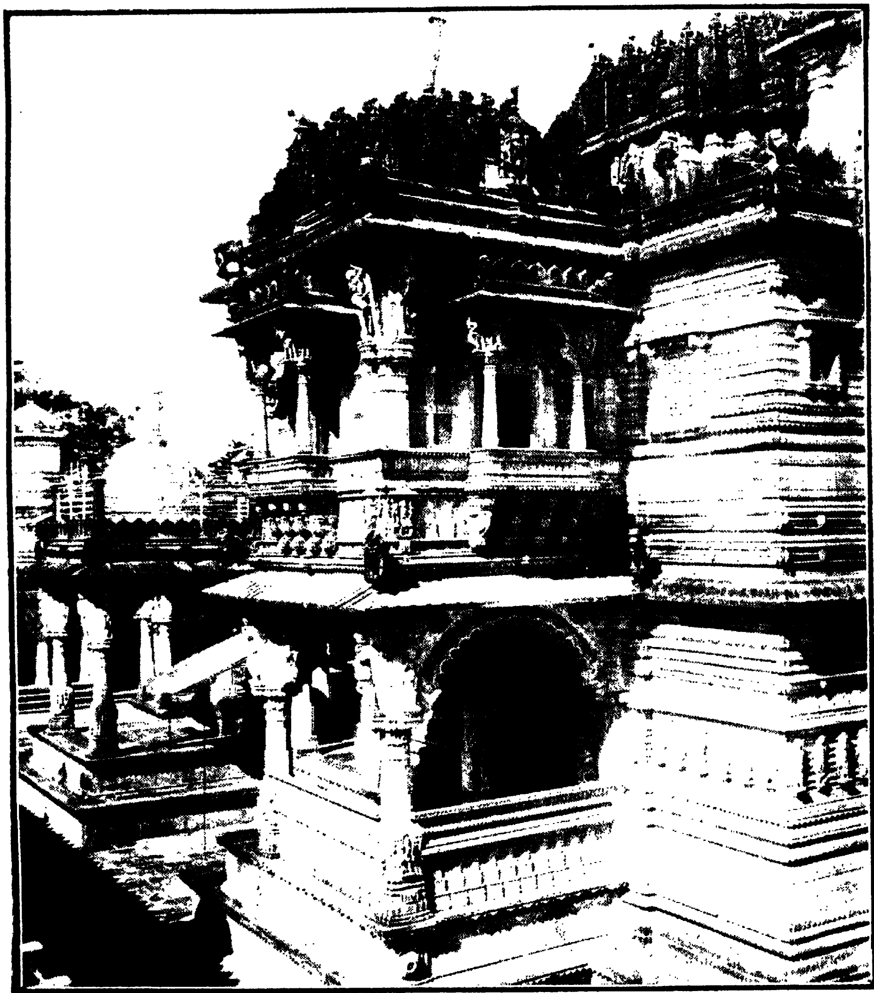
૧૯ પાચીઆની પોળમાં બાલાભાઇ મંછારામના ઘરનો મ્હોરો (૧૦૦ વર્ષ જૂનું)

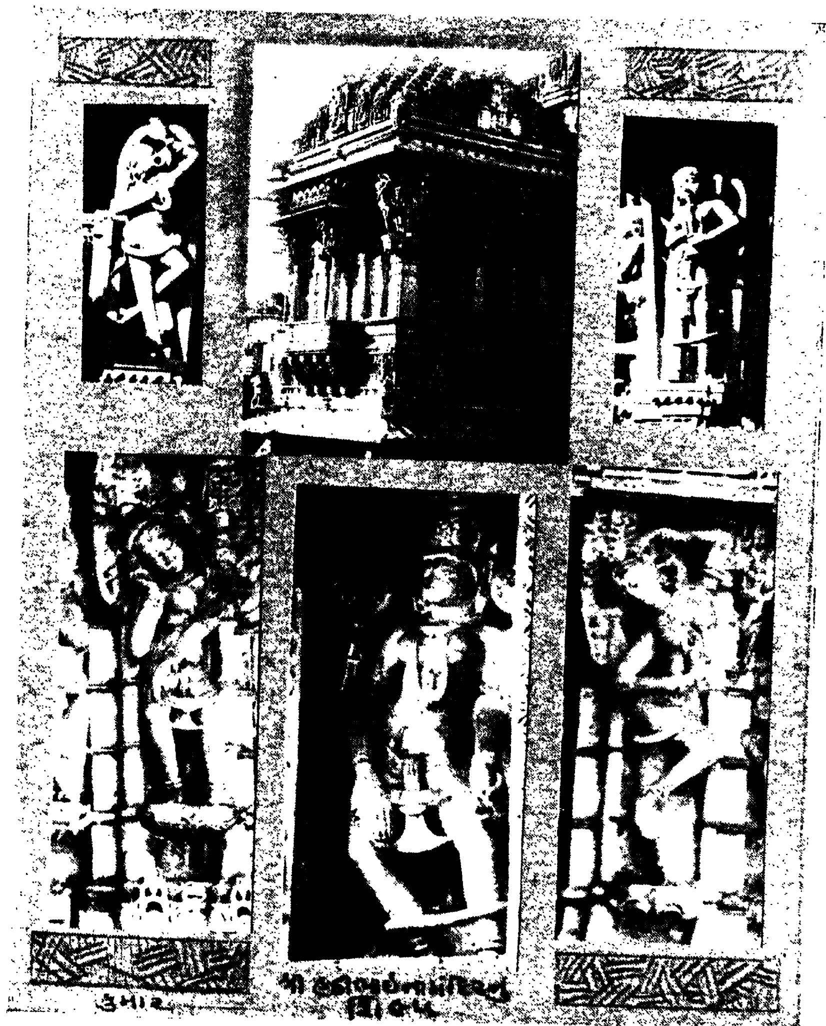
૨૦ હાજા પટેલની પોળમાં શેઠ બાલાભાઈ કેવળદાસ
ટંકશાળવાળાના ઘરના ટેકા (૮૫ વર્ષ જૂનું)

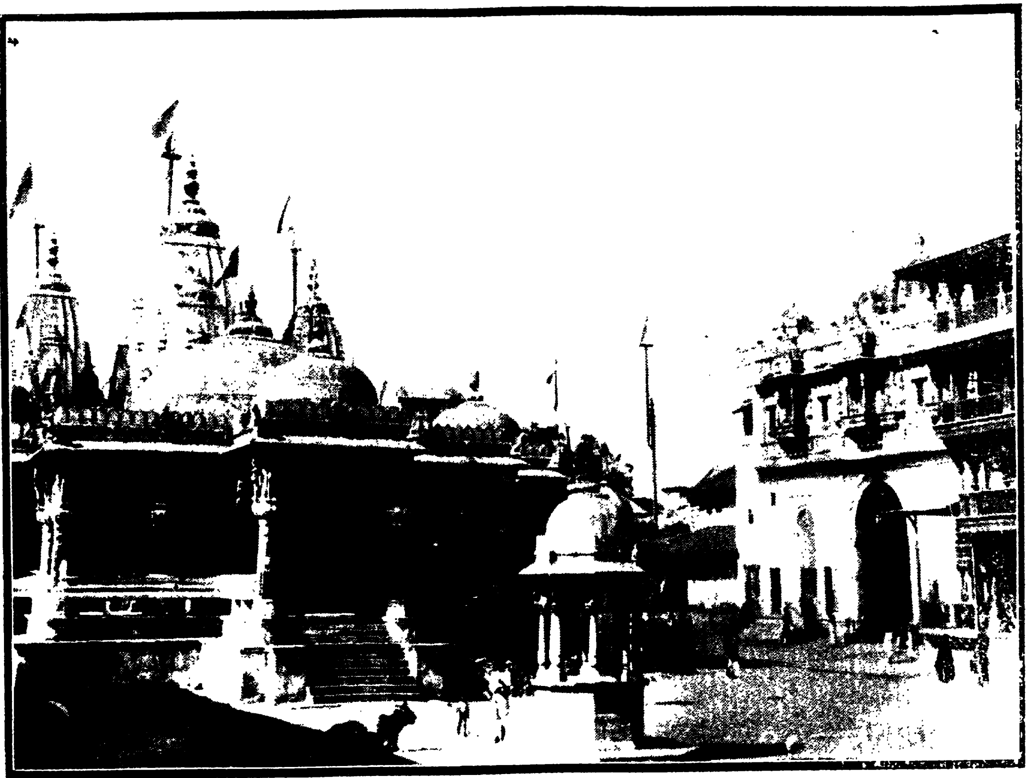
૨૧ દિલ્હી દરવાજા બહાર શેઠ હઠીસિંહનું મંદિર

૨૨ હઠીસિંહના મંદિરના વિમાનનો ભાગ

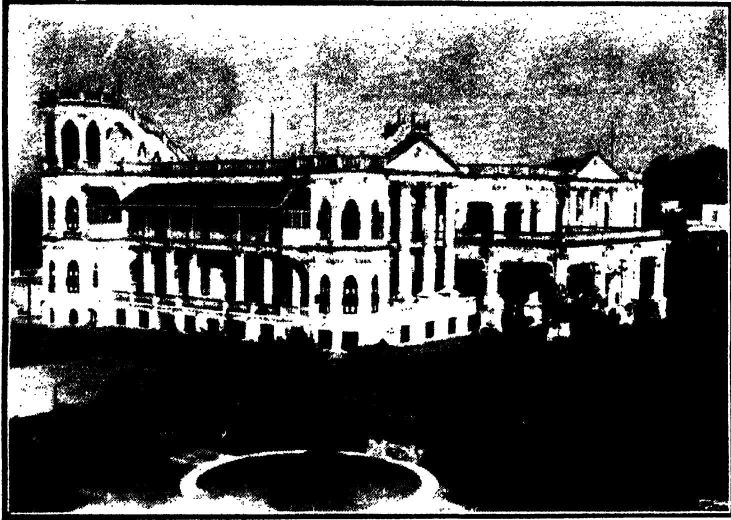
૨૩ હઠીસિંહના મંદિરમાંની સુંદર શિલ્પમૂર્તિઓ

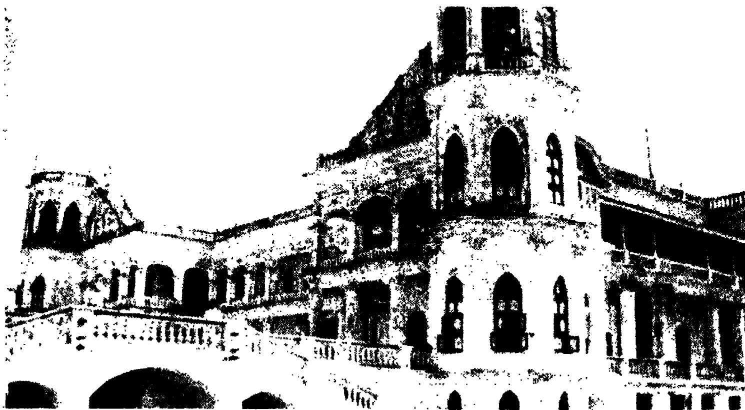
૨૪ સ્વામીનારાયણનું મંદિર અને દરવાજો

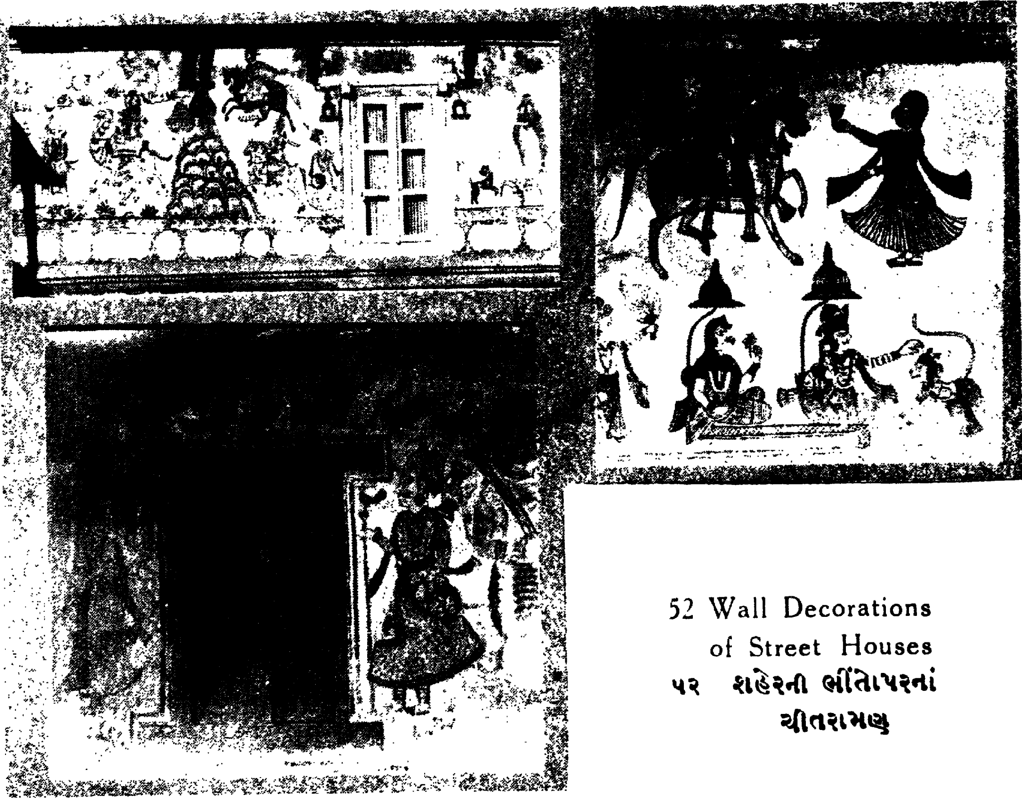
૨૫ બંગાળી ઘાટના ઘુમટવાળા રોજા
(શાહીબાગમાં માધવલાલ બોર્ડિંગ પાસે)

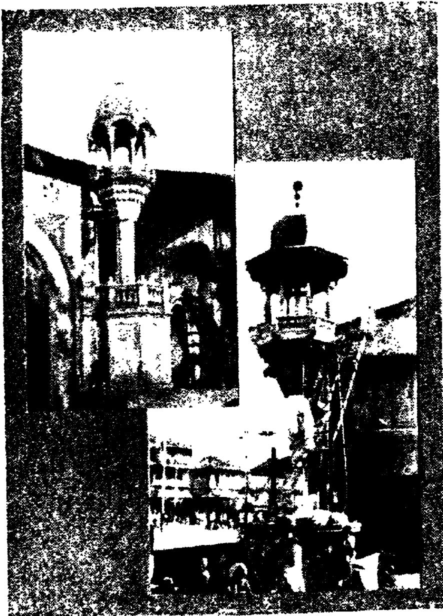
૨૬ સર ચીનુભાઇ માધવલાલનો 'શાંતિકુંજ' બંગલો

૨૭ શાંતિકુંજ બંગલાનો પાછળનો ભાગ

52 Wall Decorations
of Street Houses
૫૨ શહેરની ભીંતોપરનાં
ચીતરામણ

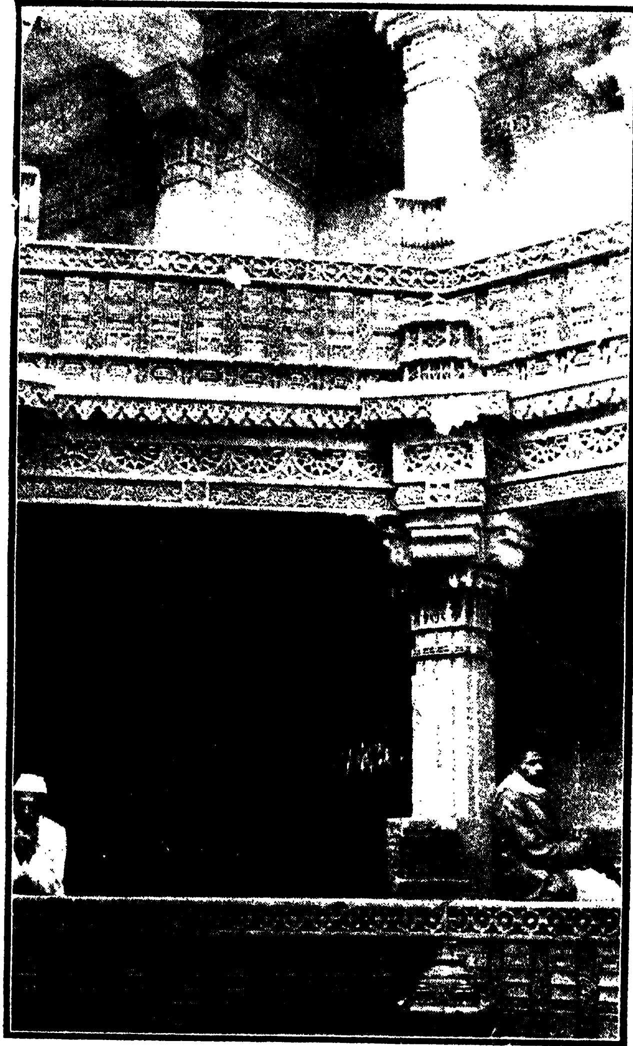

51 Birdhouses and Street Views

૫૧ પરબડીઓ અને રસ્તાપરનાં જૂની ઢબનાં તથા નવી ઢબનાં મકાનો

ગુજરાતમાં આવનાર પરદેશીની નજરે પંખીઓના સત્કાર કરતી આ પરબડીઓ બહુ જ સુંદર અને આહ્‌લાદક દૃશ્ય લાગે છે. નગરની શોભામાં અને આનંદમાં તેથી વૃદ્ધિ થાય છે પથ્થરની કે લાકડાની આ પરબડીઓ પરની કારિગરી મકાનોથી જરાય ઉતરે નહિ એવી હોય છે. જૂની ઢબનાં મકાનો શહેરમાં ઓછા થતાં જાય છે અને લોકોના શોખ નાટકી ચટકાં વાળાં મકાનો પર ઢળ્યો છે પરંતુ શેઠ કસ્તુરભાઇ લાલભાઇએ આવી બનાવેલી નવી ઢબમાં દેશના સંસ્કારોનો નવી રીતે આદર કરી સુંદર શરૂઆત કરી બતાવી છે.

50 Adalaj Wav

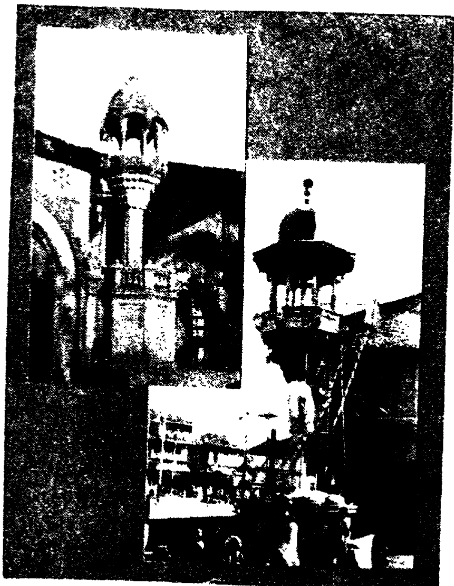
૫૦ અડાલજની વાવ

અમદાવાદની ઉત્તરે આઠ ગાઉ દૂર અડાલજ ગામમાં આવેલી આ વાવ ઇ. સ. ૧૫૦૨માં સુલતાન મહમુદ બેગડાના રાજ્યમાં વીરસિંહ વાઘેલાની સ્ત્રી રૂડબાઇએ બંધાવેલી છે. દાદાહરીની વાવથી એ મોટી નથી, પણ અલંકારમાં એના કરતાં ઘણી ચઢિયાતી છે. પાટણની રાણીવાવનો નાશ થયા પછી હવે ગુજરાતભરમાં આના જેવી બીજી એકેય સુંદર વાવ રહી નથી. વાવને ત્રણ મુખ છે અને અંદર હિંદુ મૂર્તિઓ પણ જણાય છે.

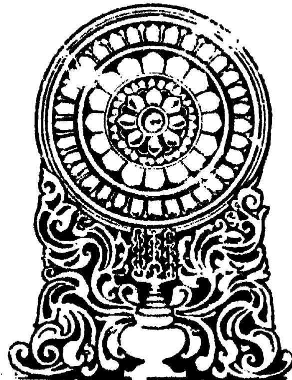
૨૮ ગુજરાત કૉલેજ

૨૯ પરવડીઓ

૩૦ રસ્તાપરનાં જૂની ઢબનાં તથા નવી ઢબનાં મકાનો
ડાબીબાજુના ચિત્રમાં શેઠ કસ્તુરભાઇ લાલભાઇની નવી દુકાનોનું ચિત્ર છે. જમણી તરફ ખાડિયાના એક રસ્તાનો દેખાવ છે.

અંદરનાં ચિત્રો અને પૂઠું છાપનાર : બચુભાઈ રાવત કુમાર પ્રિન્ટરી